Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

З. А. Джандосова

ҚОЗОҒИСТОН ТАРИХИ 10

Умумтаълим мактабларининг
10-синфи учун дарслик

Қозоғистон Республикаси Таълим ва фан министрлиги тасдиқлаган

Алмати "Мектеп" 2019

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

УДК 373.167.1
ББК 63.3я72
Д37

Джандосова З. А.

Д37 **Қозоғистон тарихи.** Умумтаълим мактабларининг 10-синфи учун дарслик. — Алмати: Мектеп, 2019. — 256 б., расм.

ISBN 978—601—07—1353—6

Ж $\frac{4306020600-144}{404(05)-19}$ 121(1)—19

УДК 373.167.1
ББК 63.3я72

© Жандосова З. А., 2019
© Таржимон Азимий Р.А., 2019
© "Мектеп" нашриёти, барча ҳуқуқлар ҳимояланган, 2019
Нашрнинг мулкий ҳуқуқлари "Мектеп" нашриётига тегишли

ISBN 978—601—07—1353—6

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

КИРИШ

Азиз ўқувчилар! Сизга тавсия этилган «Қозоғистон тарихи» дарслиги Сиз билган тарих китобларидан кескин фарқ қилади. Олдинги дарсликларда қадимги дунё, ўрта асрлар, янги ва ҳозирги замон тарихи тадрижий тарзда тасвирланган эди. Янги дарсликда эса шу пайтгача шаклланган анъаналарга ўзгартиришлар жорий этилган ҳолда ҳар бир боблар тадрижий кўрсаткичлар билан берилган. Асосий фарқи шундаки, дарсликка киритилган тадрижий кўрсаткичларга концептуал тавсиф берилади, бундай тавсифларга кўра, воқеликлар чизиқли ёндашувлар нуқтаи назаридан эмас, балки маданий жиҳатдан асосланган ҳолда баён этилади. Бу борада Қозоғистон тарихи кўчманчи қозоқ халқи тамаддуни тарихи сифатида батафсил ўрганилади. Бундай ёндашувлар дунё аҳлига ўз миллий қадриятларини ўзлаштиришга имкон беради. Кишилик жамиятининг моддий ҳаётига, маънавий ва сиёсий маданиятига хос хусусиятларига, жамоат ташкилотлари, анъаналар, намунали ишлар, мафкура, адабиёт ва маданият каби мухим қадриятларга алоҳида эътибор қаратилишига замин яратади.

Дарслик 11 бўлим, 60 та параграфга бўлинган. Кўчманчилик тамаддунига дашт улар кўчманчилар тамаддуни ёритилган; иккинчи бўлим Буюк қозоқларнинг этногенезига қозоқ давлатчилигининг қарор топиши, қозоқлар жамиятидаги маданий жараёнларига боғлиқ масалаларни очиб беради. Дарсликда тарихий манбалар кўпроқ умумийлаштирилган ҳолда берилган бўлиб, сабаб ва оқибатга доир алоқаларни қидириш тарихий шароитлар нуқтаи назаридан таҳлил қилинади. Ҳар бир параграфларда калит сўзлар ва мавзуда баён қилинган манбаларга оид хулосалар берилган.

Дарсга тайёргарлик кўрилаётганда мавзуни диққат билан ўқинг, хариталарни таҳлил қилинг, берилган расмларни шарҳланг, хрестоматия ва глоссарий (атамалар луғати)дан унумли фойдаланинг, саволларга жавоб беринг ва тавсия этилган топшириқларни бажаринг. Ушбу дарслик Қозоғистон тарихининг умумий схемасини тушунишингизга яқиндан ёрдам беради, ўтмишни ҳозирги замон билан боғлаган ҳолда, ҳар бир тарихий даврларни таҳлил қилиш ҳамда хулоса чиқаришга ўргатади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ТАМАДДУНИ: ТУРЛИ — ТУМАНЛИГИ ВА МАДАНИЙ АЛОҚАДОРЛИГИ

1–2-§. “Марказий Осиё” тушунчасининг тарихий ва географик асослари

Ушбу дарсда:

- Марказий Осиё нима?
- Марказий Осиё ва Ўрта Осиё тушунчаларида қандай фарқ бор?
- “Марказий Осиё тушунчасини белгилаш”да дарёлар оқими қандай моҳиятга эга? Марказий Осиё иқлимининг асосий хусусиятлари.

Калит сўзлар:

- Марказий Осиё
- Ўрта Осиё
- сиёсий-география
- табиий география
- худуд
- ички оқим худуди
- дашт ландшафтлари
- қурғоқчилик иқлими

“Марказий Осиё” тушунчасининг сиёсий-географик аҳамияти. Бугун “Марказий Осиё” атамаси тор ва кенг маънога эга. Ушбу концепция тор маънода сиёсий географик маънога эга Ҳозирги кунда Марказий Осиё беш давлат — Қозоғистон,Ўзбекистон,Туркманистон, Қирғизистон ва Тожикистон давлатларини сиёсий географик минтақа сифатида ўз ичига олади. 1991 йилда СССР парчаланганидан кейин “Марказий Осиё” тушунчаси ушбу мамлакатларда ва Россияда амалиётга жорий этилди.

Бу муҳим! Замонавий иқтисодий географияда Марказий Осиёга Қозоғистон, Ўзбекистон, Қирғизистон ва Тожикистон давлатлари киритилади.

Баъзан замонавий сиёсат ва оммавий ахборот воситаларида Марказий Осиёга бошқа давлат ва минтақалар ҳам қўшиб ҳисобланади.

1-жадвал

“Марказий Осиё”, “Ўрта Осиё”, “Туркистон” тушунчаларининг ўзаро алоқаси. “Ички Осиё”

Тушунча	Немис, рус, совет ва Россиянинг бир неча география ва тарих фанларида	Инглиз-америка география ва тарих фанларида	Замонавий сиёсий география	Замонавий табиий-география ва тарих фанларида
1	2	3	4	5
Марказий Осиё	Мўғулистон ва Шимоли-ғарбий Хитой, Тибет тоғли худуди киради.	Қозоғистон, Ўзбекистон, Қирғизистон, Тожикистон, Афғонистон.	Қозоғистон, Ўзбекистон, Туркманистон, Қирғизистон,	Қозоғистон, Ўзбекистон, Туркманистон, Қирғизистон, Тожикистон,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Давоми

1	2	3	4	5
	Шарқда Буюк Хинган тоғигача чўзилган.	Покистон, Ғарбий Хитой (Синьцзян)	Тожикистон, баъзан	Монголия, Шимоли-ғарбий Хитой, Шимолий Афғонистон, Шимоли-шарқий Эрон, Волга, Урал атрофи, Жанубий Сибирь
Ўрта Осиё	Ғарбида Каспий денгизи ва шарқида Хитой, шимолда қозоқ даштлари ва жанубида Афғонистон ҳамда Эрон оралиғи.	Тушунча қўлланилмайди	Тушунча қўлланилмайди.	Тушунчани совет мактабларидаги бир қатор географлар ва тарихчилар қўллаган.
Туркистон	Ғарбида Каспий ва шарқида Гоби чўллари, шимолда қозоқлар дашти ва жанубида Ҳиндиқуш тоғлари ораси даги туманлар.	Ғарбида Каспий ва шарқида Гоби чўллари, шимолда қозоқлар дашти ва жанубида Ҳиндиқуш тоғлари ораси-даги туманлар.	Тушунча чекланган ҳолларда қўлланилади.	Тушунча чекланган ҳолларда қўлланилади.
Ички Осиё	Тушунча йўқ.	Мўғулистон ва Шимоли-ғарбий Хитой, Тибет тоғли ўлкаси.	Тушунча йўқ.	Тушунча чекланган ҳолларда қўлланилади.

Эътибор беринг! Ҳозирги сиёсий географияда Марказий Осиёга Ўзбекистон, Туркманистон, Қирғизистон ва Тожикистон киради.

Ўрта Осиё, Туркистон ва Дашт ўлкаси. Бугунги кунда Марказий Осиё деб аталаётган минтақага нисбатан СССР даврида “Қозоғистон ва Марказий Осиё” атамаси қўлланилган. Қозоғистон “Марказий Осиё” таркибига киритилмаган, чунки у алоҳида иқтисодий зона бўлган.

Россия империяси даврида Марказий Осиё тушунчаси Қозоғистон ва Афғонистон ўртасидаги барча дашт ҳудудларни қамраб олган. Шунингдек, у Жанубий ва Жануби-Шарқий Қозоғистонни ўз ичига олган. “Марказий Осиё” атамаси “Туркистон” атамаси билан бирга ишлатилган. Шу боисдан Россия империясининг “Ўрта Осиё”даги ерлари

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қозоғистон ва Марказий Осиё харитаси

"Туркистон ўлкаси" деб аталган. Ўша даврда Қозоғистон ўлкаси ғарбда Урал ва Тўрғай вилоятлари (1881 йилгача Оренбург генерал-губернаторлиги) ва шарқда "Дашт ўлкаси" — Дашт генерал-губернаторлигига бўлинган, яъни "Туркистон" таркибига киритилмаган. "Дашт генерал-губернаторлиги" атамаси табиий-географик тамойилларнинг маъмурий бўлинишига асосланган.

"Марказий Осиё" атамасининг табиий-географик маъноси. "Марказий Осиё" (ёки Марказий Евроосиё) тушунчасининг кенгайтирилган табиий-географик маъноси Қозоғистон ва бошқа Марказий Осиё давлатлари, шунингдек, Мўғулистон, шимоли-ғарбий Хитой, Афғонистон, шимоли-шарқий Эрон, Волга олди ҳудуди, Урал ва жанубий Сибирь ҳудудларини қамраб олган. Шундай қилиб, у сиёсий-географик тушунчага қараганда анча кенг майдонни қамраб олади.

Марказий Осиёни ички оқимли ва оқимсиз дарё-кўл ҳавзаларини бирлаштирган Евроосиё марказидаги кенг кўламга эга минтақа сифатида қабул қилиш, унинг табиий-географик таърифига асос бўлган. Ички оқимли дарёлар деб дунё океанларига қуйилмайдиган дарёларга айтилади. Улар орасида Ёйиқ, Эмби, Сирдарё, Амударё, Чу, Или дарё

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

лари бор. Ички оқимли дарёлар, асосан, тоғдан бошланиб, дашт ва чўллардан оқиб ўтиб, кўлларга қуйилади ёки қумларга сингиб кетади.

Ёдда тутинг! Табиий географияда "Марказий Осиё" — бу Евроосиёнинг ички оқимли ҳавзасига киритилган чеккадаги марказий туман.

Иле Олатови

Тушунча тарихи. "Марказий Осиё" атамаси биринчи марта XIX аср ўрталарида немис географиясида ишлатилган. Мазкур атама ушбу фан соҳасидаги таниқли олимлар Карл Риттер ва Александр фон Гумбольдтлар томонидан кенг қўлланилган. Риттер Марказий Осиёни Евроосиёнинг ички "баланд" туманлари деб номлаган ҳолда, у ерлардаги ярим ороллар ва паст-текисликларни алоҳида ўрганган. Гумбольдт эса Олтой жануби ва Помир тоғининг шарқий қисмлари (яъни, Қозоғистон шарқидаги Марказий Осиё минтақаси)ни "баланд" туманлар деб атаган. Бошқа немис географи Ф.фон Рихтгофен фанга Марказий Осиёни дарёларнинг ички оқими орқали белгилайдиган мезонни жорий этган. Бироқ бу минтақа таркибига Каспий денгизи ва Орол денгизини киритмаган. Олим мазкур кўлларни дунё океанлари билан боғланган қадимги денгизларнинг бир қисми дея талқин қилган.

Ўрта Осиё ҳудуди (ҳозирги сиёсий-географик маъноси) XIX асрда яшаган немис географлари томонидан илгари сурилган таърифларга мутлақо мос келмайди. "Марказий Осиё" тушунчаси дастлабки пайт-

Қозоғистон ва Қирғизистон ҳудудидан оқадиган Чу дарёси

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Буюк Дашт

ларда немис, кейинчалик рус ва совет фанларида Мўғулистон, Шимолий ва Ғарбий Хитой ҳамда Тибет ўлкаларига нисбатан қўлланилган. Марказий Осиёнинг жануби-ғарбий минтақаси *Ўрта Осиё* деб аталган.

Ушбу дарсликда "Марказий Осиё" тушунчасидан кенг кўламда фойдаланилган. Бу қуйидаги омилларга боғлиқ:

— давлатлар ўртасидаги ҳозирги чегаралар кейинчалик ўрнатилган;

— собиқ Марказий Осиё тамаддуни ҳозирги Марказий Осиё давлатларидан ташқаридаги кенг ҳудудларни қамраб олган;

— Марказий Осиёнинг ғарбий қисми тарихи унинг шарқий қисми тарихи билан боғлиқ;

— Марказий Осиёнинг умумий тарихи билан танишмасдан, Қозоғистон тарихининг айрим даврларини батафсил билиш мумкин эмас.

Марказий Осиёнинг табиати ва иқлими. Марказий Осиёнинг табиати хилма-хил. У тик ён бағирли чуқур дара, баланд тоғлардан, иссиқ ва қурғоқ чўлли ҳудуддан иборат. Тоғ занжири текисликлар ва тепаликлар орқали бир-биридан ажралиб туради. Тоғлар иқлим зоналарини ташкиллаштиришда муҳим роль ўйнайди ва оқимли ва оқимсиз сувларни табиий ҳолда бўлиб туради. Марказий Осиёдаги дарёларнинг кўпчилиги тоғлардан бошланади. Текисликка чиққанда секин оқади ва катта дарёларга қуйилади (Урал, Эмба, Амударё, Сирдарё, Или, Нура) ёки қумларга сингиб, шўр ерлар, кичик кўлларни ботқоққа айлантиради (Тўрғай, Чу, Сарисув). Даштларда қадимда дарё оққан кўплаб эски сув каналларини учратиш мумкин. Марказий Осиёнинг бепоён даштларида Каспий денгизи каби катта денгиз ва кичик кўламларга эга минглаб кўллар бор. Марказий Осиё ҳудуди ўрмон-дашт, чўл, ярим

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

чўл, шунингдек, қумли ва тошли чўл ва тоғли ҳудудларга бўлинади. Марказий Осиёдаги катта ва паст тоғли массивларга кўпинча даштли ландшафт мансуб. Турон ғорида, текисликларда, Марказий Осиёдаги тоғ оралиқларида Қорақум, Қизилқум, каби катта қумли чўллар бўлса, Қозоғистон ҳудудида Норинқум, Қорақум, Катта ва Кичик Бўрсиқ, Бетпақдала ва Мўйинқум чўллари жойлашган. Ўрмонли дала ва даштларда донли ўсимликлар ва турли хил навлар ўсади. Ярим чўлларда донли ўсимликлар билан бирга шувоқ, жазирама чўл иссиғи ва қурғоқчиликка бардошли ўсимликлар ўсади. Қозоғистон ҳудуди, асосан, Каспий денгизининг шарқий қисмида жойлашган пасттекисликлардан, Олтойгача чузилган текисликларни ташкил этади.

Бу муҳим! Қозоғистон ҳудудидаги текисликлар қозоқ халқи тарихида муҳим роль ўйнаган. Чунки айнан шу ерларда кўчманчилар тамаддуни пайдо бўлган. Қозоқ халқининг кўчманчилик тамаддуни унинг ажралмас қисми ҳисобланади.

Марказий Осиё иқлими ҳаво ҳароратининг сезиларли кунлик ёки йиллик ўзгаришига эга бўлган кескин континентал ёки континентал. Иқлими қуруқ (қурғоқ). Қурғоқчилик иқлими шимолдан жанубга ва тоғдан текисликка ёмғирни камайтирадиган атмосферага боғлиқ.

Бу муҳим! Марказий Осиёнинг қурғоқ иқлими ўз тарихида муҳим роль ўйнаган, чунки айнан мана шу омиллар кўчманчилар тамаддунининг пайдо бўлишига сезиларли даражада таъсир кўрсатган.

Хулоса: Сиёсий география нуқтаи назаридан Марказий Осиё — бешта собиқ совет давлатлари (Қозоғистон, Ўзбекистон, Туркманистон, Тожикистон, Қирғизистон) давлатлари ҳисобланади. Табиий-географик жиҳатидан, бу — Евроосиёнинг ички оқимли зонаси (дарёлар оқими). Марказий Осиё табиати турли дашт, чўл ва тоғли ландшафтлардан иборат ва кескин континентал қурғоқ иқлимлидир.

Ўзингизни текширинг.

1. Марказий Осиёнинг табиий-географиясининг асосини аниқлашда қандай белгилар мавжуд?
2. 1-жадвал асосида ишлаш. Совет фанида қайси минтақа Марказий Осиё деб аталган? Замонавий сиёсат ва сиёсий географияда Марказий Осиё таркибига қайси ҳудудлар киритилган? “Марказий Осиё” ва “Туркистон” тушунчалари бир хил маънога эгами? Сизнингча, “Шарқий Туркистон” минтақасига қайси ҳудудлар киради?

Харита билан ишлаш.

1. Харитани кўриб чиқинг ва саволларга жавоб беришга ҳаракат қилинг: Нима учун Қозоғистоннинг катта қисми ва Монголия ҳамда Афғонистон шартли равишда (табиий-географик нуқтаи назардан) Марказий Осиё таркибига киритилмайди?
2. Харитадан ушбу мавзуда кўрсатилган барча чуқурликлар ва тоғ тизмаларини, дарё ва кўлларни, Марказий Осиёдаги чўлларни кўрсатинг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ўлкашуносликка доир топшириқлар.

1. Сиз яшаётган вилоятда (шаҳар атрофларида) қандай тоғлар, дарё, кўллар бор? Бу дарёлар қайси ҳавзаларга мансуб?
2. Яшаш жойингизнинг иқлими ҳақида гапириб беринг. Қиш ва ёз фасллари қанча вақт давом этади? Ёмғир кўп ёғадими?

Мураккаб вазифалар.

1. Чингизхон империяси даврида Қозоғистоннинг ғарбий, марказий ва шимолий ҳудудлари Жўчи ўғлига, жануби ва жануби-шарқий ҳудудлари эса Чиғатой ихтиёрига берилган эди. Россия империясининг бўлиниши ҳам шунга ўхшаш эди: ғарбий, марказий ва шарқий ҳудудлар маъмурий ва жанубий ва жануби-шарқий туманлардан ажратилган. Бундай ўхшашликларнинг сабаби нимада?
2. Ҳозирги замондаги сиёсий чегара бўлинишлари асосида қандай тамойиллар мужассам топган? Қозоғистоннинг қўшма сиёсий ва географик тимсолини шакллантириш учун нималар сабаб бўлган

3-§. Марказий Осиё тамаддуни тадқиқоти тарихи

Ушбу дарсда

- Анъанавий тамаддун нима?
- Анъанавий тамаддун тадқиқотининг мураккаблиги нимада?
- Марказий Осиёнинг қадимий тамаддунларини ўрганишда қандай ёзма маълумотлар ёрдам беради?
- Қадимги тамаддун тадқиқотларида Қозоғистон археологларининг роли.

Калит сўзлар:

- Анъанавий тамаддун
- Анъанавий маданият
- Анъана
- Анъаналар тараққиёти
- Моддий маданият
- Маънавий маданият
- Ёзувлар
- Археология
- Кўчманчилик

«Анъанавий тамаддун» тушунчаси. Қадимда бўлган барча антик, қадимги шарқ, ўрта асрларга мансуб тамаддунлар[1] — анъанавий тамаддунлар деб аталади. Бундай тамаддунлар индустрлаштириш давригача қадимги ва ўрта асрларда бўлган. Улар қуйидаги хусусиятлар билан тавсифланади:

— монотон, яъни маданий анъаналар (анъанавий) мунтазам равишда ва ҳаёт йўлида такрорланади, аждодларнинг ҳаётий анъаналарининг авлоддан-авлодга ўтиши.

— анъананинг ўргатилиши (анъаналар муқаддас ҳисобланади, уларни ҳар қандай ҳолатларда бузиш мумкин эмас);

— инсон ва табиатнинг яқин алоқаси ва табиатга боғлиқлиги;

— инсоннинг ижтимоий гуруҳлар билан алоқалари (жамоа, этнос, ижтимоий муҳит) ижтимоий ва шахсий ҳаётдаги муносабатлар;

— Диний ёки диний мифологик онг.

Анъанавий тамаддун анъанавий (аграр, индустриал) жамиятга хос бўлади. Уларга анъанавий маданият хос.

[1] Формацион назарияда — капиталистик тузумгача.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Юқорида таъкидланган барча белгилар кўчманчилар тамаддунида ҳам рўй берган ва анъанавий ҳолат ҳисобланади.

Бу муҳим! Анъанавий тамаддун — бу маданий анъаналар ва аждодлар ҳаёт тарзини такрорлашга асосланган тамаддун. Унинг белгилари табиат билан чамбарчас алоқа ўрнатиш, инсонларнинг ижтимоий гуруҳлар билан мустаҳкам алоқалари, анъаналар тарғиботи, диний онг тавсифлари киради

Анъанавий маданият ва тамаддун тушунчалари тадқиқот. Қадимги анъанавий маданиятни ўрганиш осон эмас. Маданият ўз ёзувига эга бўлмаган ҳолларда ҳам тамаддунлар тарихини ўрганиш қийин кечади. Ҳозирги кунда анъанавий маданиятли ижтимоий доиралар, билан аралашган ҳолда кузатади. Ушбу тадқиқот усули "қўшимча" кузатиш усули деб аталади. Бироқ бундан икки ёки уч минг йил олдин яшаган ибтидоий жамоа тузумлари аҳлининг кундалик ижтимоий ҳаётини "қўшимча кузатиш" усуллари орқали ўрганиш имконсиз. Шунинг учун қадимдаги анъанавий маданият археологик маълумотлар ва бошқа тарих соҳалари (нумизматика, эпиграфика, антропология ва ҳ.к.)га доир маълумотлар, ёзма маълумотлар билан таққослаш асосида ўрганилади. Археология ёрдамида техника ва технология соҳасига доир манбаларни, одамлар томонидан фойдаланилган моддий ва маданий ўзгаришларни назорат қилиш мумкин. Палеоантропология ёрдамида эса қадимги одамнинг ташқи кўринишини тиклаш мумкин. Ёзувга эга бўлмаган жамиятнинг маънавий маданиятлари эса фақат тахмин ва гипотезалар ёрдамида яратилади.

Ёдда тутинг! Моддий маданият — бошпана, кийим-кечак, безак ва маиший буюмлари, қурол-яроғ ва бошқалар. Маънавий маданият — бу билим, ғоя, диний аҳвол, ахлоқий қадриятлар, анъаналар.

Агар ўзидан кейин ёзма маълумотлар қолдирмаса, қадимги халқларнинг қандай тилда гаплашганликларини аниқлаш қийин бўлади. Шунинг учун қадимги тарих муаммолари ҳақида ҳар хил фикрлар пайдо бўлиб, гипотеза қилинади.

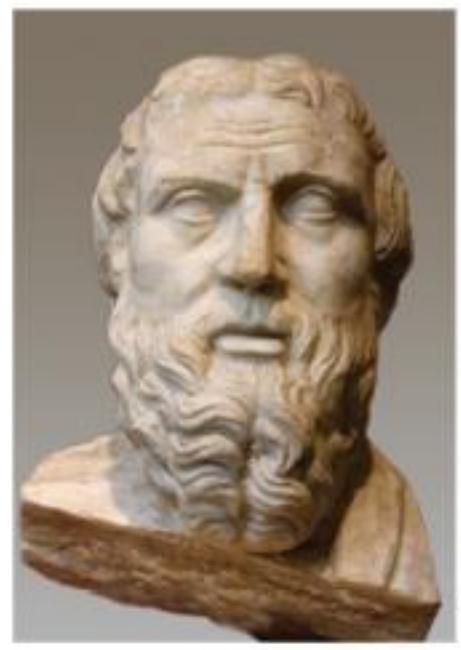

Геродот-қадимги юнон тарихчиси

Марказий Осиёнинг қадимги анъанавий тамаддун тарихига доир ёзма маълумотлар. Марказий Осиёнинг қадимги тарихи ёзма маълумотларда пухта ва аниқ эмас. Ушбу маълумотларнинг кўпчилиги милоддан аввалги I асрнинг иккинчи ярмига ва милоднинг I асрнинг биринчи ярмига мансуб.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Хитойдаги Хань авлоди тарихчиси Сима Цянь

Авесто

Антика маълумотлар. Илм-фан бу маълумотлар билан яхши таниш, лекин уларнинг маълумотлари пухта эмас. Чунки қадимги юнон ва рим муаллифлари оғзаки хабарлар ва асоссиз манбаларни ёзганлар. Геродотнинг "Тарих" (милодгача V аср) асарида Кирнинг Марказий Осиёга сўнгги сафари ҳақида баён этилган. Геродотнинг скифлар ва саклар ҳақидаги этнографик маълумотлари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Марказий Осиё ҳақидаги маълумотлар қадимги юнон ва рим тарихчилари асарларида учрайди. Шунингдек, Александр Македонскийнинг сафарлари ҳақида Страбоннинг "География" (XI китобида) асари, Катта Плинийнинг "Табиат тарихи" асари, Птоломейнинг "География" асарларида ёзилган. Рим тарихчиси Аммиан Марцеллин хуннларнинг Европага сафарлари ҳақида ёзган.

Хитой манбаларида антик давр маълумотларига қараганда Марказий Осиёнинг қадимги тарихи ҳақида муҳим ва аниқ маълумотлар берилган. Бу маълумотлар милодгача II асрдан бошлаб Чжан Цяннинг Фарғона, Еттисув, Қанғли ва Бақтрияга қилган сафарларидан кейин аниқ бўла бошлаган. Ундан қолган "Ғарб давлатлари" ҳақидаги маълумотлар милодгача II аср охирлари ва милодий I аср бошларида яшаган Сима Цзяннинг "Тарихий хотиралар" (Ши-цзи) асарининг 123-бобидаги асосий матнларни ташкил қилади. Бир неча асрлар давомида хитойлар ва кўчманчи хуннлар (хунну/сюнну) ўртасида ўзаро урушлар кечган. Шунинг учун Хитой ёзма манбаларида хуннлар ва уларнинг қўшнилари ҳаёт тарзи ва сиёсий тузумлари ҳақида жуда кўп маълумотлар бор.

Эрон манбалари. Бундай манбалар қаторига Авесто (зороастризмнинг муқаддас китоби), қадимги форс ёзуви, эпиграфика киради. Авесто асарида "Орийлар давлати"нинг барча жиҳатларини батафсил баён этган "географик бўлим" бор. Қадимги Авесто асаридаги айрим боблардан (милодгача II минг йилликда пайдо бўлган), бронза даврига мансуб Марказий Осиё аскарлари ва чўпонларининг турмуш тарзи ва маънавий маданиятини ўрганишда фойдаланилган. Подшоҳ Доро I (милодгача 522—486)нинг Беҳистундаги ёзувларида Марказий Осиё халқларининг форсийларга қарши бош кўтаришлари, уларнинг дашт кўчманчилиги ва Форс империяси билан алоқалари ҳақидаги маълумотлар бор.

Туркий халқлар манбалари фақат ўрта асрнинг дастлабки босқичларида пайдо бўлган. Кўчманчи турклар эронийларнинг сўғд

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ёзувидан фойдаланиб, сўғд ёзуви асосида[1] ўз ёзувларини шакллантирган. Ушбу ёзув қадимги туркий рун[2] ёки Ўрхун-Энасой[3] ёзуви деб аталади. Бу тил шу пайтларда барча туркий халқлар лаҳжалари учун умумий туркий адабий тили вазифасини ўтаган. Бу белгилар тошлар, дарахтларга ўйиб ёзилган. Туркийлар рун ёдгорликлари милодий I минг йилликларда яшаган қадимий турк давлатларининг тарихи ҳақида қимматли манбалар ҳисобланади. Уларда қабр тошларига ёзилган хотиралар, ёдгорликлар, диний матнлар, ҳуқуқий манбалар ва бошқалар мавжуд. Энг муҳим ёзувлар Иккинчи Шарқий Турк ва Уйғур хоқонликларининг таниқли шахслари шарафига яратилган. 1893 йилда В. Томсен қадимий туркий қўлёзмаларнинг сирини очган, ўрганган, кейинчалик В.В.Радлов уларни биринчи бўлиб таржима қилган. Ҳозирги кунда 255 та Рун ёдгорликлари мавжуд. Ушбу ёдгорликлар Қозоғистон Маданият ва ахборот вазирлиги Тил қўмитаси жамғармасига киритилган. Археологик қазилмалар пайтида топилган шахсий ашъёларда ҳам қадимий ёзувлар учрайди.

Туркларнинг рун ёзувлари

Ёдда тутинг! Марказий Осиёдаги қадимий анъанавий тамаддун ҳақидаги манбаларнинг асосий гуруҳлари сирасига антик, эрон, қадимги хитой ва қадимги турк манбалари киради.

Қозоғистон археологик тадқиқотлар тарихи. Қозоғистонда археологик қазилма ишлар 1826 йилда В.В.Радловнинг Олтойдаги абадий музликларга айланган қалъаларда олиб борган тадқиқот ишларидан бошланади. Н.Н.Пантусов биринчи бўлиб тошлардаги қадимий тасвирлар (петроглифлар) ҳақида ёзиб, уларни суратга туширган. 1889 йилда эса, Еттисувдаги уч қўрғонда қазилма ишлари олиб борилган. 1893—1894 йилларда В.В.Бартольд Чу, Талас ва Или ҳавзаларидаги ёдгорликларни ўрганган. XX аср бошларида Қозоғистондаги ёдгорликларни тадқиқ қилиш ишларида Оренбург архив комиссияси ҳам иштирок эта бошлаган.

А.Марғулан

[1] Ҳинд ёзуви кхароштхи ва қадимги туркий-мўғул белгилари орасида алоқалар бўлиши ҳам мумкин.

[2] Бу атама қадимги туркий ёзмалар ва қадимги скандинавия рун белгилари ўртасида мавжуд бўлган ўхшашликлардан келиб чиққан.

[3] Мана шу ёзма ёдгорликларнинг биринчи топилган жойи бўйича.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Тамғали (Тангбали) — Еттисувдаги энг қадимги ва машҳур петроглифларидан бири. 2004 йилда ЮНЕСКОнинг жаҳон меросларн рўйхатига киритилган

1920—1930 йилларда ўтказилган археологик тадқиқот ишлари, асосан, бронза даврига мансуб ёдгорликлар устида олиб борилган. Биргина Оқтўбе вилоятида 500 дан ортиқ аҳоли пунктлари ва деворлар ўрганилган. Тош билан тахланган қўрғонлар ва "мўйловли" қўрғонларн аниқланиб, Бешўба тепалигида қазиш ишлари олиб борил ган. Қ.И.Сатбаевнинг Сариарқанинг қадимий ёдгорликларини ўрганиш ҳамда кон ва мис ишлаб чиқаришни аниқлашга доир тадқиқот ишлари муҳим аҳамиятга эга. Тароз шаҳарчасини аниқлашда катта ишлар олиб борган.

1946 йилда Қозоғистон Фанлар Академияси ташкил этилиши муносабати билан Ч.Валихонов номидаги тарих, археология ва этнография институти томонидан республикада археологик ишлар янада такомиллаштирилган. Марказий Қозоғистон археологик экспедициясига (МҚАЭ) А.Х.Марғулан раҳбарлик қилган. Экспедиция Сариарқадаги неолит ва энеолит даврига мансуб масканларни, бронза даврига тааллуқли аҳоли пунктлари ва қўрғонларни, саклар ва турк даврига тегишли қабристонларни, ўрта асрдаги шаҳарларни тадқиқ этган. 1954 йилда Или археологик экспедицияси ўз ишини бошлаган. Унга машҳур олим К.А. Ақишев етакчилик қилган. Ушбу экспедиция сак ва уйсун даврига хос тош қўрғонлар, Бешшатирнинг "подшо қўргони", Тамғали тоғидаги петроглифларни кашф этган. 1969 йилда эса Эсик қўрғонидан топилган "Олтин одам" кашф қилинган. Бу эса археология соҳасида муҳим воқеа бўлган. Олтин заргарлик буюмлари, бош кийимлар, кийимлар, асбоб-ускуналар, керамик буюмлар ва топилган идишлардан биридаги

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ёзувларни ўрганиш саклар ҳаёти, уларнинг маданияти ва мифологиясига доир тушунчаларни тамомила ўзгартирган. Олтин одамнинг кашф қилиниши жаҳон фанида ажойиб янгилик эди.

1970 йилда М.К. Қадирбаев, петроглифларни ўрганиш ишларини олиб борган. 1970—1980 йилларда ўрта асрлардаги шаҳарлар (Ўтрор, Қўштепа, Туркистон ва ҳ.к.)да қазилма ишлари олиб борилган. Қозоғистоннинг чўл ҳудудларида муҳим янгиликлар кашф этилган. Бўтай маданияти ва Терсак маданияти фан оламига киритилган.

Изоҳ. Археолик маданият — битта ҳудуд ва бир даврда умумий ўхшашликларга эга моддий ёдгорликлар мажмуи.

Россия ҳудудидаги Жанубий Уралда Орқайим ва Синтош маданияти билан боғлиқ ўзига хос обидалар кашф этилгандан кейин бронза даври маданиятини ўрганишда янги бурилиш нуқтаси очилди. Марказий Қозоғистонда андрон қўрғонлар ва аҳоли пунктлари ўрганилган. Қозоғистон мустақилликка эришгандан сўнг ҳам мунтазам равишда археологик тадқиқотлар олиб борилмоқда. Сўнгги йилларда олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, Қозоғистон чорвачиликда илғор минтақалардан бири бўлган. 1980 йилларда В.Ф. Зайберт энеолит давридаги Ботай маданиятини ўрганиб, дастлаб ўша ерда йилқиниг қўлга ўргатилганини исботлади. Или Олатовининг дашт ҳудудлари ва тоғ этагида сакларнинг манзилгоҳлари топилганини муҳим янгиликлар сирасига киритиш мумкин (К.М. Байпаков). Бу эса, саклар қисман турар-жойларда яшаб, ўзлари учун доимий яшаш жойларини қуришган ва қишлоқ хўжалиги ҳақида билишган деган маънони англатади. Еттисувдаги тоғли ҳудудларда Кўлсой археологик маданиятига хос қадимий саклар ёдгорликлари ўрганилган. Олтойнинг Қозоғистонга тегишли қисмида Берел қўрғонларини қазиш ишлари олиб борилмоқда; у ердан ҳам ўзгача ёдгорликлар топилди. Қозоғистонга тегишли петроглифларни ўрганиш ишлари давом этмоқда. 2004 йил Тамғали ЮНЕСКОнинг Жаҳон маданий мероси рўйхатига киритилган.

М. Қидирбаев

Ўрта Осиёнинг қадимий анъанавий маданиятини ўрганишда номадистика ва этнографиянинг ўрни. Марказий Осиёнинг анъанавий маданиятини ўрганишда номадистика (кўчманчилар ҳаётини ўрганиш) — кўчманчи чорвадорлик ва кўчманчи жамиятнинг барча қирраларини ўрганишда фан муҳим аҳамиятга эга. Бу фақат XX аср ўрталарида ривожлана бошлаган фаннинг янги йўналиши. Дастлаб номадистика ҳозирги замон кўчманчи жамиятининг этнографик ёзувларини ўрганиш ишла-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ри билан шуғулланган. Қадимги ва ўрта асрларда яшаган кўчманчилар империясининг ўтмиш тарихи билан фақат тарихчилар шуғулланган. Кейинчалик кўчманчилар тарихини ўрганган тарихий-этнографик тадқиқотлар пайдо бўлди. Кенг мавзуларни тадқиқ қила бошлаган номадистика мураккаб фан соҳасига айланди.

Ҳозирги кунда бу ишлар билан нафақат этнографлар, балки кўчманчилар тарихини ўрганиб юрган тарихчи ва археологлар ҳам шуғулланмоқдалар. Қозоқ халқининг кўчманчилар тамаддуни ҳақидаги тарихий ва этнографик асарлар орасида С.З. Зимановнинг "XIX асрнинг биринчи ярмида қозоқларнинг ижтимоий тузилиши", В.Ф. Шахматованинг "Қозоқ кўчманчи жамияти", С.Е. Тўлибековнинг "XVII—XX асрлар бошларида қозоқ кўчманчи жамияти", Д. Кишибековнинг "Кўчманчи жамият: пайдо бўлиши, ривожланиши, инқирози", Н.Э. Масановнинг "Қозоқ кўчманчи тамаддуни", асарлари бор. Ҳозирги замонда кўчманчиларнинг этнографик ҳаётини кузатиш, кўчманчи жамоаларнинг ўтмишини билишга яқиндан ёрдам беради.

Хулоса: Ўтмишнинг анъанавий маданияти ва тамаддунини, жумладан, кўчманчилар тамаддунини ўрганиш ёзма маълумотлар ва археологик маълумотларга асосланади. Улар антропологик ва этнографик материаллар ва тарихий қўшимча фанлар маълумотлари билан мукаммаллаштирилади. Қозоғистон археология фани қадимги дунёни ўрганишда катта муваффақиятларга эришди; Қозоғистон ҳудудида кўп археологик ёдгорликлар топилиб, тадқиқ қилинди. Кўчманчиларнинг қадимий тамаддунларини ўрганишда номадистика соҳасидаги тадқиқотлар муҳим роль ўйнайди.

Ўзингизни текширинг.

1. Қандай тамаддун анъанавий тамаддун деб аталади?
2. Марказий Осиёнинг қадимий анъанавий тамаддунига доир ёзма манбаларнинг асосий гуруҳларини кўрсатинг.
3. 1969 йилда Эсик қўрғонида қазилма ишлари пайтида қандай муҳим археологик янгиликлар кашф этилган?
4. Нима учун ҳозирги замондаги кўчманчиларнинг этнографик ҳаётини кузатиш қадимги кўчманчилар ҳаётини ўрганишга ёрдам беради?

Харита билан ишлаш.

Қозоғистон археологик ёдгорликлари харитасини қаранг. Харитадан ушбу бобга киритилган: а) бронза даври ёдгорликлари; б) Эсик қўрғони; в) Жанубий Қозоғистоннинг қадимий шаҳарларини топинг.

Ўлкашунослик бўйича саволлар.

Қозоғистоннинг сиз яшайдиган ҳудудида қандай археологик ёдгорликлар жойлашган? Ушбу ёдгорликлар қайси даврга мансуб?

Мураккаб саволлар.

1. Хрестоматиядаги "Геродот"нинг скифлар ва саклар ҳақида ёзганлари ва хитой нинг хуннлар ҳақида ёзилган солномаларини ўзаро таққосланг ва қайси бири аниқ ахборот беришини фаҳмлаб, жавоб беринг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2. Хрестоматияда берилган Авестодан “Митра гимни”ни ўқинг. Нима учун Авесто Марказий Осиёдаги қадимий чўпонларнинг моддий ва маънавий маданияти манбаи ҳисобланади?

4-§. Марказий Осиёда тамаддуннинг пайдо бўлиш омиллари

Ушбу дарсда

- неолит инқилоби;
- Марказий Осиёда деҳқончилик маданиятининг шаклланиши;
- Кўчманчилар маданиятининг пайдо бўлиш талаблари;
- Дала даштларнинг чўкиши ва унинг натижалари.

Калит сўзлар:

- Неолит инқилоби
- Деҳқончилик
- Ўтроқ-деҳқончилик тамаддуни
- Мол чорвачилиги
- Қурғоқчилик
- Кўчманчилик
- Кўчманчи маданият

Марказий Осиё — минг йиллар давомида Евроосиёнинг бепоён даштларида ҳукмронлик қилган кўчманчи халқлар маданиятининг бешиги. Бу маданиятнинг яна бир номи — “Дашт тамаддуни” ёки “Буюк Дашт тамаддуни”. Бизнинг бепоён даштларимизда от қўлга ўргатилган ва кўчманчи мол чорвачилиги пайдо бўлган. Кўчманчи халқлар маданияти тўхтаб қолмаган, у Марказий Осиёда деҳқончилик маданияти ва Хитой, Эрон ва бошқа қадимий Шарқ маданиятлари билан боғлиқ холда янгиланиб борган.

Марказий Осиёда кўчманчилик маданияти ва ўтроқ халқлар маданияти узоқ тарихий даврни бошдан ўтказган ҳолда, ўтроқ-кўчманчиликнинг биргаликда мавжуд бўлиш тизимини ташкил этган. Улар, ўз навбатида, бепоён даштларда бирлашиб, маданиятдаги имтиёзлар, моддий ва маънавий ютуқларларни бир-бирига тарқатишган.

Бу муҳим! Марказий Осиёда кўчманчилар ва ўтроқ -- деҳқончилик маданияти пайдо бўлишида муҳим омил вазифасини ўтаган маҳсулдор иқтисодиёт — мол чорвачилиги ва деҳқончиликнинг пайдо бўлишига замин яратган.

Неолит инқилоби. Тахминан милодгача VI—V минг йиллик неолит даврида тошдан жиҳозлар ишлаб чиқариш техникасининг ривожланиши ва тошдан, ёғоч ва суякдан ясаладиган янги қурол-яроғларнинг пайдо бўлиши материаллар ишлаб чиқариш тизимига янгиликлар олиб келди, бу давр неолит инқилоби деган ном билан қабул қилинган. Неолит даври инқилоби рўй беришига инсон яшайдиган жойлар сони ошиши ва шу каби омилларга боғлиқ ҳолда ишлаб чиқариш суръатларининг ўсиши сабаб бўлган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ёдда тутинг! Неолит инқилоби — табиий тайёр маҳсулотлар истеъмол қилишдан ишлаб чиқариш иқтисодиётига, яъни териб-термачлаш ва овчиликдан — деҳқончилик ва чорвачиликка ўтган тарихий қадам бўлган.

Неолит инқилоби биринчи марта инсониятга табиатга қарамлигини камайтириш ва уни барқарор озиқ-овқат билан таъминлаш имкониятини берган.

Деҳқончиликнинг пайдо бўлиши. Неолит инқилобининг муҳим қадамларидан бири деҳқончиликнинг пайдо бўлиши ва ўтроқ ҳаёт маданиятига ўтишдир. Инсон экин экиш ва уларни етиштиришни ўзлаштирган. Қадимги замон деҳқонларининг асосий қуроллари таёқ ва кетмон ҳамда тош ўроқлар бўлган. Деҳқончилик ишлари дастлаб овчилик, кейинчалик мол чорвачилиги билан бирга юритилган. Милодгача VI мингйилликларда Марказий Осиё бўйича Жанубий Туркманистонда биринчи марта жейтунлар — ерга ишлов бериб, дон экинларини етиштиришни ўзлаштирганлар. Жейтунликлар дарё тошқинларидан кейин намликка айланган тупроқларда кенг ерларга буғдой экиб, эчки етиштириш ишлари билан шуғулланганлар. Деҳқончилик ва чорвачилик инсонларни доимий кўчманчилик турмуш тарзидан воз кечишга мажбур қилади ва доимий равишда озуқалар излаб кўчиб юришни тўхтатишга олиб келади.

Марказий Осиёда ўтроқ — деҳқончилик маданиятининг шаклланиши. Энеолит даврида (милодгача IV мингйилликлар) Марказий Осиё жанубида яшовчи деҳқонлар (Жанубий Туркманистондаги Анау

Қадимги деҳонлар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

маданияти) суғориладиган деҳқончиликни ўзлаштиришган. Суғориш тизимлари (қайта ишлов берилган ерларни суғориш учун сув бўғотлари) металл асбоблар, қувватли уловлар (туя, ҳўкизлар) ва ғилдиракли араваларнинг пайдо бўлиши ҳосилдорликнинг ошишига, турмуш тарзининг фаровонлашишига ҳамда аҳоли сонининг ўсишига олиб келади. Марказий Осиёда ўтроқ — деҳқончилик маданияти шакллана бошлайди. Кейинги мингйилликларда бу маданият ютуқлари шарққа томон тарқалиб, Тянь-Шангача чўзилади. Ерни суғориш учун катта потенциалга эга бўлган (Амударё, Сирдарё) дарёларнинг қирғоқлари ва суғоришларсиз экин экиш мумкин бўладиган нам ва салқин тоғ ён-бағирлари танлаб олинган.

Экин экиш учун фойдаланиладиган қуроллар технологияси ниҳоятда суст даражада янгиланганлиги сабабли, мазкур тамаддунларда моддий мувофиқликлар минг йиллар давом этган. Марказий Осиёнинг жанубий томони минглаб йиллар давомида маънавий, маданий ва этник муносабатлар нуқтаи назаридан муҳим ўзгаришларга учраган.

Бу муҳим! Кўчманчи ва ўтроқ — деҳқончилик маданияти — чорвачилик ҳамда деҳқончиликнинг пайдо бўлиши натижасида шаклланган.

Евроосиё даштларида чорвачиликнинг пайдо бўлиши. Неолит инқилоби натижасида Евроосиёнинг дашт ҳудудлари чорвачилик ҳудудига айланди. Милодгача IV ва III минг йилликларнинг биринчи ярмида бу ҳудудлар совуқ нам иқлим таъсирида чорвачилик учун қулай, майсазорларга айланди. Бу қулай шароит катта сут эмизувчилар, шу жумладан, отларнинг кўпайишига олиб келди, кейинчалик қўй ва эчкилар каби бошқа ҳайвонларни ўстиришга киришдилар. Бундай ҳолатлар дашт халқининг кўчманчи турмуш тарзидан воз кечишига ёрдам беради. Чорвачилик билан шуғулланган одамлар доимий бир жойга жойлашиб, ўзлари учун иссиқ уйлар ва чорва моллари учун эса қишки молхоналар қура бошладилар. Ушбу аҳоли пункларида подачилар хўжалиги ва дарё водийларида кетмонли деҳқончилик ривожланади.

Ёдда тутинг! Кўчманчи маданиятининг пайдо бўлишига чорвачиликнинг шаклланиши муҳим аҳамият касб этган ва замин яратган.

Евроосиё даштларида қурғоқчиликнинг ўрин олиши кўчманчи чорвачиликка ўтиш учун асосий сабаб бўлган. Милодгача III минг йилликларнинг иккинчи ярмидан бошлаб чорвачиликда чорва моллари-ни қўлда боқиш эмас, яйловларда ёйиб боқиш ўзлаштирила бошланди: ўтроқ чорвачиликдан ярим кўчманчиликка, кейинчалик эса

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

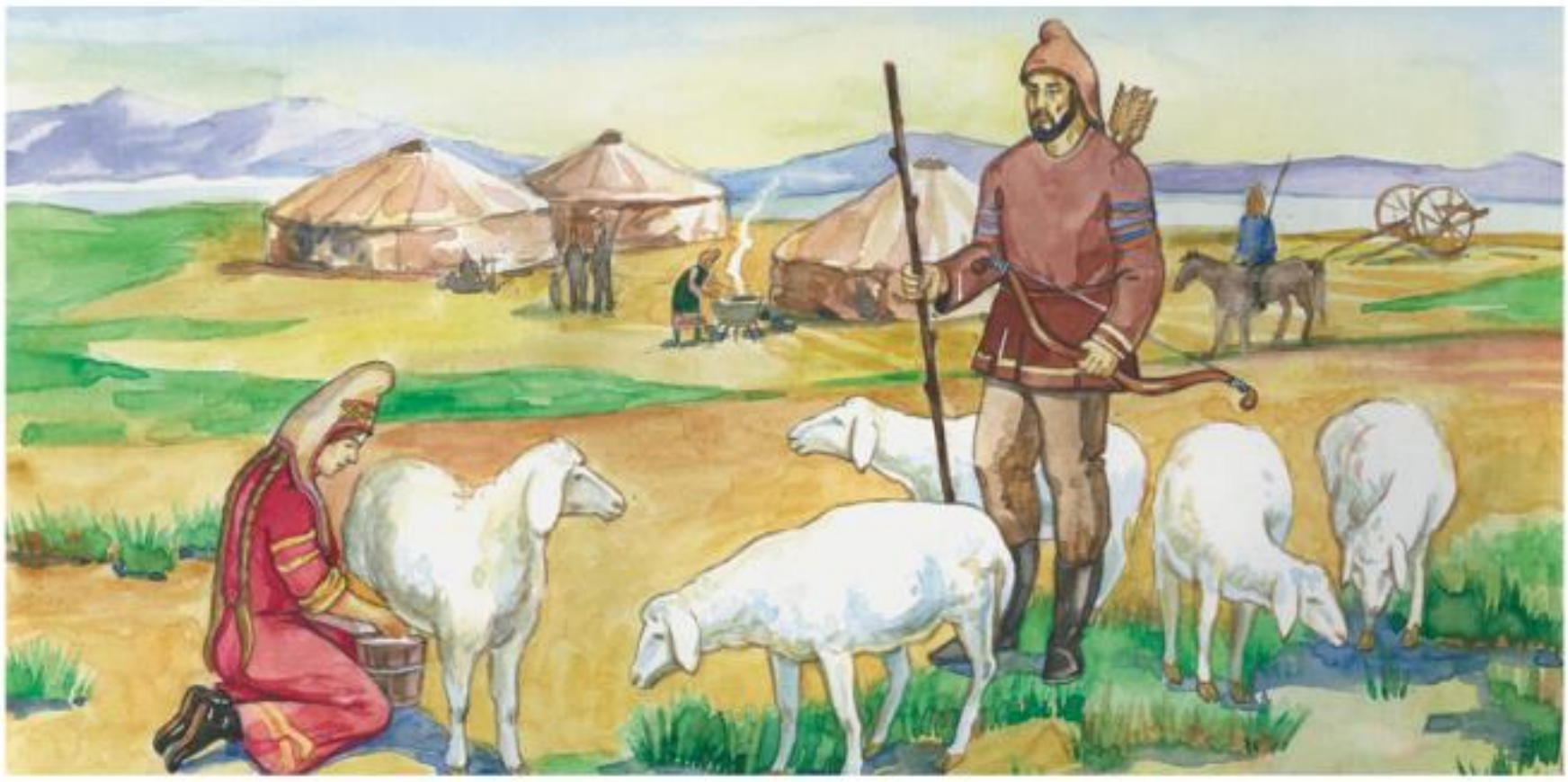

Кўчманчи чорвадорлар

кўчманчилик турмуш тарзига ўтилган. Чорвачилик турлари иқлим ўзгаришига мослашиш зарурлигидан келиб чиққан.

Милодгача III минг йилликларнинг иккинчи ярмида Евроосиё иқлими қурғоқчиликка учрай бошлади. Шу сабабдан дашт кўллари ва дарёлари қуриб, батқоқликларга айланади. Қурғоқчилик дашт ўтлари қуриб, отлар сони камайишига олиб келади. Бу эса чорвачилик соҳасини ўзгартириб юборади: эндиликда уй шароитида фақат отларни эмас, сигир, қўй, эчкиларни боқиш ҳам ўзлаштирилади ҳамда самара келтира бошлайди. Ёғингарчиликларнинг камайишига боғлиқ ҳолда деҳқончилик билан шуғулланиш имкони камаяди, шунинг учун чорвачиликка алоҳида эътибор қаратилади.

Бу муҳим! Қурғоқчилик бошқа чорвачилик турлари билан шуғулланиш йўлларини вужудга келтиради ва шу тариқа кўчманчиликка ихтисослашган чорвачилик пайдо бўлади.

Кўчманчиликка ўтишнинг бошқа сабаблари. Агар ғилдиракли аравалар ихтиро қилинган ҳамда отларга миниш ўзлаштирилмаганда кўчманчилик ҳам пайдо бўлмас эди. Чунки узоқ жойларга кўчиш учун ушбу эҳтиёжлар жуда муҳим эди. Ғилдиракли аравалар Евроосиё даштларида милодгача III минг йилликларнинг охирида пайдо бўлган. Милодгача II минг йилликнинг охирларида кўчманчи кигиз уй турлари яратилган. Кигиз уйлар кўп ҳолларда аравалар устига ўрнатилган, бу эса бир жойдан иккинчи жойга кўчишда қатор қулайликларни яратган. Отларга даст миниш даври узоқ давом этган. Отлар қўлга ўргатилгандан кейин одамлар унга минишни ҳам тезда ўрганиб олдилар. Лекин отларга даст миниш учун эгар-жабдуқ ва от абзалларини ихтиро қилиш ва такомиллаштириш мураккаб технологик жараён бўлган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бу муҳим! Чорва моллари таркибининг кўпайиши, географик ва иқлим шароитига мослашган молларни ўстиришнинг турли усулларидан фойдаланиш, чорвачиликка ихтисослашиш каби омиллар кўчманчи чорвачиликнинг пайдо бўлишига ва кўчманчилар маданиятининг шаклланишига замин яратган.

Хулоса: Неолит инқилоби туфайли чорвачилик ва деҳқончилик каби ишлаб чиқариш иқтисодиёти пайдо бўлди. Марказий Осиёда аввал ўтроқ деҳқончилик пайдо бўлиб, кейин кўчманчи чорвачилик маданияти қарор топади. Ўртоқ деҳқончилик маданияти йирик дарёларнинг бўйида ва тоғ ёнбағирларида пайдо бўлди. Дашт ҳудудларида эса кўчманчилар маданияти шаклланди: отни қўлга ўргатиш ва от хўжалигининг пайдо бўлиши, чорвачиликдаги ўзига хос хусусиятлар, яйлов чорвачилигининг вужудга келиши, ғилдиракли араваларнинг ихтиро қилиниши ҳамда отларга салт миниш усуллари кенг қулоч ёзади. Евроосиё даштларида қурғоқчиликларнинг ўрин олиши чўпонларни ҳудудларга мослашишга мажбур қилади, бу эса кўчманчилик ва кўчманчилар маданияти янада шаклланишига олиб келади.

Ўзингизни текширинг.

1. Неолит инқилоб дейилганда нималар тушунилади?
2. Суғориладиган ва маданий деҳқончиликнинг фарқини тушунтиринг. Қандай экологик шароитларда деҳқончиликнинг ушбу турлари самарали бўлади?
3. Кўчманчи чорвачиликнинг пайдо бўлишига туртки берган омиллар ҳақида гапириб беринг.

Харита билан ишлаш.

1. Марказий Осиёда ўтроқ деҳқончилик маданияти пайдо бўлган ерлар ва тарқалган минтақаларни харитадан кўрсатинг.
2. Қадимги Миср, Месопотамия, қадимий ҳинд, қадимий хитой, қадимги Шарқ маданиятларини харитадан кўрсатинг. Уларни табиий географик жиҳатидан нималар бирлаштиради? Уларнинг пайдо бўлишига қандай умумий омиллар таъсир этган?

Ўлкашуносликка доир саволлар.

1. Сиз яшайдиган ҳудуд Марказий Осиёда ўтроқ деҳқончилик тамаддуни тарқалган ҳудудлар сирасига кирадими?
2. Сиз яшайдиган ҳудудларда қишлоқ хўжалиги қандай тузилишга эга. Бу ҳақида гапириб беринг. Ҳудудингизда деҳқончилик устунми ёки чорвачилик? Чорвачилик қандай хўжалик йўналишларига ихтисослашган? Чорвачиликка доир фаолиятлар бир жойда олиб бориладими ёки яйловларда? Суғормали деҳқончилик билан шуғулланиладими ёки лалмикор деҳқончилик?

Мураккаб топшириқлар.

Неолит инқилоби чорвачилик ва деҳқончиликнинг қарор топишига замин яратди, улар эса аграр жамиятни шакллантиради. Аграр жамият анъанавий жамият билан боғлиқ. Сизнингча, нима учун шундай? Нима учун деҳқончилик ва чорвачилик секин ривожланадиган хўжалик турига киради? Қандай технологик ўзгаришлар деҳқончиликни тезроқ ривожлантирди ва бундай ўзгаришлар қачон рўй берди? Бу нималарга олиб келди?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

5–6-§. Марказий Осиё тамаддунининг қадимий ўчоқлари

Ушбу дарсда

- Марказий Осиёда қадимий ўтроқ деҳқончилик тамаддунининг ўзига хос хусусиятлари;
- Ўтроқ деҳқончилик тамаддунининг маданий ўчоғи;
- Экологик хусусиятлар ҳамда маданий-тарихий ҳудудлар;
- Даштнинг жанубий чегараларидаги ўтроқ ҳудудлар.

Калит сўзлар:

- Тамаддун ўчоғи;
- Ўтроқ деҳқончилик тамаддуни;
- Тарихий ҳудудлар;
- Экологик қисм;
- Ирригация.

Муҳим археологик тадқиқот ишлари олиб борилиши натижасида Марказий Осиё ўзига хос тамаддунга эга эканлиги аниқланган.

Ушбу тамаддун ўзига хос маданий хусусиятларни **сақлаган** ҳолда минглаб йиллар давомида яшаган. Айрим манзилгоҳлар ва шаҳарлар ривожланишдан тўхтаб қолган бўлса ҳам шу ерларда янги шаҳарлар пайдо бўлиб, тамаддунлашиш давом этган. Бу каби барқарорликлар Марказий Осиёнинг географик тузилиши билан чамбарчас боғлиқ. Ўтроқ деҳқончилик тамаддуни муайян экологик қисмларда, дарёлар ҳамда тоғ этаклари (водийлар)да пайдо бўлган. Одамлар аста-секин табиатни ўзлаштира бошлаган, қайта ишлаб чиқариш ҳудулари кенгая борган. Бўғот тизимлари пайдо бўлгандан кейин лалмикор деҳқончиликнинг ўрнини суғориладиган деҳқончилик эгаллай бошлаган. Деҳқонлар аста-секин беповён водийларни ўзлаштиришга киришганлар.

Ўтроқ деҳқончилик тамаддунининг яна бир ўзига хос хусусияти шундаки, у кўчманчи тамаддун билан чамбарчас боғлиқ. Бу савдо-сотиққа доир айирбошлаш ишларида яққол кузатилади. Даштликлар трансконтиненталь савдо[1] ишлари билан шуғулланиб, даллол вазифасини бажарганлар. Дашт халқи учун ҳам, ўтроқ халқ учун ҳам савдо ишлари бошқа юртлар билан моддий ва маънавий маданият элементлари айирбошланишига олиб келади. Алоқанинг бундай тури чорвадор-деҳқон аралаш тамаддунинг пайдо бўлишига таъсир қилган. **(«(10-§ га қаранг)»)**

Ёдда тутинг! Марказий Осиёда ўтроқ деҳқончилик тамаддуннинг ўзига хос хусусиятлари шундаки, у бир неча доимий маданий марказларда яшаши ва кўчманчи тамаддун билан чамбарчас боғлиқ.

Ушбу тамаддуннинг асосий тўққизта марказини бўлиб ўрганиш мумкин. Улар: Марғуш (Марғиёна), Бақтрия[2], Хоразм, Сўғдиёна, Фарғона, Чоч, Сирдарё водийси, Еттисув ва Шарқий Туркистон.

---

[1] Барча Евроосиё минтақаси кўламидаги савдо-сотиқ ишлари, масалан, Буюк Ипак йўли орқали Хитойнинг Византия билан ёки Ҳиндистоннинг Россия билан савдо алоқалари.

[2] Марғиана ва Бақтрия милодгача I минг йилликнинг ўрталаригача бутун бир маданий марказ ҳисобланган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Марғуш — қумда қурилган тамаддун. Модернизацияси

Марғуш (Марғиана). Бронза даврида милодгача XVIII—XIII асрларда Марказий Осиёнинг жанубидаги чўл марказида жойлашган Мурғоб водийсида, Марғуш (Марғиёна) ўтроқ деҳқончилик ва шаҳар маданияти пайдо бўлган. Кейинчалик бу маданият Амударёнинг пастки қисмида жойлашган Бақтрияга тарқалган. Шунинг учун уни баъзида "Окс тамаддуни"[1] деб аташади. Милодгача III минг йилликнинг охирларида Марғушнинг асосий икки шаҳри — V Намозтепа ва Олтинтепада қалъалар ҳамда саройлар, ибодатхоналар, кўп хонали уйлар бўлган. Милодгача II минг йилликда Гонур шаҳри уларнинг пойтахти бўлган. Марғушликлар Олд Осиё ва Ҳинд водийсидаги тамаддунлар билан алоқа ўрнатган. Милодгача I минг йилликларда Марв шаҳри пайдо бўлган. У мусулмонларнинг Марказий Осиёдаги энг асосий шаҳарларидан бири ҳисобланди.

Хоразм — Амударёнинг қуйи соҳилида жойлашган катта ўлка. Милодгача II минг йилликда ушбу марказда Хоразмга хос ўтроқ деҳқончилик тамаддуни пайдо бўлган. Ушбу маданият даштдан бошланган. Милодгача I минг йилликнинг бошларида мазкур ўлкага хоразмийлар жойлашиб, Амударёдан сув йўлларини тортиб келиб, канал тизимларини ривожлантирган. Суғориш тизимлари Хоразм тамаддунининг асосига айланган. Канал тизимлари ҳар йили тозаланган, уларни асраш қўшимча меҳнатларни талаб қилган. Хоразмнинг пойтахти Тупроққалъада турли расмлар,ҳайкаллар билан безатилган ҳашаматли саройлар бўлган. Хоразмнинг бундан кейинги мустақил мамалакат сифатида ривожланган пайти Хоразмшоҳ давлати, кейин

[1] Окс — Амударёнинг қадимий юнонча номи. Шу сабабдан баъзан Марказий Осиёни Трансоксиан минтақаси деб ҳам аташган, бу Окс дарёси (юнонлар каби бу ерларга жануби-ғарбдан келганларга берилган атама)нинг нариги томонидаги давлат деган маънони англатади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Хоразм — Марказий Осиёдаги қадимги ҳудуди

эса Хива хонлиги даврига тўғри келади. Ҳар доим мазкур маданий марказларда қадимдан етиб келган суғориш тизимлари бўлган.

Сўғд (Сўғдиёна) — Амударё ва Сирдарё дарёлари ўртасидаги катта деҳқончилик марказида. Мароқанд (Самарқанд) шаҳри пайдо бўлган. Сўғдиёнанинг шимолида Шош (ҳозирги Тошкент) водийси жойлашган. Сўғдиёнада аҳоли зич жойлашган ва бу марказ қадимда кўпгина давлатлар таркибида бўлган. Сўғдлар ўз ёзувларга эга бўлган, у ерлардаги аҳоли, асосан, савдо ва хунармандчилик ишлари билан шуғулланганлар. Сўғдиёнанинг Буюк Ипак Йўлида жойлашганлиги туфайли сўғдлар трансконтиненталь савдо ишларида даллол вазифасини бажарганлиги унинг гуллаб яшнашига олиб келади. Улар Буюк Ипак Йўли бўйида жойлашган Шарқий Туркистон, Еттисув ва Тароз ҳудудларида савдо масканларини очган. Кейинчалик араблар босиб олгандан кейин Самарқанд Мовароуннаҳр[1] пойтахтига айланган. 1370 йилда Амир Темур империясининг пойтахти бўлган. Кейинги асрларда эса Сўғдиёна Бухоро амирлиги таркибига кирган.

Фарғона — тоғ орасидаги тепалик. Бу ерга сув йўллари Сирдарёдан тортилган. Фарғона Аҳамонийлар ва Александр Македонский империялари таркибида бўлган. Худди шу ерда Александр подшоҳ ўз империясининг шимол томонида энг чекка шаҳар — Александрия Эсхатни қуришга буйруқ берган. Милодгача III — милодий VI асрлар ўрталарида Фарғона ўз раҳбарига эга мустақил давлат бўлган. Фарғона давлати шимолда хуннлар, шарқда Хитойнинг Хань империяси, жа-

[1] *Алифбо*. "Дарёнинг нариги томонидаги давлат", юнонча. Трансоксиана. Юнонлардан кейин араблар ҳам Амударёнинг шимол томонидаги ерларни шундай деб номлаганлар. Мовароуннаҳр ҳудуди Сўғдиёна ҳудудига мос эди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

нубда эса Бақтриядаги Юэчжи давлати билан чегарадош бўлган. Сима Цяннинг маьлумотига кўра Довон (Фарғона)да 70 та шаҳар бўлган. Улар ўзларининг кучли отлари, узумзорлари ва ўзига хос гулзорлари билан довруғ қозонган. Фарғона орқали Буюк Ипак Йўли ҳам ўтган. VI асрда Фарғона Турк давлати таркибига қўшилади. Амур Темур даврида эса бу ерда Бобур дунёга келган. Кейин эса Фарғона Қўқон хонлигининг маркази бўлган. Фарғона тарихи Қозоғистон тарихи билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ривожланган. Марказий Осиёдаги қадимий ўтроқ деҳқончилик тамаддунининг кейинги учта маркази тақдири Қозоғистон ҳудуди билан бевосита боғлиқ бўлган.

Бу муҳим! Марказий Осиёдаги ўтроқ деҳқончилик тамаддунининг учта маданий маркази — Шош, Сирдарё ўлкаси ва Еттисув Қозоғистон ҳудуди билан боғлиқ.

Шош — Сўғдиёнанинг шимоли ва Чирчиқ ҳамда Ангрен дарёлари тепалигида жойлашган, шунингдек, Сирдарёнинг ўнг қирғоғини ўз ичига олган тарихий марказ. Бу марказ ҳозирги Тошкент ва Чимкент жойлашган ерлар ҳисобланади. I минг йилликнинг ўрталарида мазкур минтақада 30 га яқин шаҳарлар бўлган. Шош шаҳри (Чочтепа, Чоч-

Марказий Осиё тамаддуни ўчоғи харитаси

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қадимги Саврон шаҳри ўрни

кент)га милодгача III асрдан аввал асос солинган, I минг йилликда даштлик туркийлар ва сўғдларнинг, кейинчалик Моваруннаҳр аҳолисининг асосий савдо маркази бўлган. Шаҳар XI асрдан бошлаб Тошкент (Тошканд) деб атала бошланган. XVI асрда Тошкент учун Қозоқ хонлиги ва Бухоро амирлиги ўртасида кескин курашлар бошланган. XVII аср бошларидан — XVIII асргача шаҳар Қозоқ хонлиги таркибида бўлган. XVIII аср охирларида Тошкент Қўқон хонлиги таркибига ўтган. 1865 йилда шаҳарни рус қўшинлари босиб олиб, улар Туркистоннинг марказига айлантирган.

Шошнинг шимолий қисмида Сирдарё ҳудуди жойлашган. Сирдарёнинг марказий соҳилидаги бу ҳудуд дашт билан чегараланади. Ҳудуд Қанғли номи билан «Авесто» асарида ҳам учрайди, Сима Цян эса уни «Қанғли давдати» деб атаган. Бу тамаддун ўчоғининг катта маркази Арис ва Сирдарё дарёларининг туташган жойида Ўтрор (Фароб) шаҳри жойлашган. Минг йилликнинг охирларида бу ер савдо ва хунармандлик марказига айланади. Бу ҳақида кўп мусулмон тарихчилари ва географлари ёзиб қолдирганлар. X асрда Ўтрор Қорахонийлар давлати таркибида бўлган. Кейинчалик Қорахонийлар мўғуллар истилосига дуч келиши натижасида парчалангандан кейин Ўтрор Хоразм таркибига қўшилади. Мусулмонлар солномасида мўғул босқинчилигидан кейин Сирдарё воҳаси Туркистон деб аталган. Минтақада Саврон, Сўзоқ, Сиғаноқ, Сайрам (Исфижоф) ва Туркистон (Ясси) шаҳарлари бўлган. Улар Қозоғистон ва барча Марказий Осиё тарихида муҳим ўрин эгаллаган.

Еттисув — Балхаш кўли ва Иссиққўл ўртасидаги тарихий-маданий марказ. Минтақа номи “етти кўл” маъносини эмас, “кўп сувли” деган маънони билдиради. Бу ном Балхашнинг шимолий ва шарқий қисмидаги қурғоқ дашт ерлар билан солиштириш орқали пайдо бўлган. Тянь-Шаннинг шимолидаги тоғ этакларидан кўп тоғ дарёлари оқиб ўтади, минтақадаги энг асосий сув манбаи Или дарёси ҳисобланадли. Тянь-Шань этагидаги ҳудудларда яшовчи аҳолилар аралаш чорвачилик ва ярим кўчманчилик, ўтроқчилик ҳамда боғдорчилик билан шуғулланган. Қадимги даврда бу ерларда Уйсун давлатининг маркази бўлган. Милодгача I минг йилликда Еттисувда шаҳарлар қад ростлаб, сўғдларнинг савдо масканлари ривожланган. Минтақа пойтахти — Алмати тарихи минг йилдан кўп тарихга эга. Бунга қазилма ишлари давомида қозоғистонлик археологлар томонидан топилган манбалар мисол бўла олади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Шарқий Туркистон — Тянь-Шань тоғ тизмаларидан бошланиб шарқ томонга қараб оқадиган Тарим дарёси водийсидаги минтақа. Мазкур минтақада жойлашган Турфон, Қучқар, Ёркент ва бошқа шаҳарлар милодгача I минг йилликда Такла-Макон чўлидаги кенг даштлар ўртасида пайдо бўлган. Шарқий Туркистондаги беполён даштлар ҳам худди Еттисув каби Буюк Ипак Йўлидаги савдо-сотиқ ишларида муҳим ўринга эга бўлган. Минтақанинг ғарбий қисми икки минг йил давомида Тянь-Шаннинг шимолий ва ғарбий қисмида рўй берган тарихий воқеаларда ҳамда умуман Марказий Осиёдаги барча воқеаларда қатнашган.

Хулоса: Қадимда Марказий Осиёнинг жанубий қисмида ўзига хос Марказий Осиё ўтроқ деҳқончилик тамаддуни шаклланган. Ушбу тамаддуннинг минг йиллардан бери ўзининг маданий мавқеи ва барқарорлигини сақлаган ҳолда доимий ривожланишни таъминлаган бир неча ўчоқлари бўлган. Беполён даштлар ва тоғ этакларидаги ўтроқ деҳқончилик тамаддуни кўчманчилар тамаддуни билан чамбарчас алоқада бўлган. Шундай ўзаро алоқалар натижасида яшовчи халқлар авваллари эрон тилида гаплашган бўлса, аста-секин туркийлашди.

Ўзингизни текширинг.

1. Марказий Осиёдаги ўтроқ деҳқончилик тамаддунига мансуб асосий иккита фарқни айтинг.
2. Милодий I минг йилликда Сўғдиёна ва Еттисув ўртасида қандай вазиятларга кўра алоқалар ўрнатилган?
3. Хоразм тамаддунининг ўчоғи нимага асосланган?
   Харита билан ишлаш.
4. Ўтроқ деҳқончилик тамаддуни ўчоғи бўлган Марказий Осиёнинг тарихий ҳудудларни харитадан кўрсатинг.
5. Бобда кўрсатилган тарихий ҳудудлар чегаралари замонавий давлатлар чегараларига тўғри келмайди. Буни Хоразм, Фарғона, Шош давлатлари асосида тушунтиринг.

Тадқиқот иши.

Кичик жуз қозоқлари тарихи Хоразмдаги қайси давлат билан чамбарчас боғлиқ бўлган? Катта жуз қозоқлари тарихи Фарғона марказидаги қандай давлат билан чамбарчас боғлиқ?

Мураккаб топшириқлар.

Ўйланг! Сизнингча, қадимда, ўрта асрларда, янги замонда кўчманчилар билан ўтроқ деҳқонлар ўртасидаги айирбошлаш ишларида қандай товарлар асосий ўринда бўлган?

Марказий Осиёдаги ўтроқ аҳолидан қабул қилинган кўчманчиларнинг моддий ва маънавий маданиятига доир янгиликларни мисол сифатида келтиринг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

БУЮК ДАШТ ТАМАДДУНИ

7-§. "Буюк Дашт" тушунчасининг тарихий — географик таснифи

Ушбу дарсда:

- "Буюк Дашт" ва "Евроосиё дашти" тушунчаларининг фарқи;
- Буюк Даштнинг географик таснифи;
- Буюк Даштнинг тарихий-маданий жиҳатлари;
- Евроосиё тарихида Буюк Даштнинг ўрни.

Калит сўзлар:

- Экологик ўрни
- Ҳарбий-сиёсий тарихи
- Тил гуруҳи
- Транспорт йўлаги
- Евросиё тарихида Буюк Даштнинг ўрни

Географик таснif. Буюк Дашт деб Дунайдан Олтойгача, ундан Маньчжуриягача (Хитойнинг шимоли-шарқидаги вилоят) бўлган ерларни эгаллаган Евроосиё марказидаги беповён ҳудудларга айтилади. Бу водийнинг узунлиги олти минг километрга чўзилса, эни минг километрни[1] ташкил этади. Буюк Дашт — географик эмас, тарихий-маданий тушунча. Бу ҳудуднинг географик номи — Евроосиё Дашти. Буюк Даштнинг ландшафтлари бир хил эмас, у даштли, тўқайли, ярим чўл ва қумли ландшафтлар турларига бўлинади. Даштнинг шимолий қисми ўрмонли водийлар, шунингдек, тайгалар билан чекланган. Буюк Даштнинг жанубий қисми сувлар (Қора, Азов, Каспий денгизлари) ва баланд тоғлар (Кавказ, Тянь-Шань) билан туташган.

Ёдда тутинг! Буюк Дашт — бу тарихий-маданий, Евроосиё дашти эса географик тушунча.

Ўрта асрларда Буюк Дашт (Дунайдан Олтойгача оралиқ) номи мусулмон ёзма маълумотларида — Дашти Қипчоқ деб аталади. Қозоғистон тарих фанида X—XVII асрларда Қора денгиз — Каспий оралиғи — Ғарбий Дашти Қипчоқ, қозоқ даштлари эса Шарқий Дашти Қипчоқ деб номлаш шаклланган.

Буюк Даштнинг муҳим тарихий-маданий маъноси. Буюк Дашт Евроосиё ва унинг аҳолиси, жумладан, қозоқ халқи тарихида муҳим роль ўйнайди.

[1] Агар жанубий чўллар ҳам кўчманчилар тамаддуни тарқалган ҳудудлар дея ҳисобланса, у ҳолда ҳудудлар кўлами бундан ҳам катта бўлади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

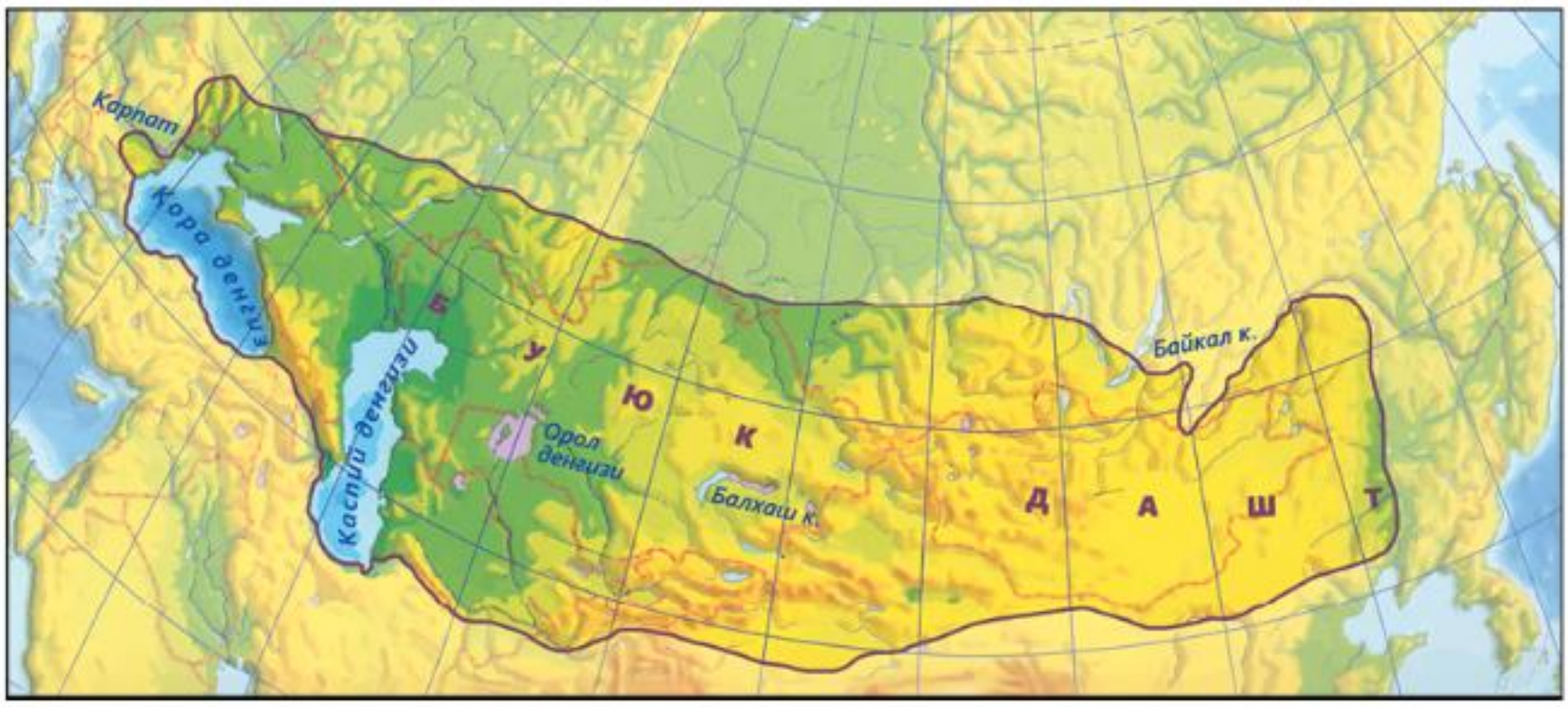

Буюк Дашт харитаси

Буюк Даштнинг ана шундай муҳим ўрнига оид бир неча маъноларни бўлиб кўрсатамиз.

Буюк дашт — кўчманчилар тамаддунининг "бешиги" ҳисобланади. Бунинг асосида табиий-географик омиллар — кўчманчи чорвачиликнинг ривожланиши учун қулай экологик шароитларга эга бўлганликлари мужассам топган. Ҳар хил йил фаслларида майсаларга бурканадиган даштлар ва қисман чўлли ҳудудлар отлар ва майда моллар учун жуда муҳим яйлов вазифасини ўтаган. Шу билан бирга, қурғоқчилик шароитида кўчманчи ва қисман кўчманчи чорвачилик Буюк Даштни ўзлаштириш учун имкон берадиган ягона хўжалик тури бўлган.

Бу муҳим! Даштнинг экологик, табиий иқлим шароити кўчманчи чорвачилик учун жуда қулай бўлган. Бу каби омиллар кўчманчилар тамаддуни узоқ вақт давом этишига таъсир кўрсатган.

Дашт тамаддуни турли этник сифатларга эга ва битта халқ (этнос) ҳамда битта дин билан чекланмайди. Кўчманчилар турли хил тилларда гаплашадиган (туркийлар, мўғуллар, эронликлар) ва турли ирқларга мансуб (монголоид, европоид ва аралаш ирқлар) бўлган аҳолидан ташкил топган. Улар ҳар хил динлар (Худога ишониш, зороастризм, буддизм, ислом)га эътиқод қилган. Ушбу омилларнинг барчасини Буюк Дашт ва кўчманчилар чорвачилиги жамлаб бирлаштирган.

Буюк Дашт муҳим тарихий воқеаларнинг маркази бўлган. Унинг тарихи — энг аввало, жангу жадаллар ва урушлар, курашларга тўла ҳарбий-сиёсий воқеалар билан тўла кўчманчи давлатлар тарихи эди. Бундай курашлардан айримлари бутун Буюк Дашт ҳудудларини қамраган, ҳатто дашт чегараларидан ҳам ошиб ўтган. Кўчманчи халқлар ва мамлакатлар баъзан бир-бирига қарши чиқиб, урушиб, баъзан кучларни бирлаштирган ҳолда иттифоқдош ҳам бўлган. Сол-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Буюк Дашт

номачиларни тарихимизнинг ушбу қисмлари кўпроқ қизиқтиради. Тарихимиз ростдан ҳам ўтмишга қизиқувчилар учун жуда муҳим воқеаларга тўла бўлган. Кўчманчилар барча Евроосиё сиёсатига таъсир кўрсатибгина қолмасдан, ҳатто уларнинг сиёсати ўзлари томонидан аниқланган вақтлар ҳам кўп бўлган.

Буюк Дашт — бу бепоён майдон. Даштнинг табиати ён-атрофи очиқ, кенг майдонли бўлган. Шу сабабли бу ерларда қадимдан ҳар хил ирқлар ва тиллар, тоифалар, маданиятлар, динлар ва тамаддунлар бирлашган. Шу билан бирга, технологиялар, маданият ва ижтимоий ютуқлар доимий равишда ўзаро алоқада бўлган. Буюк Дашт Олтой халқларининг қадимий макони бўлган, ҳатто ҳинд-европа халқлари[1] ҳам шу ердан келиб чиққан бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Турклар ва мўғуллар, эронликлар ва славянликлар Буюк Даштда ўзаро бир-бирлари билан ва бошқа халқлар билан ҳам алоқалар ўрнатишган. Дашт халқининг ирқий, тил ва этник хилма-хиллиги, улар жуда катта ҳудудларда доим кўчиб юриши, мазкур ҳудудларда яшовчи кўчманчи халқларнинг тил ва этник таркибини, археологик маданиятини аниқлашда қатор муаммоларни вужудга келтирган. Шу пайтгача даштда яшаб, турли ёдгорликлар қолдирган халқларнинг қандай тилларда гаплашганликларини аниқлаш археологлар учун мураккаб ишлигича қолмоқда. Даштнинг ҳар бир ҳудудида пайдо бўлиб, яшаган қадимги, ўрта асрлардаги ва ҳозирги замондаги этносларнинг шаклланишини аниқлаш ҳам осон иш эмас. Буюк Дашт "қозонида қайнаган" халқнинг ҳар хил тарихларга тўла ўтмишига қизиқиш билан қараш кишини руҳлантиради.

[1] Ҳинд-европаликларга мансуб ҳудудлар қайси ҳудуд эканлиги шу кунга қадар фанда узил-кесил аниқланмаган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Буюк Дашт тарихининг яна бир жиҳати шундаки, бу кўчманчилар ва ўтроқ деҳқонлар тамаддунининг интеграциялашган тарихидир. Қадимги замонларда кўчманчилар Марказий Осиё, Эрон, антик ва хитой тамаддуни билан, ўрта асрларда эса хитой, христиан ва ислом тамаддунлари билан чамбарчас алоқа ўрнатган. Кўчманчилар сак ва хунн даврида Мўғул империясига, Олтин Ўрда даврида эса Евроосиё халқаро сиёсатига таъсир ўтказган.

Буюк Дашт, шу билан бирга, Узоқ Шарқ ва Олд Осиёни, Узоқ Шарқ ва Европани, Жанубий Осиё ва Русь князлигини бирлаштирган ҳолда, Буюк Ипак Йўлининг шаклланишига таъсир этган транстпорт йўли бўлган.

Буюк Даштнинг муҳим тарихий-маданий жиҳатлари

Экологик ўрни	Тарих майдони	Очиқ макон	Ўзаро интеграция ҳудуди	Транспортли йўли
Буюк Даштнинг табиий иқлим шароити кўчманчилар тамаддуни пайдо бўлиши ва ривожланишига таъсир этган	Буюк Даштнинг тарихий жараёнида кўп давлатлар ташкил топган, бир неча муҳим воқеалар рўй берган	Буюк Дашт тил, антропологик ва этник жиҳатдан аралашиш ва ўзаро маданий алоқалар ўрнатиш маркази бўлган	Буюк Даштнинг чегара ҳудудлари кўчманчи ва ўтроқ тамаддунларнинг интеграция маркази бўлган	Буюк Дашт Шарқ ва Ғарб ўртасида транспорт йўли вазифасини бажарган

Хулоса: Буюк Дашт — Евроосиё марказида жойлашган бепоён даштли водий, кўчманчилар тамаддуни "бешиги". Буюк Даштда ҳар бир асрда ҳар хил тилларда гаплашадиган, турли ирқий хусусиятларга эга кўчманчи ва ярим кўчманчи халқлар яшаганлар. Уларнинг барчасини кўчманчиликка хос тамаддунлар жипслаштирган. Буюк Дашт тарихи — кўчманчи давлатлар ва кўчманчи буюк империяларнинг тарихи. Буюк Дашт — бетиним алоқалар ва ўзаро муносабатлар макони, Осиё ва Европани бирлаштирган, кенг транспорт йўли.

Ўзингизни текширинг.

1. Сиз қандай фикрдасиз, нима сабабдан Қозоғистон тарихи Буюк Дашт тарихи билан чамбарчас боғлиқ?
2. Нима сабабдан археологлар Буюк Даштда археологик маданиятларни тарқатувчиларнинг қандай тилда гаплашганликларини аниқлашда муаммоларга дуч келмоқда?
3. Жадвалдан фойдаланиб, Буюк Дашт тарихининг муҳим жиҳатларини айтинг.

Харита билан ишлаш.

4. Харитадан Евроосиё даштининг ғарбий, марказий ва шарқий қисмларини кўрсатинг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2. Ҳозирги замондаги қайси давлатлар ҳудудида Буюк Дашт тарихи мужассам топган?

Интернет ёки қўшимча маълумотлардан фойдаланиш жараёнида пайдо бўладиган саволлар:

1. Қўшимча маълумотлардан ҳозирги кунда қайси халқларнинг олтой, ҳинд — Европа ва урал тиллари гуруҳларига мансублигини топинг. Нима сабабдан бу тил гуруҳлари шундай номланган?
2. Қўшимча манбалардан кўчманчи давлатлар ва қадимги империялар тўғрисидаги маълумотларни изланг. Улар қайси асрда яшаган?

Мураккаб топшириқлар.

1. Нима сабабдан Евроосиё даштига мансуб дашт ўрмонлари, ярим чўллар ва чўллар, Буюк Дашт тушунчасига мансуб дея ҳисобланади? Нима сабабдан Евроосиё дашти табиий-географик тушунча, лекин Буюк Дашт — тарихий-маданий тушунча ҳисобланади?
2. "Қипчоқлар дашти" ва "Дашти қипчоқ" тарихий топонимлари ўртасида қандай алоқа бўлиши мумкин? Форс тилидаги "дашти" сўзи қандай маънони англатади?

8-§. Буюк Дашт кўчманчилик тамаддунига мансуб манбалар ва шаклланишига хос хусусиятлар (энеолит, бронза даврлари)

Ушбу дарсда

- Бўтойликлар — Евроосиёда дастлабки отбоқарлар;
- Қўрғонлардаги Кўҳначуқур маданияти;
- Бронза даврига ўтиш;
- Андроново маданиятига мансуб жамоа.

Калит сўзлар:

- Энеолит
- Бўтой маданияти
- Йилқичилик
- Бронза даври
- Андроноволиклар
- Андроново маданияти
- Тарихий ҳамжамият

Энеолит даврида Буюк Дашт. Энеолит (тошмис) даври милодгача III—II минг йилликларни қамрайди. Энеолит даврида Даштда чорвачилик пайдо бўлган. Даштликлар отларни қўлга ўргатган. Бу Шимолий Қозоғистонда Бўтой-Терсак археологик маданиятининг шаклланиши билан бевосита боғлиқ. Ушбу ўтиш даври маданиятида овчилик устун бўлиб, чорвачиликни ўзлаштиришга киришилган.

Бўтой (Бўтой-Терсак) маданияти — инсоният тарихида отбоқарларнинг дастлабки маданияти. Бўтой қишлоғи милодгача 3700—3100 йилларда мавжуд бўлган. Бўтойликлар от боқиш билан шуғулланганлар. От гўшти ва қимиз уларнинг асосий озуқалари бўлган. Отларни қўлга ўргатиш ва отга миниш анъаналари бўтойликлардан тарқалганлигини Бўтой қишлоғидан топилган от абзаллари, тушовларга мўлжалланган илгаклар ва бошқа нарсалар исботлайди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ёдда тутинг! Отларни қўлга ўргатиш милодгача IV мингйилликнинг ўрталарида (Бўтой-Терсак маданияти) Шимолий Қозоғистон даштларида бошланган.

Бўтойликлар мис эритишни билмаган, лекин улар тош ва суяклардан қурол ясашни яхши ўрганган. Улар ёғоч ходадан ясси доирасимон бошпаналар қурган, ўт ва мохлар билан четларини ёпишган. Уйнинг томи лой билан қопланиб, чим ўт билан ёпилган, тутун чиқиш учун тешик қолдирилган. Деворларда гўшт сақлайдиган жойлар бўлган. Бўтойликларнинг боқишга доир маданиятлари Буюк Дашт кўчманчи тамаддунини шакллантиришда муҳим роль ўйнади.

Бўтойликларнинг ушбу маданияти келгуси қозоқ халқи кўчманчи тамаддуни пойдевори ҳисобланади. Қозоқ халқининг ушбу қадимий маданиятига хос белгиларни ҳозирги қозоқ халқи маданиятида ҳам кўриш (от боқиш, от гўшти ва қимиздан фойдаланиш, қишлик учун гўшт тайёрлаш) мумкин.

Бу муҳим! Энеолит давридаги бўтойликларга хос от боқиш маданияти Буюк Даштда чорвачилик тамаддунининг асоси ва кўчманчи қозоқ халқи маданиятининг дастлабки одими ҳисобланади.

Милодгача III минг йилликда Бўтой маданияти фақат ўзларигагина хос бўлган хусусиятларни йўқотади. Бунга табиатнинг қурғоқчиликка учраши ва отлар сонининг камайиши сабаб бўлади. Бўтойликлар ўз яшаш жойларини ташлаб, Жанубий Урал ва Шарқий Қозоғистондаги балиқчилик ва овчиликни касб этган қабилалар ичига кўчиб боради. Энеолит ва илк бронза даврида Кўҳначуқур маданий-тарихий жамияти милодгача 3600—2300 йилларда Буюк Даштнинг ғарбий қисмларини

Бўтой маданияти турар-жой модернизацияси

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

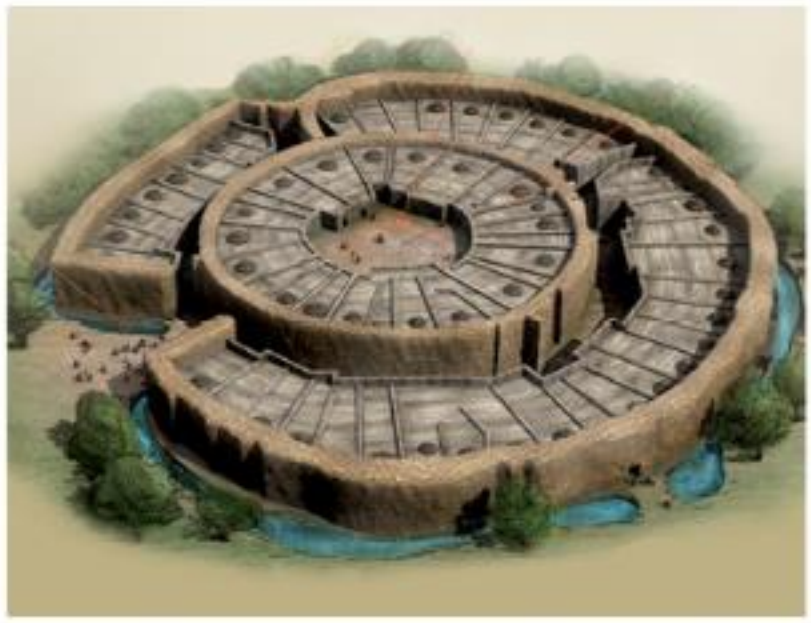

Арқайим манзилгоҳи

қамраган. Кўҳначуқурликлар мол боқиш билан шуғулланиб, ҳаётлари ярим кўчманчилар тарзида кечган. Улар йирик шохли моллар, майда моллар ва от боқишган. Яйловдан-яйловга ғилдиракли юк араваларда кўчишган. Буюк Даштда яшовчи барча аҳоли каби деҳқончиликдан кўра чорвачиликка кўпроқ эътибор қаратган.

Кўҳначуқур маданиятининг ўзига хос хусусияти шундаки, уларда марҳумлар учун қўрғонлар остидан чуқурликлар қазиб дафн этишган. Марҳумларнинг тиззаларини букишиб, уларни орқа томон билан ётқизишган, устига ҳар хил бўёқлар сепишган. Марҳумлар билан бирга ҳайвонлар ҳам қўшиб кўмилган. Баъзи бир қўрғонлардан тўрт ғилдиракли араваларнинг қолдиқлари, соз тупроқлардан ясалган намуналар топилган.

Бронза давридаги ўзгаришлар — доимий турар-жойлар, ғилдиракли арава, бронза қуйиш. Милодгача II минг йилликда Буюк Даштда катта ўзгаришлар рўй берган. Қурғоқчилик дастидан хўжалик турлари ва маданият ўзгаришларга юз тутган. Янги технологиялар пайдо бўлиб, қабилалар оммавий тарзда бир жойдан иккинчи жойларга кўча бошлаган, ҳаётдаги барча жабҳаларда муҳим ўзгаришлар содир бўлган. Чорвачилик ва деҳқончиликнинг ривожланиши натижасида одамлар йил давомида ўзларини озиқ-овқат ва кийим-кечаклар билан таъминлашга эришган. Шу боисдан халқ бир ерда яшашни афзал кўрган. Бу эса катта ва узоқ муддат яшайдиган аҳоли пунктлари пайдо бўлишига олиб келган, улардан баъзиларини, (Арқайим, Синтошли[1]), каби аҳоли пунктларини дастлабки шаҳарлар деб аташ мумкин. Уй-жой намуналари ҳам ўзгарган, уйлар кенг ва яшаш учун қулай бўла бошлаган. Хунармандлар: керамика усталари, тикувчилар, суяк ишлаб чиқарувчилар, заргарлар пайдо бўлган.

Бронза буюмлар

[1] Буюк Даштнинг Арқайим ва Синтошли аҳоли пунктлари ҳозирги Россия ҳудудидадаги Жанубий Урал минтақасида жойлашган. Бу каби турар-жой турлари Қозоғистон ҳудудларида ҳам учрайди, бу эса маданиятларнинг яқинлиги ва ҳамоҳанглигини англатади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Милодгача III минг йилликнинг охирларида ғилдиракли аравалар ишлаб чиқарила бошланган. Оғир юк аравалар ҳўкизларга қўшилган. Ғилдиракли араваларнинг пайдо бўлиши туфайли узоқларга кўчиш имкони вужудга келган. Шу пайтларда чорвачилик билан шуғулланадиган қабилалар ўртасида тез-тез тўқнашувлар бўлган. Бу эса ҳарбий ишларнинг ривожланишига олиб келиши натижасида отларга қўшиладиган араваларни яратишга замин ҳозирлаган. Бу ўша даврга мансуб афсоналарда ҳам акс эттирилган: Авесто афсонасида Худолар жангда жангчиларга ёрдам беради, жангчилар эса ўзларининг ҳомийси бўлмиш Митра Худосини осмонда ғилдиракли ҳарбий аравада олиб юришади. Дашт аҳолиси санъатида ҳам ўзгаришлар рўй берган: тошга ўйиб чизилган аравалар, доира шаклида қуёш белгилари[1] айни шу даврларга тегишлидир.

Ёдда тутинг! Милодгача XVIII—VIII асрларда Қозоғистонда бронза даври ҳукмронлик қилгани

Милодгача II минг йиллик бошларида Буюк Дашт аҳолиси бронзани ўзлаштириш (мис ва қалай аралашмаси) ишларини ўрганган. Милодгача II минг йиллик ўрталарида кўпгина меҳнат қуролларининг қисми ва қурол-аслаҳалар турлари (найза, камон учлари, ойболталар) ва зарғарлик буюмлар ушбу металлдан тайёрланган. Бронза даври аҳолиси моҳир ҳарбийлар бўлган.

Буюк Даштда рангли металл конлари кўп учрайди. Сариарқа ва Конли Олтойда мис ишлаб чиқариш милодгача II минг йилликлардан бошланиб, милодгача XIII—XII асрларда кон ишлаб чиқариш иши юқори чўққига етган. Марказий Қозоғистон ва бошқа ҳудудларда қадимги замонда 500 га яқин кон масканлари топилган.

Бу муҳим! Милодгача III минг йиллик охирлари ва II минг йиллик бошларида ғилдиракли араваларни ишлаб чиқаришга эришиш ва бронза саноатининг пайдо бўлишини моддий маданиятга хос муҳим ютуқлар сифатида эътироф этиш мумкин.

Андроново маданий-тарихий жамоаси. Қозоғистон ҳудудидаги бронза даври баъзан **Андроново даври** деб ҳам аталади. Милодгача III минг йиллик охирларида Ёйиқ дарёси томонидан Даштнинг Қозоғистонга тегишли қисмига келиб чиқиши[2] кўҳна чуқурликлар бўлган чўпон қабилалар жойлаша бошладилар. Сигир, қўй ва отлар кўп бўлганлиги сабабли уларга янги яйловлар ниҳоятда керак бўлган.

Бу даврда Жанубий Урал ва Қозоғистон даштларида одамлар кам бўлган ва ерлар бўш ётган.

---

[1] Қуёш белгиси — Қуёшни рамзий жиҳатдан тасвирлаш. Доирадан ташқари, қадимдаги орийликларда свастик қуёш белгилари бўлган.

[2] Бунга қабристонларнинг бир-бирига ўхшашликлари ва бошқа белгилари исбот бўла олади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Янги жойга жойлашган қабилалар ўзларидан сўнг археологик ёдгорликлар — маконлар ва қабрлар қолдирган. Археологлар уларни ўхшаш, лекин бошқа-бошқа маданият сифатида ўрганади. Маданиятлараро фарқлар уларнинг ҳар хил қабилаларга тегишли эканлигини кўрсатади. Шу билан биргаликда, уларнинг ўзаро ўхшашлиги маданиятнинг умумий томонларини намоён қилади. Фанда маданиятнинг умумий томонлари, дашт бронза маданияти ёки Андроново маданий-тарихий жамоаси маданияти деб аташ шаклланган. Дашт бронза маданияти эгалари андроноволиклар[1] деб аталади.

Ёдда тутинг! Андроволиклар — ягона маданий-тарихий жамоа сифатида шаклланган, бронза даврига хос дашт чорвадорлар маданиятини шакллантирувчилар.

Андроново жамоасида эркаклар катта нуфузларга эга бўлган. Фақат эркаклар подаларни узоқ масофага ҳайдаб, ҳўкиз, от боқиш билан шуғулланган. Улар кон ишлаб чиқарган, ташиган, эритган. Тошларни қайта ишлаб, уйлар, турар-жойлар қурган. Қабила чегараларини ташқи душманлардан ҳимоя қилган, бошқа қабилалар билан жанглар олиб борган. Чорвачиликнинг ривожланиши, ғилдиракли аравалардан фойдаланиш ва отга миниш каби дашт бронза маданияти кейинги даврдаги[2] кўчманчи чорвачиликка ўтишнинг дастлабки шартларини шакллантирган.

Андроноволикларнинг энг асосий хўжалиги ва яшаш манбаи ҳамда моддий бойлиги чорвачилик бўлган. Улар, асосан, сигир боқишган. Қиш фаслида андроноволиклар турар жой ва молхоналарини бир жойда қуришган. Андроноволикларнинг отбоқар бўтойликлардан фарқи шундаки, улар сут берадиган ҳайвонларни боқиш билан шуғулланишган: уларнинг асосий озуқалари сигир сути ва сут маҳсулотлари бўлган. Худди сигир каби кўп бўлмаса-да, қарамоқларида отлар ҳам бўлган. Уларнинг гўштидан озиқ-овқат сифатида фойдаланишган, ҳўкиз ва туялардан эса ер ҳайдашда фойдаланганлар. Катта отларни миниш учун боқишган ёки ҳарбий араваларга қўшишган.

Хулоса: Энеолит ва бронза даври — кўчманчи халқлар тамаддуни шаклланиши йўлидаги муҳим давр. Отларни хонакилаштириш ва Бўтой-Терсак от хўжалиги маданиятининг ривожланиши Евросиё даштларида кўчманчи халқлар учун отлар муқаддас ҳайвонга айланишига олиб келган.Чорвачилик ва ғилдиракли аравалардан фойдаланиш ҳамда отга минишни ўрганиш кўҳначуқурликлар ва ан-

[1] Ушбу атама ва маданият тури Андроново қишлоғи яқинида топилганлиги учун уни 1914 йилда биринчи бўлиб топган археологлар Андроново қишлоғи номини беришган (Ғарбий Сибирь).

[2] Андроново археологик маданияти ва уларнинг даврларга бўлиниши кейинги бобда тўла баён этилган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

дроноволикларга кўчманчи чорвачиликка ўтиш учун замин яратган. Бронзадан фойдаланиб, янги қурол-яроғ турларини ясаш даштликларни кучли ва ғолиб жамиятга айлантирган. Бу ерда, айниқса, жанговор қаҳрамонлар муҳим аҳамиятга эга бўлган. Энеолит ва бронза даври дашт чорвадорларига хос қўрғонларга дафн қилиш каби урф-одатлар улар маънавий маданияти ва келиб чиқишига кўра бир-бирига яқин бўлганидан далолат беради.

Ўзингизни текширинг.

1. Бўтой-Терсак маданияти кўчманчиликнинг шаклланишига қандай таъсир кўрсатган? Нима учун бўтойликларни кўчманчилар деб аташ мумкин эмас?
2. Қадимги қабр қўрғонлари орқали қандай Дашт маданиятини биласиз?
3. Қурғоқчилик Даштга қандай таъсир кўрсатган: (Бўтой маданиятига? Андроново жамоаси маданиятига?)
4. Қозоғистон ҳудудида бронза металлургияси ривожланишига нималар таъсир кўрсатган?

Харита билан ишлаш.

1. Харитадан Қозоғистон ҳудудида бронза даврида одамлар томонидан ишлаб чиқарилган рангли кон масканларини кўрсатинг.
2. Андроново маданий-тарихий жамоаси маданияти тарқалган ҳудудларни харитадан кўрсатинг.

Мураккаб топшириқлар.

1. Нима учун Андроново манзилгоҳлари бир неча ўн йиллардан ортиқ яшамаган, манзилгоҳларни одамлар нима сабабдан ташлаб кетишган?
2. Бобда бўтой ва андроново жамиятида эркак кишилар меҳнатларига алоҳида ўрин ажратилган. Мазкур жамиятда хотин-қизлар қандай ишлар билан шуғулланган?

9-§. Қозоғистон ҳудудида бронза даврига хос археологик маданиятнинг хусусиятлари

Ушбу дарсда

- Археологлар маданиятларни қандай ажратади?
- Қозоғистонда Андронов маданияти;
- Беғази-Дандибой маданиятининг ўзига хосликлари;
- Дафн маросимларидаги ўзгаришлар — маданият кўрсаткичи.

Ёзма манбаларга эга бўлмаган ёки ниҳоятда кам сақланган тарихий даврларни ўрганишда археологик маълумотлар муҳим ўрин эгаллайди. Археология — юксак суръатларда ривожланган ускуналарга эга таълимот. Археологияга хос муҳим маданий[1] белгилар сирасига дафн маросими ва керамикага доир ўзгаришлар, шунингдек, турар-жойлар ва бошпаналар, меҳнат қуроллари ва қурол турларининг ўзгариши киради.

[1] Битта археологик маданиятнинг бошқа археологик маданиятдан фарқи.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Калит сўзлар:

- Археологик маданият
- Археологик ёдгорлик
- Бронза даври
- Синтош маданияти
- Петров маданияти
- Олакўл маданияти
- Федоров маданияти
- Сарғари маданияти
- Беғази-Дандибой маданияти

Дашт ва кўчманчилар маданияти ҳамда тамаддуни тараққиётини ўрганишда мозор ва қабрлар муҳим аҳамиятга эга. Ўтмишда вафот этганлар маълум анъаналарга кўра дафн этилган.Чорва моллари қурбонлик қилинган, қабрга қурол ва ҳар хил нарсалар қўшиб кўмилган. Ушбу маълумотларга асосланиб, моддий маданият табиати, жамиятнинг ижтимоий таснифи ва қадимги халқларнинг дин ҳақидаги тушунчаларини ўрганиш мумкин. Дафн маросимларини ўрганиш жараёнида археологлар қабр устига қўйилган белгиларга, лаҳадларнинг ҳажмига, мурдалар қандай дафн қилинганига, шунингдек қурбонликлар қандай тарзда ўтказилганлигига, дафн қилиш учун ишлатилган қуролларга ва бошқа усулларга алоҳида эътибор беришади.

Керамикаларни ўрганиш жараёнида идишларнинг шакли ва тайёрланиш усуллари, лой-ботқоқ таркиби, ташқи кўринишидаги ўзига хосликлар, безатиш усуллари эътиборга олинади. Шу тариқа, археологлар ёдгорликларнинг қайси даврга мансублигини, эски усулларини нечоғли такрорлашини ёки мутлақо янги ашё эканлигини аниқлайди. Аниқланган хусусиятларга мувофиқ янги археологик маданиятни белгилайди.

Андроново маданий-тарихий жамоаси маданияти. Андроново даврига мансуб аксарият ёдгорликлар Жанубий Урал ва Қозоғистонда учрайди. Улар қуйидаги маданиятларга асосланган:

Синтош маданияти (милодгача XXI—XVIII асрлар) Жанубий Урал текислигида жамланган. Ушбу маданият гилдан айлана ёки тўғри бурчак шаклида бошқача намуналар асосида қурилган турар-жойлар ёки икки оёқли арава ва от кўмилган қабрлар билан машҳур бўлган. Арқайим ва Синтош манзилгоҳлари ушбу манзилгоҳлар орасида энг йириги ҳисобланади. Қўстоной вилоятидаги Қамишли манзилгоҳи Арқайим архитектурасига ўхшаш. Унинг ҳажми 140x50 метр ва бурчаклари айлана тўртбурчак шаклидаги жуфт қопламалар билан ёпилган. Синтошликлар вафот этган одамларни қўрғонли мозорларга чап томонидан ётқизиб, кафтини юзига қаратиб, бир томонлама ётқизган. Эркаклар ва ўғил-болаларни қурол-яроғлар, хотин-қизларни эса заргарлик буюмлари билан бирга дафн қилганлар. Металл ва тошдан ясалган меҳнат қуроллари ва ҳар хил ашёлар эркаклар ва аёллар қабрларидан ҳам ҳам топилган. Дафн маросимида ҳайвонлар (от, сигир, майда моллар) қурбонлик қилинган.

Петров маданияти (милодгача XVII—XVI асрлар). Синтош маданиятига яқин. Петров манзилгоҳларининг асосий фарқи шундаки,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Синтош манзилгоҳи

уларда ҳимоя ўралари бор. Петров қабристонларида ўрнатилган ёдгорликлардан у ерда болалар қабри ва аскарлар қабри алоҳида-алоҳида жойлашганлигини англаш мумкин. Мангилгоҳлардан ҳарбий аравалар қолдиқлари топилган. Уй ҳайвонлари суяклари ҳам кўп учрайди. Петровликларда ғишт ишлаб чиқариш, тўқимачилик, суякни қайта ишлаш, безак буюмлар ясаш, бронзадан қуроллар ва меҳнат қуроллари тайёрлаш ишлари яхши ривожланган.

Олакўл маданияти (милодгача XVII—XIII асрлар). Ўрмонли даштларда яшаган олакўлликларнинг деворлари ёғочдан қурилган, катта ярим ер уйларда яшаган. Ҳар бир уйда ердан қазилган, тош билан безалган бир неча ўчоқлар бўлган. Ғарбий Қозоғистон даштларида ўрмонларнинг йўқлиги Тошли-Бутоқ аҳоли турар-жойларига тегишли ўзига хосликларни шакллантирган, ёғоч ўрнига тошдан фойдаланишган.

Олакўлликларнинг қабр қурилишлари ҳар хил: тупроқ ва тош қўрғонлар, тошли тўсиқлар, айлана бўйлаб қурилган тошларга эга қўрғонлар шулар жумласидандир. Улар марҳумларнинг тирсакларини буккан ҳолда, чап томони билан ётқизиб, бошини ғарбга қаратиб кўмишган. Олакўл маданиятининг сўнгги ривожланиш босқичида майитларни ёқиш (Тошли-Бутоқ) белгилари ҳам учрайди. Лаҳадлардан қуроллар ва меҳнат қуроллари кам топилган, лекин аёлларнинг безак буюмлари кўп учрайди.

Федоров маданияти (милодгача XV—XII асрлар) олакўлликлар анъаналарини давом эттирган. Муайян даврда олкўлликлар ва федоровлик лар бир-бири билан қатор яшаган бўлиши мумкин. Федоровликлар шарққа кўчиб, Тўбул ва Иртиш ёқасига жойлашганлар. Уларни Ғарбий Қозоғистондан қималиклар четлаштирган. Тўрғай линияси Федоров маданиятининг ғарбий чегараси бўлган. Федоровликларнинг яшаш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

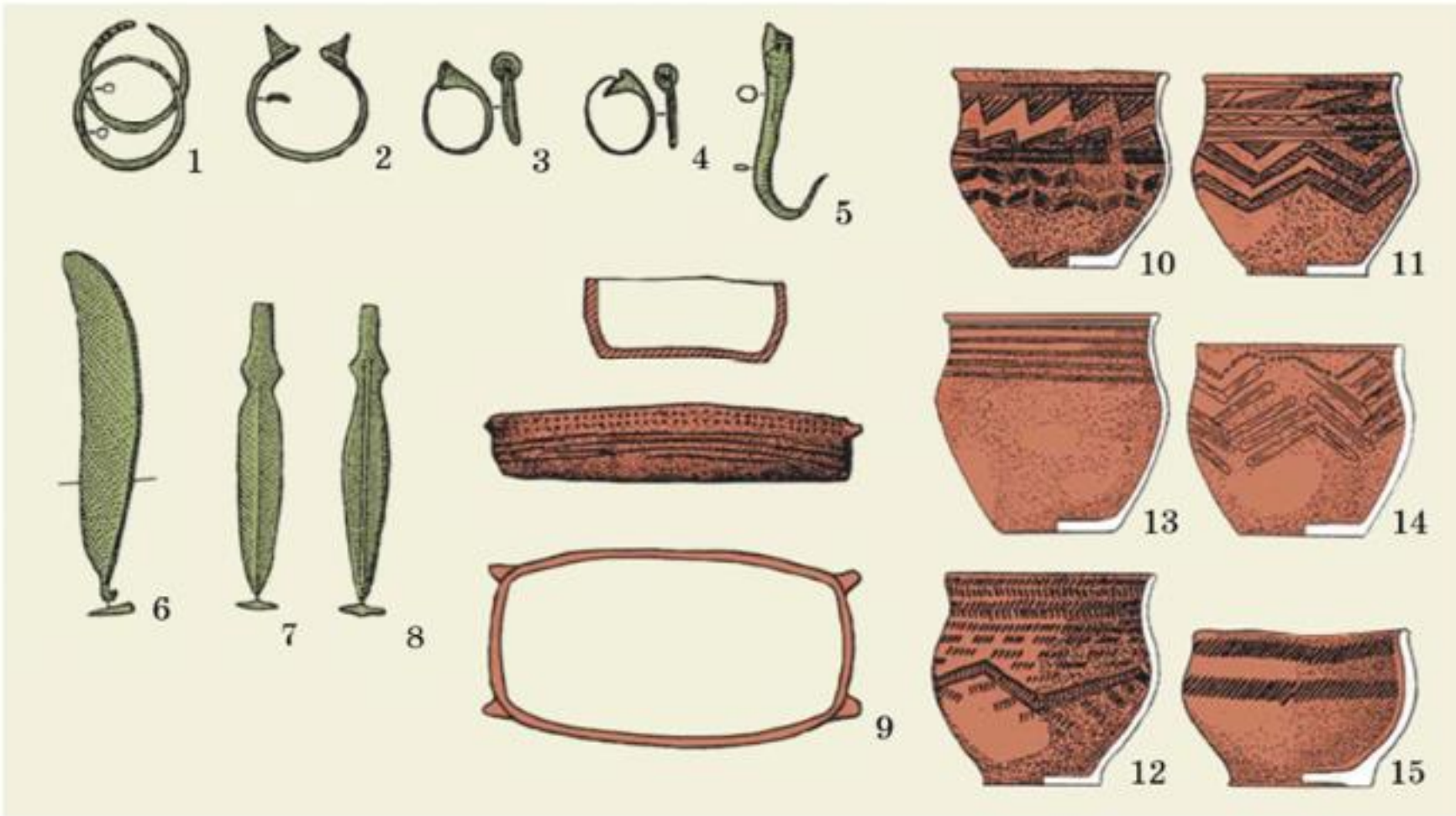

Федоров маданиятининг мозор буюмлари: 1 — ўртада қабр жойлашган тош қамал намунаси; 2—4 — ғиштлар; 5 — сопол идиш; 6 — билагузук; 7 — мунчоқ; 8 — тош юклагич; 9—11 — ёпқичлар; 12, 13 — осма узук; 14 — ёғоч идиш; 15, 16 — учли пичоқлар; 17 — ўроқ (6, 7, 9—13, 15—17 — бронза)

учун қулай, узоқ муддатга етадиган турар-жойлари олакўлликларнинг турар-жойларига яқин бўлган. Уларнинг енгил деворли ер уйлари олакўлликларнинг катта ярим ер уйларига ўхшаш.

Федоров қабристонлари дарёнинг баланд қирғоқларида гуруҳ-гуруҳ бўлиб жойлашган. Баъзи қабристонлари қўрғонлар ва қамаллар тизими кўринишида. Тош йўқ ерларда федоровликларнинг қўрғонлари қамалсиз тупроқ уюмлари кўринишида бўлган. Федоровликлар моддий маданиятига: пичоқ-ханжарлар ва суякдан ясалган қуроллар киради. Отга миниш кенг тарқала бошлагандан сўнг, биринчи марта ўзакли, суякли ва шохли жиловлар[1] қўлланила бошланган.

Бронза даврининг охирги босқичида Федоров маданияти ўрнини Сарғори маданияти эгаллайди (милодгача XIII—VIII асрлар). Ушбу маданият сирасига 200 та аҳоли пункти, ва 40 та манзилгоҳлар киради. Сарғориликларнинг катта тўғри тўртбурчакли ер уйлари Федоров маданияти устидан қурилган. Керамика — Сарғори маданиятининг ўзига хос хусусияти ҳисобланади. Сарғори маданиятида хунармандчилик ривожланиб, бронза металлургияси юксак чўққиларни забт этганини уларга тегишли нарсалар орқали кўриш мумкин. Сарғори аҳолиси яқин масофаларга кўчиб, майда моллар ва от боқишган. Сарғори маданияти — Андроново маданиятининг сўнгги намунаси ҳисобланади.

[1] Жиловлар — тизгин ва юганни бир-бири билан боғловчи жилов.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Беғазы мозори. Қарағанди вилояти

Шарқий ва Марказий Қозоғистонда бронза даврининг охирги босқичида Беғази-Дандибой маданияти шаклланган.

Беғози-Дандибой маданияти (милодгача X—VIII асрлар) Сарғори маданиятидан ўзига хос керамика ва бошқа хусусиятлари билан ажралиб туради. Ушбу маданият тури бепоён яйловлар ва кон масканлари мавжуд бўлган Сариарқа билан боғлиқ. Беғозиликлар тамаддуни бевосита чорвачилик ва бронза металлургияси тараққиёти билан боғлиқ ҳолда ривожланган. Шунингдек, ушбу маданиятга мансуб хусусиятларда илк темир даврига хос белгилар ҳам учрайди. Бир қатор идишлар тамғага ўхшаш белгиларга эга. Ушбу маданият баланд қабрлари ва тошли мақбаралари билан алоҳида ажралиб туради. Ёғоч кўмир қатламлари ва куллар аҳолининг оловга сиғинганлигидан далолат беради. Бугунги кунда Қозоғистон археологларининг энг муҳим муаммоларидан бири Сарғори ва Беғози-Дандибой маданиятлари ўртасидаги муносабатларни ўрганишдан иборат.

Дафн маросимларида ўзгаришлар — маданият кўрсаткичлари. Андроново маданияти, асосан, кўҳначуқурликларнинг дафн маросимларига хос хусусиятларни сақлаб қолган. Шунингдек, бир неча қабилалар (Беғози-Дандибойликлар) марҳумларни қўрғон кўринишли қабрларга дафн этишдан воз кечиб, мақбара қуришни бошлаганлар. Дафн маросимларидаги бу каби тафовутлар охирги маданиятни бронза даврига оид бошқа маданиятлардан ажратиб турадиган кўрсаткичлар ҳисобланади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Археологик далиллардан маълум бўлишича, бронза даврида Қозоғистондаги дашт қабилалари Жанубий Урал, Урал атрофи, Олтой ва Енисейдаги қардош қабилалар билан яқин алоқада бўлган. Ёдгорликларда фарқи кам бўлган, ҳар хил маданиятларга хос хусусиятлар учрайди. Шунинг учун ҳам археологлар бронза давридаги дашт маданиятининг катта қисмини ягона маданий-археологик жамоаларга бирлаштиради.

Хулоса: Археологик маълумотларга кўра, милодгача III минг йиллик охирлари ва I минг йиллик бошларида Буюк Даштда ўзаро қариндош қабилалар яшаган. Улар Андроноволиклар деб аталади. Улар чорвадорлар бўлганликлари учун асосий мулклари ҳам чорва моллари бўлган. Андроноволикларда ҳўкизга қўшадиган тўрт ғилдиракли юк аравалари ва отларга қўшадиган икки ғилдиракли ҳарбий аравалар бўлган. Улар аста-секин ғилдираклардан воз кечиб, отларга яйдоқ минишга ўтадилар. Улар деҳқончилик ва овчилик, балиқчилик билан ҳам шуғулланган; қурол-яроғ билан жиҳозланган малакали хунармандлар бўлган. Дастлаб улар аҳоли пунктларини қўрғонли деворлар билан ўрашган, кейинчалик эса очиқ жойларда катта ярим ертўлаларда яшай бошлаган. Аста-секин енгил уй-жойлар қуришни ўрганишган. Андроноволикларнинг чорвачилик маданияти Буюк Даштда яшовчи кўчманчи халқлар маданиятининг шаклланишида муҳим аҳамият касб этган.

Ўзингизни текширинг.

1. Нима учун Қозоғистон қадимги замон тарихини ўрганишда археология муҳим аҳамиятга эга?
2. Марказий Қозоғистондаги Андроново маданияти ёдгорликларига доир хусусиятлар ҳақида гапириб беринг.
3. Федоров маданиятидаги енгил деворли ертўлаларнинг пайдо бўлиши нималарни англатади?
4. Федоров маданиятига мансуб даштлардан бирида топилган “деҳқон уйи” ва “тўқимачи уйи” нималарни англатади?
5. Бронза даврининг қайси маданиятини ярим кўчманчи маданият деб аташ мумкин? Нима учун?

Харита билан ишлаш.

Харитага қаранг ва ушбу бобда кўрсатилган археологик маданиятнинг тарқалиш ҳудудларини кўсатинг.

Мураккаб топшириқлар.

1. Олакўл маданиятига мансуб қабристонларда Синтош ва Петров маданиятига қараганда от ва ғилдирак қолдиқларининг учрамаслиги нимани англатади?
2. Олакўл маданиятига қарашли қабристонлардан топилган кўплаб зийнат безаклари нималарни англатади?
3. Беғози-Дандибой маданияти Андроново маданиятидан нимаси билан фарқ қилади ва ушбу фарқларни алоҳида таъкидланг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

10-§. Илк кўчманчи халқлар даврида Буюк Дашт тамаддуни

Ушбу дарсда

- Кўчманчи чорвачиликнинг пайдо бўлиши;
- Кўчманчиликни аниқлаш;
- Буюк Даштда қадимий кўчманчи-скифлар, саклар ва сарматлар;
- Сакларнинг ижтимоий ташкилоти..

Калит сўзлар:

- Илк темир даври
- Кўчманчилик
- Кўчманчи халқлар чорвачилиги
- Номадизм
- Кўчманчиликнинг аравали турлари
- Саклар
- Ҳимоя
- Тошмўла маданияти
- Қўрғон
- "мўйловли" қўрғонлар

Кўчманчилик Дашт хўжалигининг асосий тури сифатида илк темир (милодгача I минг йиллик) даврида шаклланган. Темирга ишлов берилиши натижасида мис ва бронзадан ясалган меҳнат қуроллари, қурол-яроғлар ўрнини темирлардан тайёрланган қуроллар эгаллади.

Кўчманчиликнинг пайдо бўлиши. Даштларда чорвадор-деҳқон хўжаликлари узоқ вақт давом этган. Милодгача II минг йиллик ўрталарида кўчманчи чорвачиликка ўтишнинг дастлабки шартлари шаклланса-да, аммо бу рўёбга чиқмайди. Кўчманчиликка хос ҳаёт тарзига ўтишга милодгача I минг йиллик оралиғида рўй берган қурғоқчиликлар кучли таъсир кўрсатган. Милодгача I минг йилликнинг дастлабки босқичларида қурғоқчиликка учраган далаларда хўжалик ишлари билан шуғулланишнинг ягона тури кўчманчилик бўлган. Буюк Даштнинг барча қисмларида Андроново маданиятига мансуб ворислар ўзларининг доимий турар-жойлардан воз кечиб, кўчманчиликка хос турмуш тарзига ўтган. Турар-жойлар умуман бўш қолган, улар қишловлар ёки мавсумий маконларга айланган. Шу вақтдан бошлаб чорвачилик асосий хўжалик турига айланган.

Кўчманчилар ҳаётининг яна бир ўзига хос хусусияти шундаки, улар йил давомида мол боқадилар. Улар ҳайвонларни олдиндан ғамланган ем-хашаклар билан озиқлантирган. Бу одатий ҳол эди, чунки у вақтларда асосий мол таркибини сигирлар ташкил этар эди. Кўчманчилар чорва моллари таркибини ўзгартириб, кўпроқ яйловларга мос, қўй ва отларни боқишга ўтади.

Барча яйлов ресурсларидан самарали фойдаланиш учун кўчманчилар мавсумий яйловларга ўтишни ўрганади: ўт-ўланлар қачон, қаерда ўсишини кузатиб боради, бир мавсумий яйловдан бошқасига ўтиш йўлларини эслаб қолади, молларни суғориш учун сув манбаларини қидиришади. Бунга уларнинг ёввойи ҳайвонлар тўдаси (масалан, буғулар)нинг мавсумий кўчиб юришини назорат остига олганликлари катта ёрдам беради. Мавсумий яйловлар ва кўчишга мўлжалланган

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Буюк кўчиш. Рассом *Н.Г.Хлудов*

йўллар, яйловлардаги сув манбалари тўғрисидаги маълумотлар оғиздан-оғизга ўтиб, авлоддан-авлодга тарқалади. Кўчманчилардан ҳар бири йирик қариндошлардан иборат гуруҳларда кўчманчи ҳудудлар ташкил этади.

Дастлабки пайтларда чорва моллари тўдалари билан бирга эркаклар ҳам кўчган. Хотин-қизлар ва болалар, қариялар доимий яшаш жойларда қолиб, деҳқончилик ва қишлоқ хўжаликлари ишлари билан шуғулланган. Аста-секин улар ҳам кўча бошлаган. Ниҳоят, эркаклар аёллар ва болаларни қишлоқда ташлаб кетмайдиган бўлган. Эндиликда оилалар юк ва кўчар уйларини аравалар ва отли араваларга юклаб, уларнинг орқасидан эргашиб боришади.

Бу муҳим! Кўчманчилик (кўчманчи чорвачилик, номадизм) қуйидаги хусусиятларга эга хўжалик фаолияти тури: чорвачилик; йил давомида чорвачилик учун яйловлар; яйловни муайян яйловдан осонгина алмаштириш керак; миграцияда жамоатчилик иштироки.

Аравага икки томонлама тикиб кўчиш милодгача I минг йиллик ўрталаригача сақланиб, кейинчалик бутун технологик ўзгаришлар (уламали кигиз уй, узанги, кучли эгар-тўқим, янги хом ашё пайдо бўлиши) ўрин олиши натижасида классик кўчманчи чорвачилик шаклланган.

Буюк Даштдаги қадимий кўчманчилар. Андроново маданиятининг ўрнини скиф-сак деб номланган, маданий-тарихий жамият эгаллайди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қадимги юнонлар скифларни қадимдаги кўчманчилар деб атаган. Ушбу атама Ғариб фанида амалиётга жорий этилган. Бу умумий маданий хусусиятларга, хўжалик турлари ва асбоб-ускуналарнинг бир хиллигига, дафн маросимлари ва ташқи кўринишларнинг ўхшашлиги, санъатдаги мувофиқликларга кўра кейинчалик барча кўчманчилар ана шундай номланган. Аммо,қадимги юнонлар, форслар ва хитойлар Даштда ҳар хил қабилалар яшаганлигини яхши билишган. Шу сабабли улар бизга шу вақтда яшаганларнинг аниқ номларини етказган. Шунинг учун ҳозирги замон Қозоғистон фанида бу давр, асосан, Буюк Даштнинг Марказий Осиё қисмида яшаган қабила номи билан сак ёки сак-сармат даври деб аталади.

Саклар. Қадимги кўчманчи халқлар — саклар, скифлар (эски форс тилида сака, хитойча сэ) ва сарматлар ҳамда Буюк Даштнинг шарқий қисмида яшовчи қабилалар ҳақида тарихчилар фақат археологлар маълумотлари асосида эмас, балки кўплаб ёзма манбалар орқали ҳам фикр юрита оладилар. Милодгача VI аср охирларидаги қадимги форс ёзувлари — саклар даври ҳақида ёзилган энг қадимги манбалар ҳисобланади. Ушбу манбалардан жой олган қадимги форс ранг-тасвир асарларида саклар ҳам тасвирланган. Иккинчи ёзма манбалар Геродот асарлари ва юнон-рим тарихий солномаларида учрайди. Учинчи манбалар эса милодгача I минг йиллик охирларида қадимги хитой солномаларида ёзилган.

Форс подшоҳи Доро I нинг Беҳистун манбаларида, Марказий Осиёга сак-тиграхаудалар яшайдиган ҳудудларга ("чўққили бош кийим") қилган сафари тавсифланади. Унда мазкур қабилаларнинг катта дарё бўйларида яшаганликлари ("Парадарайя"), Доронинг ана шу дарёдан кечиб ўтганлиги баён қилинган. Бошқа манбаларда Доро ўз империясининг шимолий чекка қисмида жойлашган давлатни "Сўғдлардан ташқаридаги саклар" деб атаган. Шунингдек, асарда сак-хаомаваргалар ҳақида ҳам гапирилади ("хаома тайёрловчилар"; бошқача таржимаси: "Хаомани [Худосини]тарғибот қилувчилар"). Форсийлар ва юнонлар бошқа сак қабилалари: дахлар (дайликлар), массагетлар, савроматлар (сарматлар), исседонликлар ҳақида маълумот беради.

Доро кечиб ўтган дарё аслида, Сирдарё бўлиши мумкин, унда Доро бўйсундирган "дарёнинг нариги томонидаги" саклар, ана шу дарёнинг шимоли-шарқидаги қозоқлар даштида яшаётган бўлади. "Сўғдлардан ташқаридаги давлат" деган атама ҳам ушбу позицияни тасдиқлайди, (эсланг, қандай тарихий ҳудуд Сўғдиёна деб аталади). Қозоғистоннинг Жанубий ва Жануби-Шарқий даштларида сак-тигрохаудалар (улар сафида машҳур "Олтин одам" ҳам бўлиши мумкин!) яшаган. Дахаликлар ва массагетлар, Сирдарёнинг қуйи соҳили ва Орол атрофида яшаган ҳамда қабила иттифоқини тузган. Дахаликлардан парн қабиласи

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Сак қабилаларининг ўрнашиш харитаси

(парфян) ажралиб чиқиб, кейинчалик улар Эронда Аршаҳидлар империясини тузган. Исседонликлар Марказий Қозоғистонда алоҳида яшаганлар. Саклар ва уларга қариндош қабилалар Буюк Даштнинг шарқий қисми — Шарқий Қозоғистондагина эмас, шунингдек, Олтой ва Жанубий Сибирьь ҳамда Жунғорияда ҳам яшаганлар. Шарқий саклар эндиликда фақат форсийлар, юнонлар билан эмас, хуннлар ва Марказий Осиё ҳудудларида яшовчи бошқа халқлар билан ҳам жанглар олиб борган.

Саклар дастлабки пайтларда асосан кўчманчи чорвадорлар бўлган. Улар аравага ортилган қўшлари билан бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юришган. Озиқ-овқат сифатида от ва қўй гўшти, қимиз ва қўй сутини истеъмол қилганлар. Саклар кўчманчи ҳаёт тарзида яшаганликлари учун ҳеч қандай турар-жойлар қурмаган. Уларнинг маданияти ва ижтимоий тавсифига доир фикрлар қабристонлар — қўрғонлар (Шарқий Қозоғистондаги Майемер ва Шиликти, Еттисувдаги Бешшотир ва Эсик, Орол атрофидаги Уйғороқ ва Тугискен, Тувадаги Аржан қўрғон мажмуалари ва ҳ.к.) бўйича шаклланган.

Қозоғистон ҳудудидан юзлаб сак қўрғонлари топилган, улар ичидаги энг қадимий қўрғон милодгача VIII асрларга мансуб. Йирик қўрғонларнинг тепа қисми диаметри юз метрни ташкил қилиб, баландлиги 17 метргача етган (Бешшотир). Уларнинг қабристонлари Тянь-Шань қарағай дарахтларидан ясалган. Қўрғонларнинг кўпчилиги қадимги замонлардаёқ талон-тарож қилинган. Сақланиб қолган

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қўрғонлар ҳам саклар ҳақида қимматбаҳо маълумотлар беради. Қўрғонлардан олтин буюмлар, бронза ва сополдан ясалган жиҳозлар, темир қуроллар (ханжар, қиличлар, қисқа найзалар, сузгичлар), чарм ва ёғочдан тайёрланган буюмлар топилган. Ҳатто, кийим-кечак қолдиқлари ҳам учрайди, бу эса саклар кийимининг асосий намуналарини тиклашга имкон беради.

Сакларнинг Тошмўла маданияти (милодгача VII—III асрлар.) Шимолий ва Марказий Қозоғистон ҳудудларида тарқалган. Тошмўлалик сакларнинг (исседонликлар бўлиши ҳам мумкин) мозористонларига хос қурилишларнинг фарқли томони шундаки, уларда марҳумни кўмадиган катта лаҳадхона билан бирга марҳум минган отни кўмадиган кичик лаҳадхона ҳам бўлган. Кичик лаҳадхонадан шарққа қараб, узунлиги 20 дан 200 метргача етадиган иккита айлана тешикли тошли тизимлар қурилган.

Ёдда тутинг! Бундай "мўйловли" қўрғонлар — Тошмўла маданиятининг ўзига хос хусусияти ҳисобланади.

Қабристонлардан от ва қўйларнинг бош суяклари, шунингдек, бронзадан ясалган камон учлари, зирҳли ханжарлар, лойдан ясалган идишлар, қурбонгоҳ ва от абзаллари топилган. Исседонликларнинг қозоқ қишки яйловига ўхшаш манзилгоҳлари бўлган. Бу шимолий сакларнинг совуқ иқлимга ҳам мослашганлигини англатади. Кичик манзилгоҳларда мозорлар ҳам кичкина бўлган, бу сачраб тарқалган чорвачиликнинг кўриниши сифатида: исседонликлар кичик гуруҳларга бўлиниб, кўчиб юрган (қозоқ қишлоқлари каби).

Сарматлар (Геродот "савроматлар") сакларга маданий алоқаларига кўра яқин бўлган, ҳатто ушбу кўчманчи иттифоқдош қабилага тил хусусиятлари томонидан ҳам яқин бўлиши мумкин. Улар Ғарбий Қозоғистонда, Урал ва Ёйиқ дарёлари оралиғида яшаганлар. Милодгача III асрда улар дах-массагетлар сиқуви остида Буюк Даштнинг ғарбий қисими тарк этган. Қабристонлар қуриш, безак буюмлар ясаш, санъатдаги "ов" усули уларга ҳам хос хусусият бўлган. Аёллар жамиятда юқори ўринларни эгаллаган. Сарматлар Марказий Осиёдаги саклар ва Қора денгиз атрофидаги скифларни ўзаро боғловчи улус ҳисобланади.

Сакларнинг ижтимоий тузилиши. Оддий кўчманчи халқлардан алоҳида ажралиб турадиган подшоҳлар авлодининг қабрлари жамиятда нафақат ижтимоий бўлинишлар мавжуд бўлганини, балки сакларда подшоҳ авлодлари ҳам мавжуд бўлганини исботлайди. Ёзма манбаларга кўра, шоҳлар ҳарбий қўмондонлар бўлиб, дипломатик музокаралар олиб борган. Шундай ҳукмдорлар авлодидан чиққанлар (раҳбарлар ва оқсоқоллар) ҳарбий-қабилавий аслзодаларни ташкил этган. Улар кундалик ҳаётда ҳам ҳукмронлик қилиб, уруш вақтида қабиладошлар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

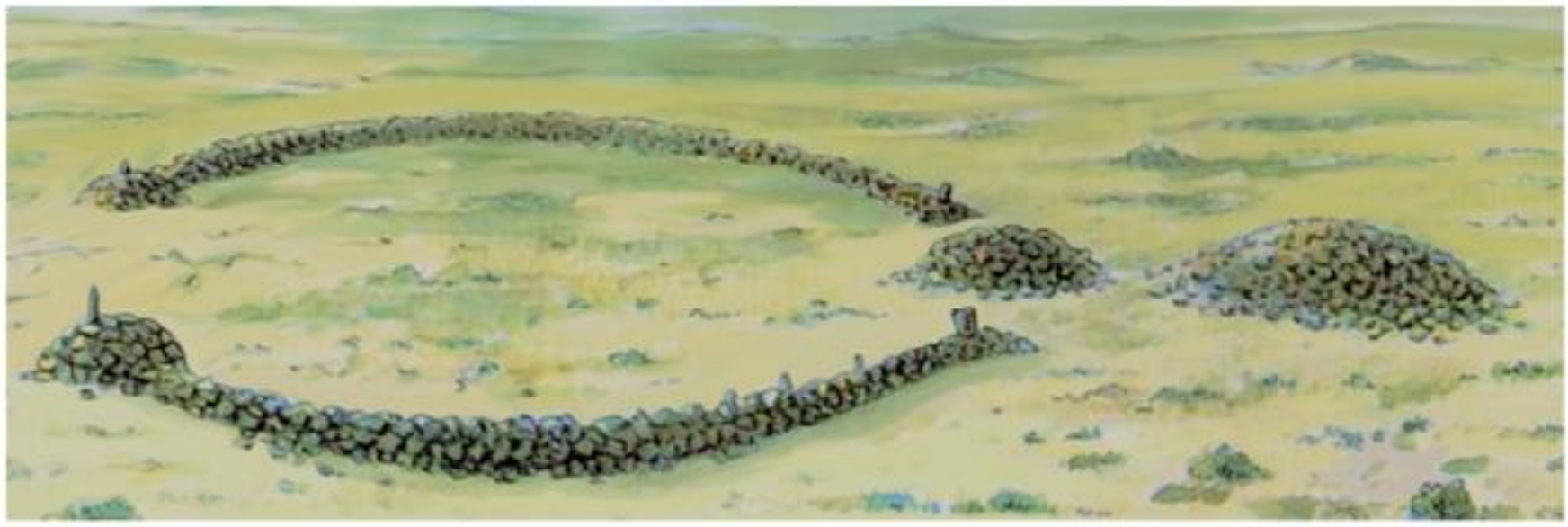

Марказий Қозоғистондаги мўйловли мозорлар. Тошмўла маданияти

қўшинларини ҳам бошқарган. Шунингдек, жамиятда руҳонийлар гуруҳи пайдо бўлган. Кўплаб ёдгорликлар ва манбалардан маълумки, саклар от устида ўйнаган яхши камонкаш бўлган. У вақтда даст отли камонкашлар қаҳрли, енгилмас жангчилар дея эътироф этилган. Бу жангчилар ҳарбий сафардан бўш вақтларда оддий кўчманчи хаёт тарзида яшаб, мол боқиш билан шуғулланган озод одамлар бўлган. Ушбу саклар иерархиясининг энг қуйи босқичини деҳқонлар ва чорвадорлар эгаллаган бўлиши мумкин. Сабаби баъзи қабилалар деҳқончилик билан ҳам шуғулланган.

Бу муҳим! Жамоат ташкилотларининг қуйидаги белгилари -- қариндош-уруғ ташкилоти, ҳарбий қўмондонлар ва оқсоқоллар нуфузи, жангчи-кўчманчиларнинг эркинлиги кўчманчи халқлар тамаддунига хос хусусият бўлган. Шундай қилиб, кўчманчилар тамаддунига фақат табиий шароитларга мослашган хўжалик туригина эмас, балки жамоат ташкилотларининг умумийликлари ҳам хос.

Хулоса: Илк темир даврида қурғоқчилик иқлим шароитига боғлиқ Буюк Даштда кўчманчи чорвачилик пайдо бўлди. Бу дашт тамаддунининг асосий намойиши эди. Кўчманчи халқлар хўжалигининг ярим кўчманчи ва ярим ўтроқ халқлар хўжалиги шаклидан фарқи шундаки, улар чорва молларини йил давомида яйловларда боқишади ва чорва моллари орқасидан барча халқ муайян одатий йўналиш бўйича юради. Кўчманчи чорвачиликнинг ҳудудий жиҳатдан кенгайиши, шунингдек, кўчманчилар тамаддунининг тарқалиши Евроосиё даштларида катта ҳудудлар қарор топишига олиб келган. Кўчманчи скиф-сак-сармат маданий жамияти милодгача I минг йилликда Буюк Даштнинг ғарбий ва марказий қисмида ҳукмронлик қилган. Қадим кўчманчи халқларга хос ижтимоий жамият, кейинчалик кўчманчилар тамаддуни намунасига айланган.

Ўзингизни текширинг.

1. Илк темир давридаги кўчманчилар тарихи ҳақидаги асосий ёзма манбалар номини айтинг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2. Милодгача II минг йиллик ўрталарида шаклланган кўчманчилар хўжалиги пайдо бўлишидаги дастлабки шартлар ҳақида гапириб беринг.
3. Кўчманчиликка (кўчманчи чорвачилик) изоҳ беринг.

Харита билан ишлаш.

Сак қабилаларининг харитада жойлашган жойларини кўрсатинг.

Тадқиқот иши.

Тошмўла археологик маданиятига қандай қўрғонлар тури мансуб?
Қўшимча манбалардан фойдаланган ҳолда бундай қўрғонлар қуриш нима учун керак бўлганлигини тушунтиринг.

Ижодий топшириқ (кичик гуруҳлар учун).

Сак қўрғонидан топилган бошқача топилма ҳақида тақдимот тайёрланг.

Мураккаб топшириқлар.

Хрестоматиядан скифлар ва хуннлар таснифларини ўқинг ва ўйлаб кўринг! Мана шундай ёзма манбалардан олинган маълумотлар археологлар маълумотлари билан нечоғли ўхшаш? Қайси манбалар ҳақиқатга яқин — ёзма манбаларми ёки археологик манбалар?
Нима сабабдан кўчманчилар учун жамоавий ҳаракатлар, алоҳида уюшиш тартиблари хос? Бундай хусусиятлардан қандай хатти-ҳаракатлар асосида фойдаланилади?

11-§. Марказий Осиё қадимий маданиятининг узвийлиги ва ўзаро таъсири

Ушбу дарсда:

- Шарқ Дашт маданияти (мис ва бронза даврлари);
- Буюк Даштнинг шарқий қисмида илк кўчманчилик;
- Ўзгача дафн этиш турлари нималарни англатади?;
- Дашт ва ўтроқ деҳқончилик маданиятининг ўзаро муносабатлари тўғрисида биламиз.

Калит сўзлар:

- Археологик маданият
- Маданиятларнинг ўзаро таъсири
- Дафн этиш маросимлари
- Анъана
- Оловга сиғиниш
- Тамаддунлар диалоги

Буюк Даштнинг шарқий қисмидаги ҳудудларда чорвадорлар маданияти (мис, бронза ва илк темир даври). Қозоғистон шарқидаги Андроново маданияти, ўзига қариндош **Афанасьев маданияти** билан бир вақтда яшаган. Шарқий Қозоғистон ҳамда Жанубий Сибирда темир ўзлаштирилган илк маданият намуналари ҳисобланади. Афанасьевликлар Олтойга, Сибир даштларига кўчиб бориб, у ерда маҳаллий неолит даври аҳолиси таркибига сингишиб кетган қўҳначуқурликлар эди. Янги экологик шароитларда улар овчилик ва балиқчилик билан машғул бўлиб, яйловларда мол боқиш билан шуғулланган. Улар Сибирь даштларига ўзлари билан бирга металл ишлаб чиқариш ҳамда деҳқончилик маданиятини ҳам олиб келган. Афанасьев маданияти аҳли кўҳначуқирликлар ва

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

андроноволиклар каби оламдан ўтганларни қўрғонларга дафн этган; шу билан бирга, улар ғилдиракли аравалардан фойдаланган.

Милодгача II минг йиллик охирларида Шарқий Қозоғистон, Жанубий Сибирь ва Ғарбий Мўғулистондаги Андроново ва Афанасьев маданияти вакиллари Буюк Даштнинг шарқий қисмидан келган халқ ҳамда маҳаллий аҳоли аралашишидан пайдо бўлган **Қорасуқ маданиятини** қабул қиладилар. Бу маданият кўчманчи чорвачиликка ўтиш даврини қамраб олган. Қорасуқликлар отга даст миниш ва яйловларда мол боқиш ишларини ўзлаштириб, ярим кўчманчи тарзда яшаганлар. Улар ҳаёт учун зарур бўлган ҳамма нарсаларни чорвачиликдан олган. Қорасуқликлар барча турдаги қурол-яроғларини, жумладан, ханжар, пичоқ, найза учларини бронзадан тайёрлаган. Қорасуқ қабилалари анъанасида қўрғонларга дафн қилиш одати бўлмаган. Улар қабрларни тош қутиларга ўхшаш юпқа тошлардан ростлашган. Тепасига сланецлар тўшаб, унинг устидан тупроқ тўшаган (шунинг учун ҳам ушбу маданият баъзан "сланецли қабрлар маданияти" деб ҳам аталади).

Илк темир давридаги кўчманчилар тамаддуни Даштнинг шарқий қисмларида ҳам ривожланган. Бу ерда кўчманчи ва ярим кўчманчи чорвачилик хўжалиги овчилик ва деҳқончилик билан мувофиқлашади. Шарқдаги кўчманчилар аста-секин темирга ишлов беришни ҳамда отларга яйдоқ минишни ўргана бошлайди. Улар аравалар устига ўрнатилган кигиз уйларда яшашади, кўчадиган пайтда кигиз уйларини катта юк араваларга юклаб кўчади (арава билан кўчиш тури).

Бу муҳим! Қарасуқ маданиятида қўрғонларга дафн этиш бўлмаган.

Сакларнинг **Уйуқ маданияти** илк темир даврида Тува, Шарқий Олтой ва Шимоли-ғарбий Мўғулистон ҳудудида шаклланган. Бу маданиятга оид янгиликлар яқинда Аржан I ва Аржан V (милодгача IX—VIII асрларга хос дастлабки сак қўрғонлари ҳисобланади), Аржан II (милодгача VII аср) қўрғонларида топилган бебаҳо ёдгорликлар орқали маълум бўлди. Мазкур қўрғонлардан одамлар билан бирга дафн этилган от суяклари, шу билан бирга, скиф-сакларга хос "ов усули"га мансуб турли олтин буюмлар қазиб олинган.

Саклар даврида Жанубий Сибирь даштларида **Тоҳарийлар маданияти** яшаган. Саклар каби Тоҳарийлар ҳам ўзларининг раҳбарларини дафн қилиш учун катта қўрғонлар қурган. Тоҳарийлар маданиятини ўрганиш учун минглаб Тоҳар қўрғонлари ҳамда улар яшаган ўнлаб турар-жойлар қазилган. Тоҳарийлар томонидан ишлаб чиқарилган кўп петроглифлар топилган. Тоҳарийларнинг дафн маросимлари бошқача бўлган. Улар марҳумларни қўрғонларга отлар ва от абзаллари билан бирга дафн қилишмаган. Тоҳарийлар мол боқиш билан шуғулланган,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

улар молларни қўлда эмас яйловларда боққан. Асосан, сигир боқишган. Тоҳарийлар ўзларининг турар-жойларини хода ёғочлар билан қуришган. Тоҳарий аслзодалар аравалар устига ўрнатилган уйларда бир жойдан иккинчи жойга кўчган (бу вақтда уларда кигиз уйлар[1] бўлган, улар аравалар устига ўрнатилган). Жанубий Сибирдаги қадимги мис конларининг кўп қисми тоҳарликлар ихтиёрида бўлган; тоҳарийларнинг олтин рангли бронзалари қўшни қабилалар орасида юқори баҳоланган.

Таркибий жиҳатдан сакларга яқин **Позирик маданияти** Тоғли Олтой ва Шарқий Қозоғистонда милодгача VI—II асрларда яшаган. Айрим тахминларга кўра, у Афанасьев маданиятининг меросхўри ҳисобланади. Бошқа тахминларда эса маҳаллий қабилалар иштирокида ҳамда Беғази-Дандибой маданиятининг шарқий элементларига эга кўчиб келувчилар ўзаро муносабатларидан пайдо бўлган. Позирик маданияти кўчманчиларга хос тарзда яшаб, чорвачилик билан шуғулланган. Ушбу маданиятга дахлдор муҳим манбалар қабристонлар, иншоотлар (ёғочлар билан қурилган қўрғонлар) устидан олиб борилган тадқиқот ишлари натижасида қўлга киритилган. Абадий совуқ шароитда ҳар хил буюмлар ва зарб берилган одам мумиялари яхши сақланган. Милодгача VII аср ўрталарида ҳозирги Мўғилистоннинг шарқий ва жануби-шарқий худудларида янги манзигоҳлар турлари пайдо бўлган. Қадимги кўчманчилар қолдирган бу ёдгорликларда сак маданиятининг ҳеч қандай белгилари йўқ. Бу кўчманчилар маданиятининг этник жиҳатдан юқори сифатга ўтганини англатади. Даштнинг ушбу қисмидаги қадимги кўчманчилар тарихи хитой ёзма манбаларига кўра тадқиқ этилмоқда. Хитойликлар ҳар хил қабилаларга мансуб кўчманчиларни “шимолдаги варварлар” деб атаганлар. Хитойликлар “шимолдаги варварлар” билан урушиб, улардан ҳимояланиш мақсадида Буюк Хитой деворини қурганлар. Хитой тамаддунига тегишли маҳсулотларни қўлга киритиш мақсадида кўчманчилар ўтроқ халқларга отлар ва қўйлар, чорва мол маҳсулотларини етказиб бериб, айирбошлаш савдоларини олиб борганлар. Кўчманчилар тамаддунининг мана шундай шаклланиши натижасида ўтроқ деҳқонлар тамаддуни билан ўзаро алоқа ўрнатилган.

Марказий Осиёда дашт ва ўтроқ деҳқонлар маданиятлари ўртасидаги ўзаро интеграция. Даштнинг шимолий ва жанубий қисми ўртасида ва деҳқонларга тегишли ҳудудларда мунтазам равишда ўзаро алоқалар ривожланиб борган. Бу адроноволиклар ва уларнинг даштдаги ўринбосарлари жануб томонга қараб кўчган пайтларда улар кўчиб борган жойларда яққол билинган. Шундай қилиб, Хоразмда милодгача XV—XI асрда келиб чиқишига кўра Тазабагъяблик бўлган Андроново маданияти ҳукм сурган. Амударёнинг қуйи соҳилида жойлашган

[1] Хитой ёзма маълумотларида тасвирланган кигиз уйлар милодгача I минг йиллик ўрталарига мансуб.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

чорвадорлар аста-секин суғориладиган деҳқончиликка ўтиб, Хоразмда деҳқончилик тамаддунини шакллантирган.

Тянь-Шань бронза маданияти ҳам Андроново маданияти таркибига кирган. Қирғизистондаги Арпа дарёси ҳавзасида 3600 метр баландликда Андроново маданиятига мансуб қабристонлар аниқланган. У ердан Федоров моделидаги керамикалар билан бирга бронзадан ясалган ҳар хил безаклар топилган. Қабристондан кул ва ёнғин излари топилган. Қабристоннинг баланд тоғ устида жойлашганлиги ана шу маданият вакиллари тоғларда мол боқиш ишлари билан шуғулланганлигидан далолат беради. Чунки қабристон яйловда жойлашган. Ғарбий Фарғонадан ҳам дашт бронза маданиятига хос белгиларга эга кўпгина қабристонлар топилган.

Кўпгина Андроново маданияти қабристонлари (масалан, Тигровая Балка) Тожикистондаги Вахш маданиятига тегишли. Ушбу маданиятга катакомбик турдаги[1] Андроново маданиятига хос дафн қилиш ҳамда керамикачи қуроли орқали айлантириб ясалган марғиёнача керамик намуналар хос. Вахш маданияти марғиёналикларнинг Тожикистон тоғларига мослашиши натижасида пайдо бўлган: қадимги деҳқонлар тоғли ҳудудларда мол боқиш билан шуғулланган, уларга маҳаллий даштликлар катта таъсир қилган.

Марказий Осиё жанубидан топилган қабристон ва турар-жойлар тамаддунларнинг ўзаро таъсири ва маданиятларнинг ўзаро алоқаларини кўрсатади. Даштликлар пайдо бўлгунича ўтроқ деҳқонлар оловга сиғинмаган. Федоров даврида оловга сиғиниш Қозоғистон ҳудудида яшаган қабилалар орасида кенг тарқалган эди. Ушбу диний анъаналарнинг Тожикистонга ҳам етиб борганлигини марҳумни оловда ёқиш анъанаси орқали дафн қилиш ҳамда қуёш белгисидан фойдаланиш одатлари мавжуд бўлганлиги орқали биламиз.

Ўзбекистондаги **Сапаллин маданияти** ўзаро таъсирнинг яна бир кўринишидир. Буларнинг дафн маросимларида даштликларга хос анъаналар (мурдани ёқиш, оловдан фойдаланиш одатлари, ҳайвонларни қурбонлик қилиш) ва марҳум дафн қилинадиган жойни Андроноволикларга хос тош билан ёпиш каби тафовутларни кўриш мумкин. Бу эса қадимда ўтроқ ва кўчманчи халқлар ўртасида "тамаддунлар алоқаси" мавжуд бўлганлигини англатади.

Яна бир алоқа маркази Буюк Даштнинг шимолий узоқ чеккасида бўлган. У ерда даштликлар ва ўрмон халқлари ўзаро алоқа ўрнатганлар. Даштликларнинг кўчиб бориши натижасида Жанубий Сибирда чорвачилик, деҳқончилик ва метални қайта ишлаш биринчи марта ўзлаштирилган. Бунга Афанасьев маданияти мисол бўла олади. Урал ва Сибирь маданиятлари Буюк Дашт маданияти таъсирига дуч

[1] Катакомб — ер тагидан қурилган иншоотларга олиб борадиган даҳлиз (қўрғон тагида жойлашган), қабр ўрни.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

келган. Бунга мисол тариқасида венгерларнинг аждодлари — угорлар риоя қилган **Сарғат маданиятини** келтириш мумкин. Ушбу маданиятга йирик қўрғонлар ва қабристонлар хос.

Хулоса: Ушбу мавзуда ёритилган ва олдинги бобларда келтирилган манбалардан аниқ бўлганидек, энеолит, бронза ва илк темир даврида дашт чорвадорларининг маданиятлари аниқ бир йўналишда ўзаро алоқа ва ўзаро таъсиротда бўлганлиги ойдинлашади. Кўп ҳолларда археологлар қайси маданият қандай маданий меросларни ворислигини, барча маданият турлари учун қандай белгилар умумий ёки Қўрғон қуриш сифатида дафн қилиш энеолит, бронза ва илк темир даври замонидан дашт кўчманчилари ва ярим кўчманчилар маданиятининг кўп қисмини бирлаштирган умумий ўзига хос хусусиятларга эга бўлган. Марказий Осиё жанубидаги кўп археологик маданиятларда дашт таъсири излари бор, бу барқарор "тамаддунлар алоқаси" кўринишидир.

Ўзингизни текширинг.

1. Эсланг! Милодгача III—II минг йилик охирларида Шарқий Қозоғистонда қандай археологик маданият ҳукм сурган?
2. Дашт тамаддуни Марказий Осиё ҳудудларидаги ўтроқ деҳқонлар тамаддунига қай даражада таъсир қилган?
3. Бобда берилган матндан мисоллар топинг: а) чорвачиликдан деҳқончиликка ўтиш; б) деҳқончиликдан чорвачиликка ўтиш; в) яйлов чорвачилиги; г) қўлда боқиш (ярим кўчманчи) чорвачилиги; д) кўчманчи чорвачилик.

Харита билан ишлаш.

Кўрсатинг: 1) Кўҳначуқур маданий-тарихий ҳамжамияти; 2) Афанасьев маданияти; 3) Андроново маданий-тарихий жамоаси; 4) Беғози-Дандибой маданияти; 5) Қорасуқ маданияти; 6) Тоҳарийлар маданияти; 7) Тазабагъяб маданияти; 8) Позирик маданияти.

Тадқиқот иши.

Буюк Хитой девори қачон қурилган? Уни қуришдан кимлар манфаатдор бўлган? Қурилишдан кўзда тутилган мақсад нима эди? Ушбу монументал қурилиш нималарни англатади?

Кичик гуруҳлар учун ижодий топшириқ.

Интернетдан, Дарсликда берилган манбалардан фойдаланиб, ушбу бобда ёки 8 ва 9-параграфларда таъкидланган Икки археологик маданиятни ўзаро солиштириб, тақдимот тайёрланг. Эътибор беринг: 1) жойлашган жойи; 2) археологик давр вақти; 3) бошқа маданиятлардан пайдо бўлганлигига доир башоратлар; 4) хўжалик тури ва чорва мол таркиби; 5) турар-жой ва манзилоҳнинг турлари; 6) дафн этиш анъаналари.

Мураккаб топшириқлар.

Олдинги икки бобдан ва ушбу бобдаги манбалардан фойдаланган ҳолда, энеолит, бронза ва илк темир даврида Буюк Даштда бўлган ҳар хил дафн этиш анъаналарини таққосланг. Маданиятларнинг ўзаро ҳамоҳангликлари нималарда сезилади? Тафовутларни қандай изоҳлайсиз? Қорасуқ маданиятида янги дафн қилиш турларининг пайдо бўлиши нималарни англатади?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ВА ЖАҲОН ТАМАДДУНИ

12-§. Қадимдаги кўчманчиларнинг жаҳон тарихий тенденцияларига таъсири

Ушбу дарсда

- Буюк Дашт кўчманчиларининг дунё миқёсига чиқиши;
- Олд Осиёдаги киммерлар ва скифлар;
- Саклар ва аҳамонийлар;
- Саклар ва Александар Македонский;
- Хуннлар ва Хитой империяси.

Калит сўзлар:

- Киммерликлар
- Скифлар
- Саклар
- Аҳамонийлар империяси
- Хуннлар
- Кўчманчилар империяси
- Аҳолининг буюк кўчиши

Илк темир даврида кўчманчилар дунёга чиқа бошлади. Кўчманчиларнинг ҳарбий салоҳиятлари ошиб, улар қадимий шарқий Ассурия, Урарту салтанатлари, Аҳамонийлар империясининг асосий душманларига айланди. Милодгача VIII—VII асрларда киммерлар ва скифлар Олд Осиёга бостириб киради. Жангчилар таркиби отли аскардан таркиб топганлиги учун улар жуда чаққон бўлган. Кичик Осиёнинг барча шарқий қисмини босиб олиб, ўнлаб йиллар ҳукмронлик қилган.

Милодгача VII асрнинг биринчи ярмида скифлар Дарбанд (Дербент) дарвозасидан ўтиб, Жанубий Кавказга бостириб кирган. Ҳозирги Озарбайжон ҳудудига етиб бориб, у ерга жойлашгач, подшолик ташкил этган ва қўшни давлатларга қарши урушлар олиб борган. Милодгача 670 йилларда ассурияликлар билан жангда скиф подшоҳи Ишпакай вафот этади. Ассурияликлар ва скифлар орасида битим тузилиб, улар қудаанда бўлишади. Ассурия подшоҳи қизини скиф подшоҳининг ўғлига узатади. Кейинчалик скифлар киммерларни парчалаб, Мидияни солиқ тўлашга мажбур қилади. Жануб томон кўчган скифлар Сурия, Фалластингача бориб, Миср чегарасига етади. Милодгача VII аср охирларида скифларнинг кўп қисми Даштга қайтиб келади.

Бу муҳим! Скифларнинг Олд Осиёга сафарлари буюк Дашт кўчманчи халқлар тамаддуни ва қадим шарқий тамаддун ўртасида алоқалар ўрнатилишига замин яратган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ушбу даврга мансуб Кавказ ва Олд Осиёдаги археологик маданиятдан скифларга хос кўп элементларни учратиш мумкин. Даштликларга хос от устида ёй тортиш усули ва мерганлик Олд Осиёга кенг тарқалади. Скифларнинг от устида узоқ сафарларга киядиган чарм ёки тери шалварлари муайян вақтгача "варвар"лар кўриниши ҳисобланган. Киммерлик-скифларнинг ҳужумлари Ассурия империяси парчаланишига ҳамда янги Мидия ва Форс (Эрон) давлатларининг пайдо бўлишига олиб келган ҳолда тарихга ўзгартиришлар киритади.

Саклар ва аҳамонийлар милодгача VI асрда форс Аҳамонийлар империяси подшоҳи Марказий Осиёга бир неча марта юриш қилади. Буюк Кир (558—530) шарафига эга бўлган подшоҳ жуда катта империя ташкил этади. Мидияни парчалаб, Лидия ва Эроннинг ғарбидаги Вавилонияни босиб олган унинг лашкарлари шарққа томон юриш қилиб, милодгача 539 йилда Ҳиндистон чегарасигача бўлган барча ҳудудларни босиб олади. Буюк Кир Марказий Осиёнинг ўтроқ деҳқонлар яшайдиган ҳудудлар — Марғиёна, Сўғдиёна, Бақтрия каби ерларни босиб олиб, уларни империянинг автоном (мухтор) ҳудудига айлантиради. Шунингдек, сакларга қарши ҳам бир неча жанглар олиб боради. Кир подшоҳ Сўғдларнинг саклар мамлакати билан бўлган чегараларида Куркушката деб номланган шаҳар бунёд этиш бўйича буйруқ беради.

Кир милодгача 530 йилда шарққа массагетларга қарши сафарга отланади, бу унинг сўнгги жангги эди. Геродотнинг баён қилишича, Кир ана шу сафардан қайтиб келмайди. У Амударё қирғоқларида кечган жангларда вафот этади. Кирнинг вафотидан кейин у асос солган империяси парчалана бошлайди: чекка ҳудудлардаги қарам давлатлар мустақилликка эришиб, империя хазинасига солиқ тўлашдан бош тортади.

Кирнинг давомчиси Доро I (милодгача 522-486) қўзғолончиларни шафқатсизларча жазолаб, империяни қайта "тиклаш"га эришади. У Марғиёнада қўзғолончиларни енгиб, милодгача 519 йилда сак тигра хаудларга қарши жангга отланади, уларнинг раҳбари (подшоҳи) Скун-

А.Македонскийнинг форс қўшинлари билан жангги

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

хани асрига олади. Бу ҳақида тошга (Беҳистун ёзуви) ёзиб қолдирилган. Доронинг Скунхани "қўзғолончи" деб атамаслиги сакларнинг қадимда форсийларга қарам бўлмаганлигини англатади. Милодгача 518 йилда Доро (Дарий) сакларга қарши навбатдаги жангга отланади. Бу сафар ҳозирги кунгача халқ афсоналарида сақланган. Афсонада Широқ номли сак фуқароси форсийларнинг ишончини қозониб, уларни саклар қўшини жойлашган ерларга олиб борадиган қисқа йўлни кўрсатаман деб, сувсиз чўлга олиб бориб, уларни чўлда нобуд бўлганликлари ҳақида ёзилган.

Доро қўшинлари таркибида сакларнинг "ўлмас ўн минг аскари" ҳам бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор. Улар юнон-форс урушларида: 490 йилда Марафон атрофида бўлган жангларда, 480 йилда эса Ксеркс (486-464) подшоҳлигида бўлган жангларда иштирок этган.

Бу муҳим! Милодгача V-IV асрлар охирларида сак ҳудудлари Аҳамонийларнинг ҳеч қайси бирига бўйсунмаган, сак подшоҳи эса Аҳамонийлар ҳукуматига қарам эмас, уларнинг иттифоқдоши бўлган.

Саклар ва Александр Македонский. Милодгача 331 йилда Александр Македонский Гавгамела жангида форслар подшоҳи Доро III қўшинларини тор-мор қилиб, Осиё ҳукмдорига айланади. Ушбу жангда сакларнинг дах қабилалари, бақтрияликларнинг отлиқ аскарлари билан бирлашиб, Македон армиясининг энг кучли лашкарига қарши жанг олиб боради. Бу ҳақида Арриан: "скифларнинг ўзлари ҳам [дахлар], уларнинг отлари ҳам қалқонлар билан жиҳозланган", — деб ёзган. Милодгача IV асрда саклар форс лашкарларининг ноёб қўшинлари бўлганлигини биламиз. Доро III подшоҳ вафот этгандан кейин дахлар македонияликлар томонга ўтиб, ноёб отлиқ камончилар сифатида Ҳиндистонга қарши жангларда иштирок этади.

Милодгача 331 ва 327 йиллар оралиғида тўрт йил мобайнида Александр Марказий Осиёдаги ўтроқ халқлар — бақтрияликлар, сўғд халқлари ва кўчманчи сак қабилаларини босиб олиш учун жангга отланади. Кўчманчилар ғарб жангчиларига қарши уруш олиб борган сўғд лашкарларининг раҳбари Спитаменнинг асосий қўшинлари таркибида бўлади. Спитаменнинг жангчилари юнон-македон қўшинларига қарши бир неча марта кучли зарбалар беради. Охирида Спитамен қўзғолони мағлубиятга учраб, Сўғдиёна ва Бақтрияни Александр босиб олади, Сирдарёнинг шимолида яшаётган саклар ўзларининг мустақиллигини сақлаб қолади.

Хуннлар ва Хитой империяси. Буюк Даштнинг иккинчи чеккасида яшаган кўчманчи хунн қабилалари (хуннулар)га милодгача III аср охирларида довюрак раҳбар Мўде ҳукмронлик қилади. У Саян, Олтой, Юқори Энасойда яшаётган кўчманчи ва ярим кўчманчи қабилаларни

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

босиб олади. Шу вақтдан эътиборан хуннларнинг машҳур сафарлари бошланиб, улар жуда катта империя ташкил этишга муваффақ бўлади. Уларга кўчманчи Юэчжи (тоҳарийлар) давлати ва Хитой асосий душман эди. Милодгача 200 йилларда Хань сулоласига асос солган хитой императори Гаоди ўз қўшинлари билан бирга хуннларга қарши жангга отланади. Бироқ ўзи қамал ичида қолади. Иложсиз қолгандан кейин хуннлар билан битим тузиб, хитой маликасини Мўдега хотинликка беради, хитой императорининг ҳаётини сақлаб қолади. Хуннларнинг кўчманчи давлати ва юэчжейликлар ўртасида уруш тўрт асргача давом этиб, милодгача 165 йилларда хуннларнинг ғалабаси билан якун топади.

Хунн ва хитойлар ўртасидаги жангларнинг янги даври милодгача 133—127 йилларда Хань императори У-дининг хуннларга қарши кураш олиб бориши билан бошланади. Хуннларнинг кўчманчи империясида инқироз бошланади: хуннлар ён атрофдан қамалга олинади. Хитойлардан мағлубиятга учраб, уларга қўшни кўчманчи ва ярим кўчманчи Еттисувдаги уйсунлар ҳужум қила бошлайди. Бундай ҳалокатли ҳужумлар натижасида Хуннлар иттифоқи парчаланиб кетади. Милодий I асрда жанубий хуннлар Хитой таркибига ўтади. Шимолий хуннлар ғарбга кўчади.

Аҳолининг Буюк кўчиши бошланиши. Ғарбий силжиётган шимолий хуннлар II аср ўрталарида Шарқий Қозоғистон ва Еттисув ўлкаларига етиб бориб, Юэбань (хитойча атама) мамлакатини ташкил этади. Мазкур давлат V асргача яшайди. VI аср ўрталарида улар Буюк Дашт бўйлаб ғарбга томон интилади, Рим империясининг чегарасигача етиб боради. Босиб олган Дашт қабилаларини ўзларининг сафига қўшиб оладилар. Ғарбдан келган бу кўчманчилар Европа учун қўрқинч хосил қилади. Хуннлар ҳаракати бошқа қабилалар ҳаракатларига ҳам таъсир кўрсатади, айниқса, герман қабилалари ўз қароргоҳларини ташлаб, Европага тарқалиб кетади. V асрда хуннларнинг раҳбари Атилла Шарқий Европада давлат ташкил этади.

Мўде хоқон. Рассом *А.Дцзелханов*

Хулоса: Милодгача I минг йилликда Буюк Дашт кўчманчилари Шарқ ва Ғарбнинг ўтроқ деҳқончилар тамаддуни билан юзма-юз низога

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

учрайди. Киммерликлар ва скифларнинг Олд Осиёга қилган сафарлари форсларнинг скифлар ва сакларга қарши юришлари, сакларнинг форс қўшинлари таркибида юнон-форс жангида иштирок этишлари, кўчманчиларнинг Александр Македонский қўшинларига хитойларга қарши уруши, Буюк Дашт шарқидаги кўчманчи хуннлар ва юэчжей мамлакатининг ташкил топиши, охири хуннлар етакчилигидаги Буюк миграция — буларнинг барчаси кўчманчи халқлар тамаддуни дунё миқёсида тарихий тараққиётга таъсир кўрсатганидан далолат беради.

Ўзингизни текширинг.

1. Буюк Даштнинг қадимий кўчманчи халқлари дунё миқёсида рўй берган тарихий воқеаларда иштирокини кўрсатувчи мисоллар келтиринг.
2. Бронза даврида Буюк Даштда бўлиб ўтган жанглар ва бошқа воқеалар ҳақида ҳеч нарса маълум эмас. Ўйлаб кўринг! Нима учун милодгача I минг йиллик бошларидаги тарихий воқеалар ҳақида кўп нарсалар маълум?
3. Сизнингча, нима учун кўчманчилар ҳақида маълумотлар орасида афсонавий маълумотлар кўп учрайди? Мисоллар келтиринг.

Харита билан ишлаш.

Харитадан топинг: а) Киммерликларнинг Олд Осиёга юриши; б) Буюк Кирнинг Марказий Осиёга юриши; в) Доро (Дарий)нинг скифларга қарши жангни; г) Доро I нинг сакларга қарши жангни; д) Александр Македонскийнинг Марказий Осиёга юриши; е) Хуннларнинг кўчманчилар империяси; ж) Хуннларнинг ғарбга юришлари (Аҳолининг Буюк кўчиши бошланиши).

Мураккаб топшириқлар.

Нима учун қадимги юнонлар, римликлар ва хитойлар кўчманчиларга "варварлар" деб қараганлар?

Сўғдиёна — Марказий Осиёдаги ўтроқ — ер эгалари тамаддунининг энг асосий маданий нуқталаридан бири. Нима учун сўғдларнинг юнон-македон босқинчилари билан жангларида сўғдларнинг асосий қўшинлари таркибини кўчмачи саклар ташкил этган?

Доро I нинг скифларга қарши юришлари ҳақидаги Геродотнинг ҳикоясини ўқинг ("Хрестоматия"), Нима учун бу юриш форсийлар учун муваффақиятсиз якун топган?

13–14-§. Марказий Осиё халқларининг жаҳон моддий маданиятига қўшган ҳиссаси

Ушбу дарсда

- Кўчманчиларнинг жаҳон моддий маданиятга қўшган ҳиссаси;
- Андроново маданиятига мансуб ҳарбий аравалар;
- Сакларнинг қурол-аслаҳалари;
- Сакларнинг нақши;
- Кигиз уй.

Марказий Осиёда археологик қазилма ишлари пайтида кўп ёдгорликлар топилган: ана шундай ёдгорликлар сирасида керамика,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

тош, суяк, мис, бронза ва темирдан тайёрланган меҳнат қуроллари ва қурол-яроғ турлари, тўқимачилик буюмлар ҳам бор. Бу ёдгорликлар Марказий Осиёда моддий маданият тараққий топганлигидан далолат беради. Милодгача IV—I минг йилликларда аҳолининг турмуш тарзи кишини ҳайратлантирадиган даражада ривожланган. Кўчманчилар тамаддуни ҳамиша қурғоқчилик каби табиат ҳодисаларига қарши курашда бўлган. Неолит давридаги овчиликлар аста-секин чорвадорликка, кейин кўчманчи чорвадорликка айланган ҳолда мавсумий кўчиб юришларни вужудга келтиради. Бу ҳодисалар Марказий осиёликларнинг чорва моллари кўпайишига, оила аъзоларининг фаровон яшашига замин яратади. Кўчманчи халқларнинг отларга яйдоқ минишни ўзлаштиришга доир омиллар уларга ўз яйловларини ҳимоя қилган ҳолда бошқа тамаддунларга қарши туришларига таъсир қилган. Ҳарбий санъат кўчманчиларни катта куч эгасига айлантиради.

Калит сўзлар:

- Моддий маданият
- Ҳарбий арава
- Бронза даврининг қурол-яроғлари
- Сакларнинг тўқимачилик маҳсулотлари
- Сакларнинг кийимлари
- Кийгиз уй

Ўз навбатида, ўтроқ деҳқонлар ерларни суғориб, ерга ишлов беришни ўзлаштириб, ҳар хил қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ўстиришган. Кўп деҳқончиликка хос маданият ва шаҳар маданияти марказлари шаклланиб, архитектура ва хунармандчилик ҳамда савдо-сотиқ ишлари ривожланган.

Дашт маданияти ва ўтроқ деҳқончилик маданияти бир-биридан кескин фарқ қилган. Масалан, даштликлар томонидан керамикадан тайёрланган ҳар хил идишлар ва буюмлар деҳқонлар ва шаҳар аҳолиси томонидан керамикадан ясалган идишлардан юпқа ва нозиклиги жиҳати бўйича тубдан фарқ қилган. Даштликлар буюмларни оддий нақшлар билан безатишса (“арча”, тўлқин, учбурчак), ўтроқ ҳудудларда яшовчилар керамикада ясалган ўз буюмларини мураккаб нақшлар билан безатганлар. Буюк Даштда қад ростлаган қадимги шаҳарлар қурилиши ва материаллари (тупроқ ва лой) бўйича ҳам фарқ қилган. Чунки жанубдаги шаҳарлар тош ва ғиштлардан қурилган.

Андроново маданиятига мансуб ярим ертўлалар ва юпқа деворли уйлар жанубда кенг тарқалган хом ғиштлардан қад ростлаган уйларга мутлақо ўхшамас эди. Шундай тафовутларга қарамасдан ҳар иккала тамаддун инсониятнинг моддий маданиятига катта ҳисса қўшган.

Андроново маданиятига мансуб ҳарбий аравалар ва қуроллар. Бронза даврида асосий транспорт воситаси ҳарбий аравалар бўлган. Энг биринчи икки ғилдиракли ҳарбий арава (милодгача XX—XVIII асрлар) Қийшиқ кўлдаги (Кривое озеро) Синтошти қабридан топилган. Унинг асослари тери билан қопланган узун милга ўрнатилган ёғоч рамка эди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Андроноволикларнинг ҳарбий араваси (янгиланган тури)

Аравaнинг чидамли бўлиши учун миллар арава устунларининг орқа томонига ўрнатилган (андроново маданиятида миллар арава ўртасига ўрнатилган аравалар ҳам бўлган). Аравалар ёғочлар, қайин пўстлоқларидан тайёрланган ҳамда ортки қисми очиқ бўлган. Диаметри тахминан 90 см бўлган кегайли ғилдираклар шу пайтларда ишлаб чиқарилган арвалар ғилдиракларига нисбатан анча енгил бўлган. Икки ғилдиракли аравалар жилов ёки узун қамчи ёрдамда бошқарилган. Шундай аравалар Шимолий Қозоғистондаги Синтошти аҳолиси ўртасида ҳам бўлган.

Ҳарбий аравада, асосан, жиловбардор ва жангчи ўтирган. Жангчи кийик шохига тортилган камон ва унга бургут пати қадалган учи суяк ёйдан асосий қурол сифатида фойдаланган. Камон ўқининг боши аравaнинг ёнбош томонига қадалган. Чопиб кетаётган жангчи учи бронзадан ясалган найзани отиб, узун найза, бронзали ойболта, қисқа чўқморлар ёки бронзали ханжар билан жанг қилишган. Жангчи бошига юмалоқ бош кийим кийиб, устига теридан, асосан, ҳўкиз терисидан ясалган енгсиз совут кийган. Унинг устини бронзали тунукалар ва ясси суяклар билан қоплаган. Юмалоқ ёки тўғрибурчакли қалқон ёғоч ёки чармдан ясалган.

Андроново маданиятига мансуб аҳоли кўпроқ ҳарбий аравалардан фойдаланган. Буни қазилма ишлари жараёнида топилган аравалар ва қабристонларда олиб борилган тадқиқот ишлари натижасида топилган лойдан тайёрланган кегайли ғилдирак турлари исботлай олади. Аравалар петроглифлар турида тошларга ўйиб солинган. Жуфт ғилдиракли ҳарбий аравалар жангда асосий вазифаларни бажарган, аравадаги жангчи эса ботир ва раҳбар ҳисобланган. Жуфт ғилдиракли ҳарбий аравалар қадимги дунёдаги дастлабки моҳир ҳарбийларида бўлган.

Марказий Осиё шарқида яшаган кўчманчи халқларнинг ўзларига хос ҳарбий аравалари бўлган, бундай шиддатли ҳарбий аравалар хитойларни қўрқитган.

Андроноволикларнинг Орқайим, Синтошли шаҳарлари. Милодгача III минг йиллик охирлари — II минг йиллик бошларида Буюк Даштнинг жанубий Урал — Шимолий Қозоғистон ҳудудида аниқ режалар асосида қурилган бир неча қўрғонли шаҳарлар ва турар-жойлар пайдо бўлган. Улар орасида Орқайим шаҳри яхши сақланган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Мазкур шаҳар тупроқ ва ёғочдан қурилган икки қалъа деворига эга бўлган. Шаҳар марказида майдон бўлган, у ерда кўчалар тўқнашар эди, қўрғон деворларида эса тўрт томонга қараган дарвоза бўлган. Андроново маданиятига мансуб барча шаҳарларнинг ёнида қўрғон тарзда қурилган қабристонлар ва чорва моллари учун иккита яйлов бўлган. Бундай қабрларда ҳарбий аравалар кўп топилган. Бу турар-жойлар Авестода "вар" деб аталган. "Вар"нинг уч қаватли қилиб қурилиши афсоналарга асос бўлган. Афсона бўйича, дастлабки подшоҳ Йима одамлар ва чорва молларни сиғдириш учун ерни уч марта кенгайтиргани тавсифланган.

Позирик гилами

Сакларнинг қуролланиши. Саклар "скиф" русумли камондан асосий қурол сифатида фойдаланган: унинг ҳажми кичкина, М ҳарфига ўхшаш бўлган. Ўқлари қисқа, учлари енгил бронзадан тайёрланган. Ўқдонларнинг юқори томони қизил ва қора бўёқлар билан бўялган (бу белги ўқлар кимга тегишли эканлиги-ни билдирган). Камон ва ўқлар махсус ғилофларга солиниб белга тақилган. Сакларнинг жанговар қуроллари: қисқа сопли найза, найза, болта ва болғалар текис темирдан ясалган. Ўткир яроғлар сифатида ханжар ёки қиличлардан фойдаланилган. Уни ўнг белларида ғилофи билан бирга тақиб юрган. Сакларнинг қалқонлари кичкина бўлган, у ёғоч ва теридан ясалган. Милодгача IV асрда саклар дубулға ва совутлардан кам фойдаланган. Лекин улар ўз қурол-яроғларини текис темирлардан ясашга ўтган.

Позирик гилами — дунёдаги илк тукли гилам. У Олтойдаги Позирик қўрғонларидан бирида абадий музликлар ичида яхши сақланган. Позирик гиламининг шакли тўртбурчакли, ўрта қисми беш қатор ҳошиялар билан безатилган. Гиламга геометрик нақшлар

Сак аёлларининг кийими (Позирик қўрғони, янгиланган намунаси)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Персеполдаги суратда тасвирланган сакларнинг элчилари (Эрон)

туширилган, грифон, кийик ва яйдоқ отлиқлар тасвирлари солинган ва муайян усулга хос ранглар билан бўялган. У бутунлай юнгдан ишланган ва очиқ ранглилиги билан фарқ қилади. Позирик гилами қадимги кўчманчиларда гилам тўқиш санъати юқори даражада ривожланганлигидан далолат беради.

Буюк Дашт аҳолиси кийимлари тўғрисида Позирик, Эсик, Аржан қўрғонларидан топилган ёдгорликлар орқали кўп маълумотлар аниқланмоқда. Масалан, яйдоқ отли аёл кийими уч қизил йўлакда тўқилган, узун ва кенг этакли юнг камардан иборат. Камар юнгдан ишланган, қизғимтир-сариқ рангли сачрама белбоғчалар қадалган. Камарнинг юқори томонига енги узун, тепа қисми ўйиқ ва қизил тўқима боғичли енгил кўйлак кийилган. Узун енгли сирт кийим қизил чармдан тикилиб, баъзи ерлари қора қулуннинг жунлари билан безатилган. Оёқ кийим бу — кигиздан тикилган пайпоқчалардир. Позириклик хотин-қизлар сочларини кесиб ташлаб, кигиздан ясалган, икки қаватли соч тикилган мураккаб бош кийимларини кийишган.

Сак эркаклари енги узун, белдан паст тушадиган кенг кўйлаклар ва пойчаси тор шимлар кийган (шимлар — скиф-сак кийимлари ичида муҳим кийим бўлган, чунки бунгача Ўрта Ер денгизи ва Олд Осиё халқлари шимнинг нималигини билмаган). Кўйлак устидан узун тугмасиз чопон кийилган. Оёққа шим устидан кигиздан тикилган, чарм пошнали пайпоқ — этик кийган.

Бундай пайпоқ — этиклар сакларнинг "ўзларига хос хусусияти" бўлган: Персепольдаги енгил расмда сак элчилари Доро подшоҳга бошқа совғалар билан бирга ана шундай пайпоқ — этикларни ҳам совға сифатида тақдим қилгани тасвирланган.

Саклар кийимларини ҳар хил материаллар — пахта, юнг, кигиз, чармлардан тайёрлаб, уларни чиройли безаклар билан безатганлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

«Олтин Одам» кийимлари бундай кийимларнинг аниқ моделидир. Эсик қўрғонига дафн қилинган, аслзодалар авлодига мансуб ёш йигит, кийимлари олтинлар билан безатилган, қизғимтир кийим кийган. Унинг устида тор чарм шим, пошнали этик ва енги тор бешпет бўлган. Этик ва бешпет ўсимлик шаклли тунука билан, ёқа ва енглар эса йўлбарснинг боши тасвирланган тунука билан безатилган. Бош кийими баланд, учли, нақшлар, белгилар, олтин ўқлар ва очиқ олтин нақшлар билан безатилган.

Эсик қўрғонидан топилган" Олтин Одам"(янгиланган намуна)

Кигиз уй. Кигиз уйлар Евроосиё кўчманчиларининг буюк ижод маҳсули бўлган. Бу ижод маҳсули милодий I минг йилликнинг биринчи ярмига тегишли, лекин кигиз уйнинг дастлабки турлари бундан олдин пайдо бўлган эди: милодгача XII—IX асрларда Федоров турар жойларидаги ер қатламларини қазиш чоғида юмолоқ шаклли бошпаналара топилган эди. Тепа қисмини кесаки ёндорига (шанирақнинг дастлабки намунаси) суяб ёпилган, қобирғалари тик ходаларни айлана қилиб ўрнатиб, тўқима панжара қилиб ясаган. Кўчманчилар бу усулларни янада такомиллаштириб, керегалардан фойдаланиб, чарм, новдалар ва кигиз парчалари ўрнига тайёр кигизлардан фойдаланган. Улар айлана шаклларни танлашган, чунки айлана шаклли кигиз уйлар кучли бўрон ва довулларга бардош бера олган. Шу билан бирга, айланасимон уйларнинг хажми тўрт бурчакли уйларга қараганда каттароқ бўлган. Тахминан милодгача III асрда кигиз уйлар ривожланиб, ҳозирги шаклига келган. Кигиз уйларни йиғиш имконияти мавжудлиги кўчиш пайтида қатор қулайликларни вужудга келтирган. Туркийлар ва мўғулларнинг кигиз уйлари асоси Андроново даврида яратилган.

Хулоса: кўчманчи чорвачиликка хос технологияларни ўзлаштириш Марказий Осиё даштларида яшовчи халқларнинг дунё миқёсида моддий тараққиётга қўшган муҳим ҳиссаси эди. Уларнинг қурол-яроғлари, асбоб-ускуналари ва ҳарбий усулларини ҳатто душманлари ва ўтроқ халқлар ҳам юксак баҳолаганлар. Турар-жойлари ва марҳумларни дафн этишда ишлатган ускуналарида, ҳарбий ва юк араваларида, қурол-аслаҳалари, тўқимачилик санъати, гилам тўқиш намуналари, мол-мулклари, меҳнат қуролларида дашт маданиятининг техника ва санъатдаги ютуқлар тасвирланган. Марказий Осиёдаги қадимги

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

шаҳарларда меъморчилик санъатининг ютуқлари ва шаҳар ҳаётининг тараққиёт намуналари акс эттирилган.

Ўзингизни текширинг.

1. Моддий маданиятнинг аниқловчисини эсга туширинг.
2. Бронза давридаги дашт тамаддунининг ютуқлари тўғрисида гапиринг.
3. Андроново шаҳарларининг Марғуш шаҳарларидан фарқи нимада?
4. Дашт керамикаси ўтроқ деҳқонлар маданият марказлари керамикасидан нимаси билан фарқ қилади?

Кичик гуруҳларга ижодий топшириқ.

1. "Ҳарбий аравалар" мавзусига доир тақдимот тайёрланг.
2. "Сак кийими" мавзусида эссе ёзинг.

Мураккаб топшириқлар.

1. Ўйлаб кўринг! Қадимги Евроосиё шаҳар маданиятини Қадимги Миср ёки Қадимги Мессо потамия маданиятлари билан тенг даражада деб талқин қилиш мумкинми? Бўлмаса нима учун?
2. Андроноволик аравали жангчи билан сакларнинг отли камончисини солиштиринг.

15–16-§. Марказий Осиё халқларининг жаҳон маънавий маданияти ривожига қўшган ҳиссалари

Ушбу дарсда

- Қадим замонда маънавий дунёни ўрганиш муаммолари;
- Митрага сиғиниш;
- Оловга сиғиниш;
- "ов усули"даги сак санъати.

Калит сўзлар:

- Культ
- Белги
- Ов усули
- Фазо
- Митра
- Оловга сиғиниш
- Қурбонлик қилиш

Маънавий маданият — адабиёт ва бадиий асарларда, меьморчиликва бошқа ёдгорликларда тасвирланувчи таълим ва мафкурий ғоялар тизими. Андроноволиклар ва сакларнинг маънавий дунёси Авесто асари ҳамда қабристон ва буюмлардан топилган ёдгорликлар орқали аниқланган. Масалан, қабрларга майит билан бирга араваларни қўшиб дафн этиш араваларга ҳурмат белгисидир. Қуёш тасвири туширилган белгиларнинг, кулнинг топилиши эса аждодларимиз оловга сиғинганликларини англатади.

Қадимги одамларнинг маънавий ҳаётига доир маълумотларни тошларга чизилган тасвирлар — петроглифлардан олиш мумкин. Қозоғистондан ибодатхонали петроглифлар (петроглифлар жойлашган жойларда ибодатхоналарнинг бўлиши, уларнинг ёнида қурбонлик қилиш учун ажратилган махсус жойлар борлигини кўрсатади) кўплаб

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

топилган. Тошда одамлар ва ҳайвонлар тасвиридан бошқа, худолар ва аравалар, қурбонлик қилиш учун ажратилган жойлар ва Қуёш белгилари, "ҳаёт дарахти" ўйиб чизилган тасвирлар ҳам учрайди.

Қуёш қудратига — эътиқод қилиш. Авестанинг қадимги қисмларида Андроново қабилаларининг афсоналари ва улар сиғинган худолар ҳақида айтилади. Энг асосий қудрат кучи Қуёш тасвирли худо ҳисобланди. У дўстлик ва муҳаббат куйчиси сифатида тавсифланиб, адолатли ҳукмдор ҳисобланди. Битимлар кафолати ва ишонч сақловчиси ҳисобланди. Қадимги чорвадорлар фақат Қуёш худоси ғалаба ато қилган ҳолда, чорва молларини омон сақлаб қолади, тўқчилик ва бойлик тарқатади; у душманларнинг уйларини хонавайрон қилиб, уларни жангларда мағлубиятга учратади, деган қарашларга астойдил ишонганлар. Еттисувдаги Тамғали петроглиф ибодатхонаси Қуёш худосига эътиқод қилиш кенг кўламда тарқалганлигини англатади. Бу ердан кўплаб қуёш тасвири туширилган белгилар топилган.

Ибодатхонанинг асосий шахси — одамлардан баландда бўлган, уй ҳайвонлари билан рақс тушиб юрган одамлар ўртасидаги "қуёш бошли қудрат". Бу Қуёш худоси ва Ой худолари чорва моллари ва одамларни омон сақлайди деб ҳисоблаган. Шунингдек, ҳўкиз минган катта қуёшбошли қудрат тасвири ҳам учрайди — бу Қуёш худоси ва унинг шериги жанг ва ғалаба худоси бўлиши мумкин.

Қуёш худосига эътиқод қилиш сак даврида ҳам бўлган: "Олтин одам"нинг ўнг қўлидан қуёш қудратининг ўйиб чизилган тасвири бор узук топилган (Қуёш худоси қабилалар иттифоқининг раҳбарлари учун битим кафолати ҳисобланади).

"Олтин одам"нинг бош кийимида тасвирланган қанотли от тасвирига қуёш шулъаси сифатида изоҳ берилган. Бургут

Қуёш бошли қудрат. Тамғали

Ҳўкизга минган қуёш бошли қудрат. Тамғали

Митра худоси тасвирланган узук. Эсик қўрғони

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

тасвирлари ҳам Қуёш худосини ифодалайди (чунки афсоналарга кўра, Қуёш худосининг аравасини осмонда ё тўртта от, ё тўртта бургут тортиб юрган).

Оловга сиғиниш. Андроново маданиятининг охирларида ва сак даврида дашт қабилаларининг оловга сиғинганлиги ҳақида маълумотлар учрайди. Еттисув сакларида қурбонлик қилиш ва ис чиқаришга мўлжалланган бронзадан ясалган махсус асбоблар бўлган. Бу асбоблар олов билан боғлиқ анъанавий ашёлар ҳисобланади. Қабристонларни қуриш ва марҳумларни оловда ёқиш билан боғлиқ ҳодисалар ҳам анъаналар сирасига киритилади. Мурдаларни оловларда ёққан ҳолда, уларнинг кули ва ашёларини тош қутиларга солиб дафн қилишган. Бешшотир ва Еттисув қўрғонларидан оловга сиғинишга оид кўп маълумотларни учратиш мумкин. Қабристоннинг катта уюми ташқарисидан айлана бўйлаб 94 та тошли қамаллар жойлашган жойлардан куллар топилган. Ҳар бир қамал ичида дафн маросими пайтида олов ёниб турган ва майитни айлана бўйлаб ёнган олов ўртасидан ерости оламига кузатишган. Саклар оловли қамаллар майитнинг руҳи дунёга қайтишига тўсиқ бўлади ҳамда уни осмонларга олиб кетади, деган эътиқодларга ишонган. Сакларнинг кийимларида фақат олтин ва қизил рангларнинг бўлиши уларнинг қуёш ва оловга сиғиниши билан бевосита боғлиқ (саклар қизил кийим кийган шахслар Қуёш меҳрига сазовор бўлади деган ақидаларга ишонган).

Аждодларга сиғиниш ва нариги дунё ҳақида тушунчалар. Дашт кўчманчилари ва ярим кўчманчиларда аждодларга сиғиниш алоҳида

«Алтин Эмел» давлат миллий табиий парки ҳудудида жойлашган Или дарёси ирмоғидаги Бесшатир қўрғони

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

урф бўлган. Улар вафот этган кишилар руҳига сиғинганлар. Марҳумларнинг руҳи ўзларини асрашига ишонганлар, шу тариқа уларнинг қабрларини муқаддас деб ҳисоблаганлар. Андроноволиклар ва уларга яқин маданиятлар вакилларининг мураккаб дафн маросимлари уларнинг нариги дунёга бошқача эътиборда қараганликларидан далолат беради.

Архар ҳайкалчаси. Эсик қўрғони

Дафн маросимларини Она Ер бағрига қайтиш тушунчаси билан боғлайдилар. Ўртасида қабрлар мавжуд бўлган айланасимон қўрғонларни улар дунё дея талқин қилганлар. Майитнинг бошини ғарб ёки жануби-ғарбга, яъни Худо томонга қаратиб дафн қилганлар. Андроноволиклар тушунчасига кўра, ер ости оламида ҳам барча нарса худди ер устидаги каби жойлашган. Шунинг учун қабристонга озиқ-овқат солинган идишлар қўйиб, асбоб-ускуналар ва кийим-кечаклар, заргарлик буюмлари ва бошқа керакли нарсаларни қўйишган. Ушбу нарсалар вафот этган кишига нариги дунёда яшаши учун керак деб ҳисоблаганлар.

Милодгача I минг йиллик бошларида Заратуштра номли шахс янги динга асос солган, энг асосий худо Ахура-Мазда (Ахурамазда) деб номлаган. Заратуштра дини — зороастризм Марказий Осиёнинг жануби ва Эронда тарқалган. Бироқ кўп қабилалар Қуёш ва оловга сиғинишда давом этганлар.

Адроноволиклар санъати. Бронза давридаги даштликлар санъатига доир тушунчаларни одамлар ва ҳайвонлар тасвирланган лойдан ясалган кичкина парчалар, тошлар, суяклар ва бронзалар орқали билиш мумкин. Ҳайвонларга сиғиниб, уларни ҳаёт манбаи сифатида билиш одатлари тотемизмга хос тушунча ҳисобланади. Шу вақтларда амалий санъат ва заргарлик санъат яхши ривожланган. Мисдан ясалган ва ташқи қисми олтин билан қопланган тақинчоқлар ҳамда айланасимон зираклар учрайди.

Олтин одамнинг бош кийими.
Эсик қўрғони

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Кўзгу, мунчоқлар, илгичлар ва тўғнағичлар моҳирона яратилган. Хотин-қизлар бронзадан тайёрланган узуклар ва тақинчоқлар, билагузуклар тақишган. Ушбу воқеаларни ўрганган олимлар заргарлик санъати бронза даврида бошланганлигига доир фикрларини илгари сурадилар.

Ов усулидаги сак санъати. Ов усули қадимги скиф-сак жамиятининг кўчманчи археологик маданиятига маснуб санъат. Ов усули усталари ҳайвонларни тасвирлаган, бу эса сакларнинг ҳам худди андроноволиклар каби тотемларга сиғинганлигини англатади. Ов усулида кўпинча қудратли ҳисобланган ҳайвонлар, йиртқич ҳайвонлар, қушлар ва афсона қаҳрамонлари тасвирланган. Ҳайвонлар тасвирини чизиш учун турли материаллар, асосан олтиндан фойдаланилган.

Ов усули санъати Буюк Даштнинг марказий ҳудудларида яшаган саклар орасида пайдо бўлган (VIII асрга мансуб Аржан қўрғонидаги ёдгорликлар). Кейинчалик ушбу усулнинг янада равнақ топишига Олд Осиё аҳолиси таъсир кўрсатиб, арслон, сфинкс, қанотли арслон, "ҳаёт дарахти" каби тасвирларларни киритишган. Улар Марказий Осиё тотем ҳайвонлари (кийик, архар, туя, қоплон, йўлбарс, тўнғиз) тасвирлари билан бирлашади. Ов усули бутун Буюк Даштга тарқалиб, ҳатто Қора денгиз атрофидаги скифларга ҳам етиб боради. Қозоғистон қўрғонларидан ушбу усулга мансуб ёдгорликлар кўп топилган. Эсик қўрғонидан топилган "Олтин одам" кийимида йўлбарс, архар, афсонадаги ҳайвонлар тасвирлари учрайди. Ҳайвонлар тасвирлари ниҳоятда қадрланган, буни қабристонлардан топилган ҳайвонлар тасвиридан ҳам билиш мумкин. Янги давр бошларида сакларнинг "ов усули"ни полихром усули эгаллайди.

Ҳайвонлар тасвирининг муқаддаслик маъноси бўлган, чунки бундай буюмларнинг кўпчилиги қабристонлардан топилди ҳамда дафн ва сиғинишга боғлиқ бўлди.

Сакларнинг фазо ҳақида тушунчалари. Саклар олам (фазонинг) қурилишини ўзларига хос тушунчалар билан тасаввур қилдилар. Фазони эса, ер ости олами, ер ва осмондан ташкил топган олам деб санашган.

"Олтин одам"нинг бош кийимини сакларнинг Фазо ҳақидаги рамзий тушунчалари сифатида кўрсатиш мумкин. Бош кийимга туширилган нақшлар уч қисмга бўлинган. Бош кийимнинг айланасига олтин ип билан тоғ ва дарахтлар тасвири муҳрланган. Тоғ этагига "ер ҳайвонлари": йўлбарслар, эчкилар жойлаштирилган. Уст қисмида эса қушлар, қанотли барслар тасвирланган. Тоғлар — дунё чўққилари, улар оламни барча томонидан қуршаб туради, деб ҳисобланган. Бош кийимнинг тўртта томонида ҳайвонларнинг тасвирланиши дунёнинг тўрт бурчагини ҳайвонлар қўриқлашини англатади. Бош кийимнинг олд қисмида эса Қуёш белгиси, тўрт қанотли отлар ва тўртта олтин ўқ тасвирланган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бу уч оламнинг ҳукмронлиги ва дунёнинг тўртта бурчагидаги нур белгиси. Мана шундай рамзий маънога эга бош кийимларни раҳбарлар бошига кийдириш унга Фазодан ҳукмдорлик амри берилган, деган фикрни англатган.

Хулоса: Бронза ва темир даврларида Буюк Дашт кўчманчиларининг маънавий дунёси ёзма манбалар, дафн маросимлари, тошдаги тасвирлар, санъат асарлари орқали қайта тикланмоқда. Қадимги кўчманчилар санъатининг ўзига хос турлари аждодларимизнинг маънавий дунёсиинг айрим қирралари тикланишига ёрдам беради.

Ўзингизни текширинг.

1. Андроноволиклар ва сакларда Қуёш худосига эътиқод қилиш тарқалганлигини қандай манбалар орқали кўриш мумкин?
2. Даштнинг қадимги аҳолиси тотемлар ҳақидаги тушунчаларга эга бўлганликларини қандай ёдгорликлар исботлаб бера олади?
3. Нима учун дафн маросимларини ўрганиш қадимдаги одамларнинг маънавий маданиятини англашга ёрдам беради?
4. Санъат асарлари аждодларимизнинг маънавий оламини тушуниб етишга қандай ёрдам беради?

Кичик гуруҳлар учун топшириқлар.

1. Қозоғистон петроглифларида кўҳна маданият кўринишлари номли тақдимот тайёрланг.
2. Сак санъатининг “ов усули” номли тақдимот тайёрланг.
3. Хуннларнинг полихром санъати номли тақдимот тайёрланг.

Мураккаб топшириқлар.

Сизнингча, Қадимги одамларнинг маънавий маданиятини ўрганишда қандай қийинчиликлар учрайди? Нима учун қадимги одамларнинг диний қарашлари ва уларнинг урф-одатларига доир рамзлар ҳамда санъати ҳақида маълумотлар кам?

Боб бўйича ёзма топшириқлар.

Жадвал асосида ишлаш. Дарсликда берилган манбалардан фойдаланиб, жадвални намуна асосида тўлдириб чиқинг

Маданият	Бошқа маданиятлар билан алоқаси	Ҳудуди	Вақти ва даври	Чорвачилик тури/Чорва моллари тури/транспорти	Турар-жой тури ва бош-пана	Дафн этиш турлари ва дафн маросимлари
1	2	3	4	5	6	7
Бўтой	?	Шимолий Қозоғистон	Милодгача 3700-3100 йй.	Овчилик ва от хўжалиги	Катта ҳажмли турар-жойлар айлана ярим ертўлалар	?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Давоми

1	2	3	4	5	6	7
Қўҳна-чуқур	Хвалин Афа-насьев Андро-нов	Урал-дан ғарбга қараб	Милодга-ча 3200-2300 йй.	Яйлов-ли мол, қишлоқ хўжалиги, сигир, қўйлар, эчки, от-лар/арава	Чорва-дорлар-нинг вақтинча турар-жойлари	Қўрғон оёғини букиб, орқаси билан ётқизиш, бўёқ сур-каш
Синтош-ли-Петров						
Афанасьев						
Олакўл						
Федоров						
Беғази-Дандибай						
Қорасуқ						

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҚОЗОҚ ХАЛҚИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ

17-§. Антропогенез ва этногенез

Ушбу дарсда:

- Антропология ва антропогенез;
- Антропология ва генетик география;
- Этнос ва этногенез
- Этносларнинг тузилиш усуллари.

Калит сўзлар:

- Антропология
- Антропогенез
- Этнос
- Энтология
- этногенез

Антропология ва антропогенез. Тарих фани инсон ва кишилик жамиятининг муайян вақт оралиғида ривожланишини ҳар хил аспектлар доирасида ўрганди. Масалан, ҳарбий-сиёсий тарих — урушлар ва мамлакат тарихини, тарихий социология — ижтимоий тузилишлар ривожланишини, техника тарихи — техник тараққиётни ўрганади ва ҳ.к. Лекин тарих фани бошқа фанлар билан боғлиқ ҳолда ўрганадиган аспектларга ҳам эга. Улардан бири антропология (табиий антропология) бўлса, унинг бир қисми палеоантропология, у антропогенез — қазилма ишларидан топилган суяклар асосида инсоннинг биологик тури (Homo) келиб чиқиши ва эволюциясини ўрганади.

Ёдда тутинг! Антропогенез — 1) тур сифатида одам пайдо бўлиши ва унинг эволюцияси; 2) палеоантропология фани.

Антропология ва археология. Археологлар суякларни кўпинча қазилма ишлари вақтида топган. Антропология ва *археология* ўртасидаги фарқ: *археология* — социологик таълимот, антропология эса биологик таълимот, у инсоннинг танаси, тузилиши ва ўзига хос хусусиятларини ўрганади. Археологларни қадимги одамларнинг тош қуроллари, антропологларни эса уларнинг бош суяклари ва суякларининг тузилиши қизиқтиради. Лекин антропологик ва археологик тадқиқотлар биргаликда олиб борилади. Археологлар қазиб олиш жараёнида топилган суякларни антропологларга тажриба ўтказиш учун беришади. Улар ушбу суяк эгаларининг жинси, ёши ва ташқи кўринишларини аниқлайдиган тажрибалар олиб борадилар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Антропологик тасвирлар: а) сак; б) сармат; в) уйсин; г) хунн

Антропология ва генетик география. “Насл” тушунчасининг илмий тушунча эмаслиги. Антропологиянинг тадқиқот объекти инсон “насли” ҳисобланадиган наслшуносликдир. Замонавий Ғарб фанларида сиёсий сабабларга кўра ирқчиликка йўл қўйилмаслик мақсадида “насл” тушунчасидан воз кечган. Наслий назария таълимоти жиҳатидан ҳам эскирди. Чунки барча одамлар бир турга мансуб ва бир-бири билан чамбарчас алоқада. “Тоза” насллар йўқ, ўзгарувчан ва аралаш объектлар бор. Наслларни генетик даражаларга бўлиб кўрсатиш мумкин эмас.

Аслида ҳар биримиз ўз ватанимиздан жуда узоқ ерларга хос генетик белгиларга эгамиз. Жаҳондаги ҳар хил минтақаларга хос генетик белгиларни гуруҳлаш ишлари билан *генетик география* деб номланадиган янги фан шуғулланади. Олимлар дунё аҳлининг генетик атласини яратиш ва аҳолининг қадимий кўчиш йўлларини ўрганиш ишлари билан шуғулланади. Бу — ўтган дунё тўғрисидаги таълимотнинг асосидир.

Ҳозирги кунда “насл” тушунчасининг ўрнига *антропологик намуна* тушунчаси ишлатилмоқда. Антропологик тадқиқотлар худди илгаригидек айрим халқларнинг қадимги тарихини тадқиқ этиш учун муҳим. Антропологлар археологлар, лингвистлар, тарихчилар ва этнографлар билан биргаликда фаолият юритадилар. Археологик маданият ташувчилардан монголоид, европоид ва бошқа антропологик белгиларни аниқлаш қадимги қабилаларнинг манзилгоҳларига доир мулоҳазалар юритиш ва уларнинг ўзаро таъсирлари ҳақида башорат қилиш имконини беради.

Этнос ва этнология. Этнос деганимиз нима? Оддий тил билан айтганда, — *халқ* ёки *миллат*. Илмий жиҳатдан олиб қараганда этнос — одамларнинг шахсий ҳиссиётларига тегишли этник ҳамжамият. Бундай ўзига хос ҳиссиётлар *этник ҳис-туйғу* (*этник яхлитлик*) деб аталади. Инсон ўзининг қандай этник гуруҳга мансуб эканлигини аниқлаган пайт, одатда: “Бу — биз, бошқалар эса — улар” эканлигини аниқ билади. Одатда, инсон ўзи учун бу қавмдошликни тили, келиб чиқиши,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

тарихи, урф-одатлари, аньаналари, ахлоқ меьёрлари ва бошқа белгилари билан аниқлайди.

Ёдда тутинг! Этнос — умумий ўзига хос номи ва ўзига хос ҳиссияти, келиб чиқишига доир аниқ ёки афсонавий умумийликлари, тили, маданияти, хўжалик турлари ва менталитетига хос тарзда бирлашадиган ҳамда ўзини бошқа жамоалардан алоҳида ажратиб турадиган одамлар жамоаси.

Этносларнинг илк қабила жамоаларидан фарқи шундаки, улар ўзаро қариндош эмас, маданий-лингвистик жамоа. Этник маданият — этносларнинг авлоддан-авлодга ўтадиган маданияти. Бу ҳаёт тарзи, урф-одатлар, нормалар ва қадриятлар мажмуи. Этник маданият доирасида ўзининг ички дунёсини бошқа дунё сифатида қабул қилиш, урф-одатлар орқали тўпланган билим, кўникмалар ва қобилиятларни сақлаш каби манфаатлар шаклланади.

Бу муҳим! Этнослар бир-бирига яқин қариндошлар эмас, балки маданий-лингвистик жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган жамоалардир. Этнослар ягона маданиятга мансуб: ҳаёт тарзи, урф-одатларни бирлаштиради.

Этнослар ва бошқа этник жамоаларни (масалан, этнос сифатида шаклланмаган қабилалар), шунингдек, турли хил этник жараёнларни тадқиқ этадиган фан *этнология* фани деб аталади. Бу "этнография" тушунчаси билан боғлиқ. Этнография фани тавсифловчи таълимот ҳамда этнология фанини этнослар ҳақидаги назарий фан сифатида ажратади.

Этногенез. Этносларни аниқлайдиган белгилардан бири бу келиб чиқишдаги умумийликлар ҳисобланади. Чунки она тилидан айрилиш, ҳудудни йўқотиш, хўжалик турини ўзгартириш мумкин, лекин этносларнинг келиб чиқиши тўғрисидаги тушунчаларни ўзгартириб бўлмайди. Этносларнинг келиб чиқиши ва уларнинг ўтган даврларга хос тараққиётлари — *этногенез* ҳисобланади.

Ёдда тутинг! Этногенез — этносларнинг пайдо бўлишига боғлиқ тарихий тенденция.

Этногенез этник тарихнинг дастлабки тенденцияси ҳисобланади. Тарихий афсоналар ҳам, шунингдек, аниқ фактлар ҳам этногенезга доир таълимотларнинг ривожланишини аниқлашга қодирдир. Этногенез асоси палеолит даврида яратилганлиги боис, уни ўрганиш қатор мураккабликларни келтириб чиқаради. Бу борада хатолар, тахминлар бўлиши мумкин. Этногенезни исботлашда гипотезаларга таянилади. Палеолит даврида одамлар ҳар хил тилларда гаплашган, қабилалар бир-биридан фарқ қилган. Баъзи қабилаларнинг тиллари бир-бирига яқин бўлган ва бу қабилалар бир-бирини яхши тушунишган. Айрим

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қабилалар эса, аксинча бир-бирини тушунмаган, бу эса алоқаларни янада мураккаблаштирган. Ёзма манбалар бўлмаган пайтларда баъзи этносларнинг қачон ва қаердан келиб чиққанлигини тўғри аниқлаш жуда қийин кечади.

Янги этносларнинг ташкил топиш усуллари. Янги этнослар ҳар хил усулларда ташкил топади. Кўпинча *интеграция* йўли орқали, яъни ҳар хил қисмларнинг бир-бирига аста-секин яқинлашиши ҳамда қўшилиб кетишидан ҳосил бўлади. Бу одатда қуйидаги усуллар орқали амалга оширилади:

1. Қабилаларнинг бирлашиши. Бу кўп ҳолларда бир давлат доирасида, ягона дин таъсирида ёки ташқи таъсирлар — табиий офатлар ёки умумий душманга зарба бериш учун бирлашиш заруратлари вужудга келган пайтларда юзага келади. Қабилаларнинг бирлашиши негизида қозоқ, қадимий рус ва араб этнослари шаклланган.

2. Босқинчилар ёки мустамлакачиларнинг маҳаллий халқ — автохтонлар билан аралашуви. Бу жараён *ассимиляция* деб аталади. Иммигрантлар автохтонларни ассимиляциялаган пайтда улар маҳаллий халққа ўз этноними (этнос номи) ва тили ёки фақат этноними (герман қабиласи франклар — қадимдаги Франциянинг галл-роман халқини ассимиляция қилган)ни мажбурий тарзда жорий этиши мумкин.

3. Иммигрантлар гуруҳининг қўшилиши.

4. Табақаланиш орқали. Бунга америка этносларининг шаклланиши аниқ мисол бўла олади. Бундай ҳолларда катта этнослар парчаланади ёки ўз таркибидан бир қисмини ажратиб чиқаради. Масалан, автралияликлар инглизлардан ажралиб чиққан.

5. Ўзгариш орқали Қадимги этнослар тарихий шароитлар таъсири туфайли янги этносларга айланади (масалан, қадимги мисрликлар — коптларга айланган)[1].

Этносларнинг шаклланишига доир омиллар. Этносларнинг шаклланишида ҳудуд (*этник ҳудуд*, "бизнинг ер"), тил, хўжалик ва маданиятдаги умимийликлар муҳим аҳамият касб этади. Бу омиллар асосида "биз — улар эмасмиз" тушунчаси пайдо бўлади ва этник ҳиссиёт ("мен — бу биз") ўрин эгаллайди. Этнос маданий бирлик, маданий тизим сифатида вужудга келади. Маданий тизим сифатида этник популяция этносларнинг шаклланишини ҳимоя қилади. Бу эндогамия ҳодисаси, яъни фақат ўз этноси доирасида никоҳ қуриш талаблари туфайли содир бўлади. Эндогамия аниқ меъёр (норма) сифатида жойлаштирилгангача қабилалар ва халқлар ўртасидаги ассимиляция стихияли равишда боради.

Хулоса: Этносларнинг келиб чиқиши ва шаклланиши ёки этногенез — узоқ жараён, у баъзан бир неча минг йилликларни ўз ичига олади ва жуда қадим даврлардан бошланган. Этногенез этник маданий тизим ва этник популяциялар шаклланган пайтда рўй беради. Бу

[1] Бу мунозарали масала. Чунки Коптлар Мисрнинг туб аҳолиси деган фикрлар бор.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

умумий ҳудуд, тил ва маданият асосида вужудга келади. Этногенезни ўрганиш — этнология объекти. Этногенезни тадқиқ қилиш — мураккаб жараён, бу борада кўп олимлар тўплаган манбалар, шунингдек, археология, антропология, генетик география ҳамда тарих ва лингвистика, этнографияга тегишли маълумотлар ўзаро солиштирилади.

Ўзингизни текширинг.

1. Антропология нимани ўрганади? Этнология нимани ўрганади?
2. Антропогенез деганимиз нима? Одам эволюциясининг асосий даврларини ёдга туширинг. Одам (Homo) қачон пайдо бўлган? Онгли одам (Homosapiens) тури қачон пайдо бўлган?
3. Археолог ва антропологларнинг палеолит даврига мансуб манзилгоҳларни бирлашиб қазишаётган вақтларни кўз олдингизга келтиринг. Улар одам скелетини топиб олганда антропологларни асосан нималар қизиқтиради? Археологларничи?
4. Этнос тушунчасининг илмий изоҳини ёдда тутинг. Этнос тушунчасининг илмий изоҳи ўртасида қандай фарқ бор эканлигини ўйланг.
5. Этногенез деганимиз нима? Янги этнослар қандай усулларда шаклланади?

Глоссарий асосида иш.

Глоссарий бўйича қуйидаги тушунчаларнинг аниқлигини текширинг: *антропологик намуна, этник онг, этник маданият, этник ҳудуд, этноним, эндогамия.*

Мураккаб топшириқлар.

Янги этнослар интеграцияси (учта мисол 1, 2 ва 3 пунктларга мувофиқ) таснифланиши ва ўзгаришларга учраш йўли билан шаклланишига доир мисоллар келтиринг.

18–19-§. Қадимги даврда Қозоғистон ҳудудидаги этногенез ва этник жараёнлар

Ушбу дарсда:

- Қозоқлар этногенезининг бошланиши;
- Этногненезнинг ҳинд-европа/эрон даврлари;
- Этногненез туркийлик даврининг бошланиши;
- Буюк Даштдаги эрон қабилаларининг тақдири.

Қозоқлар этногенезининг бошланиши. Марказий Осиёда этник мафкура узоқ вақт давомида чорвачиликка таянган: ўтроқ ва кўчманчи халқлар бир-бирига қарши чиқишади. Қозоқлар этногенези кўчманчи тамаддун билан бевосита боғлиқ. Кўчманчи чорвачилик кўчманчилар маданиятини белгилаган ва қозоқлар этногенези бошланишига замин яратган.

Бу муҳим! Қозоқлар этногенези кўчманчиларнинг тамаддуни шаклланиши билан боғлиқ

Қозоқларнинг илк этногенез даврини аниқлаш Қозоғистон ҳудудидаги ҳар хил археологик маданият ташувчиларининг этник-лингвистик мансублигини аниқлашга боғлиқ.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Калит сўзлар:

- Этногенез
- Этник жараёнлар
- Этник-лингвистик мансублик
- Угор-фин
- Ҳинд-европа
- Ҳинд-эрон
- Эрон
- туркийлашиш

Ҳар қандай дашт этноси ҳар хил антропологик, тил ва этник элементларнинг бирлашиши натижасида шаклланади. Бироқ даштликларни тамаддунлар яқинлиги бирлаштиради. Бироқ қанадай тилда гаплашсалар ҳам Даштда яшовчи барча халқлар асосан чорвадор бўлган, милодгача I мингйиллик ўрталарида эса кўчманчи ва ярим кўчманчи турмуш тарзига ўтган.

Фин-угор этногенези даври. Бўтой-Терсак маданияти ташувчиларининг этник-лингвистик мансублиги баҳс-мунозараларга тўла бўлган. Улар аралаш европоид-урал антропологик намуналаридан кескин фарқ қилади. Кўпчилик олимлар уларни угорлар деб ҳисоблайдилар. Милодгача IV—III мингйилликларда Марказий Осиё жанубида фин-угор тилларини ташувчилар дравид тилларини ташувчилар билан алоқа ўрнатишган. Бўтойликларнинг келиб чиқишига доир ҳинд-европа ва туркий кенгликлар ҳақида назариялар машҳур эмас.

Ҳинд-европа этногенези (ҳинд-эрон) даври. Ҳинд-европа, асосан, ҳинд-эрон (*орийлар*) мукаммал ўрганилган бронза даври билан, яъни Андроново маданий жамиятининг вақти билан боғланилади. Андроноволикларнинг ҳинд-эрон эканлиги ҳақида тахмин (Авесто, Ригведа ва бошқа Ведалар) ва лингвистик маълумотлар орқали тасдиқланди.

Андроноволикларнинг туркий тилдошларга масублиги туғрисидаги назария туркийлар барча дашт маданиятини ташувчилар бўлган деган қарорга келган. Ушбу назарияга кўра, саклар ҳам туркийлар бўлган. Фанда баъзан Беғози-Дандибой ва Тосмўла маданиятлари ташувчиларинигина туркийлар деб ҳисобланади.

Андроноволиклар антропологияси. Андроноволиклар иккита типга мансуб европоидлар бўлган. Узун бош суякли ва чўзинчоқ бетли Ўрта Ер денгизи типи улар яшаган ҳудудларнинг ғарбий қисмида, юмалоқ бошсуякли, ясси бетли ва узун бурунли "андрон" типи шарқда кенг тарқалган. Андроноволар яшаган ҳудудларнинг шимолий қисмида урал типи, шарқий қисмида эса, монголоид белгилари (эҳтимол, прототуркийлар билан алоқадор бўлган) ўрин эгаллаган.

Қорасуқ маданиятига тегишли муаммолар. Шарқий Қозоғистон ва Жанубий Сибирдаги Қорасуқ маданиятининг этник-лингвистик алоқалари мутлақо номаълум. Қорасуқликлар антрополигик жиҳатдан аралаш тип ҳисобланади, уларнинг асосини Марказий Осиёнинг шарқидан келган монголоид ирқи билан мукаммаллаштирилган "андроново" типи ташкил этган. Қорасуқ маданияти тил жиҳатдан ҳам эрон, ҳам прототурк бўлиши мумкин. Ушбу маданият ворислари скиф-сакларга қиёфадош Тоҳарийлар маданияти бўлган, бироқ баъзан

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Андроноволикларнинг антропологик тасвири янги намунаси

улар хитой манбаларида келтирилган туркий тилли динлинлар билан тенглаштирилади.

Саклар. Скифлар ва саклар Андроново ҳамжамияти ва уларга қариндош бўлган маданиятларнинг давомчиси ҳисобланади. Андроноволар ва саклар ўртасидаги давомийлик жуда аниқ. Даштда яшовчи эрон тилли қабилалар доирасига юэчжейлар киради.

Милодгача I мингйилликларга мансуб ёзма манбаларда Қозоғистон ҳудуди ва Марказий Осиёдаги қўшни ҳудуларда яшаган сакларнинг турли қабилалари ҳақида маълумотлар мавжуд. Булар: *турлар ва дахлар, сак-тиграхауда, хаомаварга,парадарайя, массагетлар, аланлар, сарматлар, савроматлар,исседонлар, аорслар, аримаспалар, аргиппейлар*. Барча саклар гарчи "скиф триадаси" деб аталса-да, улар "қанғлилар"даги санъати ва қурол-яроғ турлари ҳамда кийимлари бўйича бир-бирларига ўхшаш бўлган. Шунингдек, тил жиҳатдан бир-бирини яхши тушунган, тушунарли диалектларда гаплашган. Шундай бўлса-да, улар тарқоқ ҳолда яшаганлар. Бошқа ҳудудларга кичик-кичик гуруҳлар таркибида кўчиб яшашган. Шунинг учун улар ягона этник ҳудудга эга бўлмаган ва сак этноси шаклланмаган.

Юэчжилар ва уйсунлар. Хитой манбаларига кўра, юэчжилар саклар-га қариндош бўлган ва Бақтрияга ўз номини берган (IV—XI асрларда Бақтрия Тохаристон деб аталган) эрон тилли тоҳарийлар билан боғлиқ деб ҳисобланади. Тоҳарийлар юэчжиларнинг фақат бир қисми бўлиши ҳам мумкин. Милодгача II асрда юэчжилар хуннлар босқинчилиги туфайли шимоли-ғарбий Қозоғистон ҳудудига кўчишган. Шарқий ва Жанубий — Шарқий Қозоғистон ҳудудида ўрнашишган. Ушбу ҳудудда ва Еттисув атрофида-ярим кўчманчи тарзда уйсунлар яшаганлар.

Қанғлилар. Хитой манбаларига кўра, *қанғлилар* ва уларнинг юрти Сирдаёнинг ўрта соҳилларида ва Шош минтақасида жойлашган, улар хўжалиги бўйича хуннлар ва юэчжилардан кам фарқ қилади, яъни кўчманчилар ёки ярим кўчманчилар ҳисобланади. Улар Қозоғистоннинг жанубига шимоли-шарқдан, хуннлар тазйиқлари туфайли кўчиб борган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Туркий этногенез даврининг бошланиши. Қозоқлар этногенезидаги туркийлашиш омиллари энг аввало хуннлар билан боғлиқ бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Аксарият тадқиқотчилар хуннларни туркий тилли халқ деб ҳисоблайдилар. Хуннлар тарихи Дашт кўчманчи қабилаларининг ҳар хил тарихларини ўз ичига олади. Европада тарқалган хуннларнинг қиёфалари кўчманчиларнинг умулаштирилган ва мифологик қиёфаларидир. Шунга қарамай, Хитой манбаларида келтирилган сюнну ва хунну ҳамда европа манбаларидаги хуннлар ўртасида аниқ ўхшашликлар мавжуд.

Дашт майдонлари шарқида, сак ва юэчжилар яшаган ҳудудлар шарқида хуннлар милодгача III асрда буюк кўчманчилар империясини яратган. Улар юэчжиларни мазкур ҳудудлардан ҳайдаб чиқиб, шимоли-ғарбий Хитойни эгаллаб олган. У ердан хуннларнинг қўшинлари ҳозирги Қозоғистон ҳудудига кўчиб ўтган, шу тариқа маҳаллий қабилалар билан жанг қила бошлаганлар. Айрим эрон қабилалари хуннлар иттифоқи таркибига қўшилган, ва ассмиляцияга учраган баъзилари жанубга, баъзилари эса ғарбга кўчган. Кейинги миграциялар ғарбий ва шарқий кўчманчилар (хуннлар) биргаликда ҳаракат қилишга олиб келган.

Бу муҳим! Хунн қабилалари туркий қабилалардир. Туркий тилли хунн қабилаларининг Буюк Даштнинг марказий қисмида пайдо бўлиши Буюк Дашт марказининг туркийлашишига замин яратган.

Буюк Даштда яшовчи эрон қабилаларининг тақдири. Кўплаб эрон қабилалари милодгача I мингйилликнинг ўзидаёқ Марказий Осиёда

Саклар. Рассом *А.Дцзелханов*

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ўрток қишлоқ хўжалиги соҳаларини эгаллашга муваффақ бўлган ва автохтонларни ассимиляция қилган ҳолда Хоразм, Сўғдиёна, Бақтрия этносларини ташкил қилган. Милодимизда чегарасида юэчжилар (тоҳарийлар) Бақтрияда Кушан подшоҳлигини (I—III асрлар) ташкил этган. Баъзи саклар узоқ ўлкаларга, жумладан, Афғонистон жануби-га кетганлар. Шу тариқа ушбу минтақа саклар номига боғлиқ ҳолда да Сакастан (Систан) деб номланган. Бундан сўнг улар Ҳиндистонга кўчган. Қолган эрон қабилалари I мингйиллик ўрталарида туркийлар билан аралашиб кетган ҳамда қозоқлар этногенези шаклланишига таъсир кўрсатган.

Хулоса: Қозоқлар этногенезининг бошланиши бир неча аср давом этган. Ҳар қандай археологик маданият аҳолининг этник таркибини ўрганишда қатор қийинчиликларга дуч келади. Этногенезни ўрганиш вақтида олимлар томонидан тўпланган ҳар хил маълумотлар пухта ўрганилади. Қозоқлар этногенези шакллана бошлаган илк даврларда этник жараёнлар ҳинд-европа тили ўртасида кечган. Милодий сана бошланиши сабабли Буюк Даштнинг марказий қисмида ҳукмронлик қилган ҳинд-европа даври интиҳо топади. Этногенезга туркий қисм келиб қўшилади.

Ўзингизни текширинг.

1. Қадимги даврда Қозоғистон ҳудудидаги асосий этногенез даврларини сананг.
2. Андроноволикларнинг тили ҳақида гапиринг.
3. *Сак-тигрохауда, сак-хаомаварга, сак-парадарайя* этнонимларнинг қандай тар-жима қилинишини ёдингизга туширинг.
4. Буюк Даштнинг Қозоғистон қисмида ҳинд-европа ҳукмронлиги қачон тугаган ва туркий халқлар этногенези даври қачон бошланган?

Харита билан ишлаш.

Харита бўйича: 1) сак қабилалари яшаган ва кўчиб юрган жойлар; 2) юэчжи, уйсун ва қанғлилар яшаган ва кўчиб юрган жойлар; 3) хуннлар яшаган ва кўчиб юрган жойларни аниқланг.

Кичик гуруҳларга мўлжалланган топшириқлар.

Қадимги дунё тарихининг муҳим муаммоларидан бири сирасига ҳинд-европа ва ҳинд-эрон оиласига мансуб аҳолининг қадимий аждодлари ватани қаерда жой-лашганлигини аниқлаш муаммоларини киритиш мумкин. Қозоғистон тарихига боғлиқ муаммоларни қуйидагича баён қилиш мумкин: “Андроноволиклар қаердан келган: ғарбданми ёки жанубдан?”. Қўшимча ахборат манбаларидан фойдаланиб, ҳозирги ҳинд-европа оиласининг келиб чиқиши ҳақидага назарияларга боғлиқ ахборот топинг. Тақдимот тайёрланг.

Мураккаб топшириқлар.

Сиз Авесто асарида Андроново маданияти ҳинд-эрон маданияти таъсирида пайдо бўлган деган назарияни ишончли далил деб ҳисоблайсизми? Сизга ушбу назари-яларга боғлиқ қандай маълумотлар маълум? Қўшимча адабиётдан фойдаланиб, ушбу назарияни инкор этиш мумкин бўлган ахборотлардан топинг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

20-§. Туркийлар даврида Қозоғистон ҳудудида этногенез ва этник жараёнлар

Ушбу дарсда:

- Қозоғистон ҳудудида туркийлар даврда этник босқичлар
- Буюк Даштнинг туркийлашиши

Калит сўзлар:

- этногенез
- ватан
- протуркийлик
- қадимги турклар
- туркийлашиш
- европоид тури
- монголоид тури
- автохтон халқлар
- ассимиляция

Қадимги туркий этногенез даври. Турк хоқонлигини яратган ва қадимги туркий руна ёзувини ясаган туркийларнинг ўзлари тарих саҳнасига VI асрнинг ўртасида чиқди. Уларнинг авлод — аждодлари милодгача I минг йилликда туркийларнинг қадим ватанини (Олтой тоғининг шарқий қисми бўлиши мумкин) маконлаган ва аждодлари турк тилида сўзлаган.

Келиб чиқиши туркий халқлар қабилалар гуруҳи бўлмади ва бир — бирига душман бўлди. Келиб чиқиши туркий халқлар сонининг ортиши сабабли, қабилалар бир — биридан узоқлашиб кетди ва тил жамияти парчаланди. Тилларнинг бўлиниши билан қабилалар бўлиниши ҳам бирга юрди.

Қозоқларнинг туркий этногенез даври. Туркий халқлар евроосиё далаларида ҳукмронлик қилган VI асрдан XIII асргача бўлган вақт оралигини турк даври деб ҳисоблаш қабул қилинган. Дастлаб туркийлар билан боғлиқ этник жараёнлар Буюк Даланинг шарқий қисмида кечди.

Теле қабилалари. Хитой ёзма маълумотларида VI асрда Гоби чўлининг шимолий қисмида *теле* этноними билан боғлиқ турк тилли қабилалар маконлар қурган. Теле ғарбида ва жанубий-ғарбида эрон қабилалари билан, жанубий қисмида хитой билан чекланди. Телеларнинг аждодлари хуннлар бўлди. VII асрнинг бошида теле 15 қабилага бўлинди.Кейинчалик, теле қабилаларининг кўп қисми ғарбга кўчди. Даланинг катта худудига тарқалиб макон қурди ва замонавий турк халқларини шакллантирди.

Туркийлар (хитойча *тюцзюэ*) дастлабкига икки уруғдан — *ашина* ва *ашидэдан* тузилган кичик қабила эди.

Турк номи теле қабилаларига Бумин бошлаган ашина уруғи 552 йилнинг атрофида Турк хоқонлигини тузишдан кейин ва унга теле қабилаларини бирлаштиришидан кейин тарқалди. VI асрнинг охирида Турк хоқонлиги Ғарбий ва Шарқий хоқонликларга бўлинди. Шундан кейин теленинг шарқий қабилалари *тўқиз ўғуз* (*уйғурлар*) сиёсий иттифоқига бирлашди ва 646 йилда Биринчи Уйғур хоқонлигини тузди. 682 йилда Билга хоқон бошқарган Иккинчи Шарқий турк хоқонлиги пайдо бўлди, хитойларни ва тўққиз — ўғузларни бирнеча марта мағлубиятга учратди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қадимги турк афсонасидаги кўк бўри билан бола. Нур-Султан шаҳри

603 йили пайдо бўлган Ғарбий Турк хоқонлиги Шарқий Туркистон, Еттисув вилоятини ва Қозоғистоннинг Сирдарёдан Оролгача бўлган барча дала худудларини қамради. Барча ғарбий теле (турклар) шарқий ва ғарбий иттифоқларга — дулу ва нушибига тўпланишди. Улар Едил соҳасини, Орол атрофини, Марказий Осиёнинг бир қисмини босиб олди ва Эронга икки ҳарбий сафар қилди. Хоқонлик дулу ва нушиеби қабилаларининг ўзаро жанжаллашиши сабабли парчаланди.

Тургашлар. VII асрнинг охирида дулулардан бўлиниб *тургашларнинг* ривожланиши бошланди. Тургшлар Чу — Иле дарёлари орасида хўжалик қилди ва шартли равишда чув лик ва илелик тургашлар деб номланишга бўладиган икки гуруҳга бўлинди. Улар ўз хоқонлигини қурди, у ўзининг яшашини VIII асрнинг ўртасида тургашлар мусулмон — араблардан мағлубиятга учрагандан кейин тугатди.

Қарлуқлар. Энди Еттисувга олдин Уйғур хоқонлигининг тўққиз — ўғузлари билан жанг қилиб юрган қарлуқ қабиласи келди. 751 йил араблар қарлуқлар билан иттифоқлашиб, хитойларни мағлубиятга учратди. Лекин, тўққиз — ўғузларнинг *ягмо* ва *сеяньто* қабилалари қарлуқлардан Шарқий Туркистонни ва Еттисувнинг бир қисмини тортиб олди. X асрнинг иккинчи ярмида қарлуқлар келиб чиқиши қарлуқлар ва уларнинг тармоғи *чигиллар* билан, шунингдек яғмолар билан ҳам боғлиқ Қорахон мамлакатининг таркибига кирди. Қарлуқлар ўтроқ — деҳқончилик тамаддунининг таъсирига учради ва Сирдарё ва Амударёнинг орасида жойлашган ўтроқларга айланган дастлабки турклар бўлди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Туркийлар давридаги балбал тошлар Жамбул вилояти

Дашт марказий қисмининг туркийлашиши. Шарқдан кўманчиларнинг янги тўлқини келишига боғлиқ, туркий мамалакатларнинг таркибида қолиб кетган эрон тилли халқнинг туркийлашиши бўлиб ўтди. Туркийлар маҳаллий аёлларга уйланди, натижасида монголоидлик антропологик кўриниши кўпроқ, аралаш авлод пайдо бўлди. Чорвачилик ва маданият соҳасида бир қатор ўзгаришлар бўлиб ўтди: кўчманчилик турмуш туркийлик этник кўринишга эга бўлди, маънавий соҳага туркийлик дунё қараш киритилди. Аста — секин Буюк Даланинг автохтон халқи билан туркийлар тўлиқ аралашиб кетди.

Ўғузлар. VIII асрнинг охирида шарқдан янги туркий нав — ўғузлар келди. Улар бироз вақт давомида Чу ва Талас дарёларининг орасида бўлди, шундан кейин улар бошқа турк қабилаларини — ўзлари билан бирга еттисувлик *қарлуқларни* ва сирдарёлик *печенегларни* олиб, Орол ва Каспий томон жой алмаштирди. Шунингдек, Орол атрофидаги маҳаллий қабилаларни ўзларига бўйсундириб, туркий — ўғузлар таркиби томонидан энг мураккаб иттифоқ бўлиб чиқди. IX асрнинг охирига томон ўғузлар Урал ва Едил дарёларининг орасини эгаллади,X асрда Жанубий Кавказга ўтди. Ўғузлар туркманларнинг, озарбайжонларнинг, туркларнинг аждодлари бўлди. Улар силжиш йўлида ҳинди европаликлар билан ассимилияцига учраб европоидлик белгиларни кўпроқ эгаллади. Уларнинг бир қисми кўчманчи турмуш тарзини сақласа, бир қисми ўтроқ халққа айланиб, деҳқончиликка кўчди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қимақлар. Қозоғистоннинг Шимоли — Шарқий қисмида, Иртиш бўйида Мўғулистоннинг Шимолий — Шарқидан келган қимақ қабилалари жойлашди. IX—X асрларда Қимақ хоқонлигининг ҳудуди Қозоғистоннинг кўп ҳудудларида тарқалди. Қимақларнинг келиб чиқиши тўғрисида кўп фикрлар бор. Кўп олимлар уларни *қипчоқларга* қариндош туркий халқ деб ҳисоблайди. Бошқалари қимақлар — бу Даланинг қозоғистонлик қисмида туркийлашишга учраган мўғул тилли қидонларнинг ғарбий тармоғи деган тахмин айтади. Қидонларнинг қўзғалиши, ўз навбатида, Уйғур хоқонлигининг парчаланишидан тузилди.

Қидонлар. XII асрда Қозоғистон ҳудудида *мўғул тилли қидонлар* ёки *қорахитойлар* пайдо бўлди ва ўз мамлакатини қурди. Туркийларнинг қуршовида қолган қидонлар туркий тилга кўчди. Қорахитойлар мамлакати мўғуллар босиб олишигача яшади (XIII асрлар).

Қипчоқлар. Ўғузлар аввал Қимақ хоқонлигига бўйсунган, X асрда қимақлардан бўлинган қипчоқлар ўғизларни ғарб томонга кетказди. XI асрда қипчоқлар (уларнинг бошқа номи — *қумонлар, кунлар, половецлар*) Ғарбий Мўғулистондан бошлаб Дунайгача бўлган барча Буюк Далада хўжалик қилди. Қипчоқлар умумий ном, тил ва маданият билан бирлашган этномаданий иттиқфоқ бўлди. "Қипчоқ" номига келиб чиқиши ҳар хил туркий қабилалар ҳам кирди. Араб ёзма маълумотларида ҳукмрон элбўри ("*бўрилар эли*") билан ўнлаб қабилани эслайди.

Бу муҳим! Қипчоқ тил гуруҳи қабилаларининг (қипчоқларнинг) Буюк Даланинг марказий, кейин ғарбий қисмига кўчиши билан ҳозирги туркий халқларнинг шимолий гурухининг, биринчи навбатда — қозоқларнинг шаклланишига асос солди.

"Девони луғат ат-туркда" ёдга олинадиган қабилалар. Қозоқлар этногенезининг туркий даври Маҳмуд Қошғарийнинг араб тилида ёзилган "Девони луғат ат-туркда" ("Туркий тиллар жами", XI аср) китобидаги халқлар рўйхатини қисман тасвирлайди. Маҳмуд Қошғарий қабилаларни ғарбдан шарқ тарафда санайди. Шимолий гуруҳ халқлари: *бажанақ, қипчоқ, имак, ўғуз, башғурт, бисмил, каи, ябақу, татар* ва *қирғиз*. Жанубий гуруҳ қабилалари: *чигил, тухси, ягмо, игрок, жаруқ, уйғур, танғут* ва *хитой*. Маҳмуд Қошғарийнинг айтишича, буларнинг баъзилари туркча сўзламаган.

Хулоса: Қозоқлар этногенезининг туркийлик даврида (VI—VIII асрлар) туркий қабилалар ҳозирги Қозоғистон ҳудудига кела бошлади ва маҳаллий аҳоли билан ассимиляцияга учраб, қозоқ Даласининг этник кўринишини бутунлай ўзгартирди. Шу билан бирга тамаддуний асос — кўчманчи мол чорвачилиги билан кўчманчилик маданияти олдингича қолди, этник томондан Буюк Даланинг кўчманчилар олами мутлақо бошқа оламга: туркий оламга айланди. Бу даврда туркий — қипчоқлар қозоқлар этногенезига катта ҳисса қўшди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ўзингизни текширинг.

1. Ҳозирги кунда қандай халқлар туркий тилда гапиради?
2. Даланинг шарқий қисми туркий қабилаларининг Қозоғистон ҳудудига кўчишига нима сабаб бўлди?
3. *Автохтон* халқ деганимиз нима?
4. VI аср — XIII асрнинг бошида қозоқлар этногенезига қатнашган асосий қабилалар ва қабила иттифоқларини атанг.
5. Қарлуқлар ғарбга кўчиб келган бошқа туркий қабилалардан қандай фарқ қилади?

Харита билан ишлаш.

Харитадан: туркийларнинг, тургашларнинг, ўғузларнинг, қарлуқларнинг, қимақларнинг, қипчоқларнинг тарқалган ҳудудларини кўрсатинг.

Мураккаб топшириқлар.

1. Қандай этник жараён туркийлашиш деб аталади? VI—XII асрларда қандай этник жамиятлар туркийлашишга учради?
2. Махмуд Қошғарийнинг луғатида ёдга олинадиган туркий қабилаларнинг номларини параграфда учрайдиган туркий этнонимлар билан, шунингдек, ҳозирги туркий халқларининг номлари билан солиштиринг.

21–22-§. Мўғуллар даврида Қозоғистон ҳудудида этногенез ва этник жараёнлар

Ушбу дарсда:

- қозоқларнинг келиб чиқиш даврлари;
- қозоқ этниниминг пайдо бўлиши;
- қозоқ хонлиги ташкил топишининг қозоқлар этногенезидаги аҳамияти.

Калит сўзлар:

- этногенез
- этнос
- улус
- ўрда
- мўғул давлатлари
- Жўчи улуси
- Оқ ўрда
- ўзбек

Туркий-мўғул этногенез даври. Мўғуллар босиб олиши марказий осиёлик қабилаларнинг ғарбий қисмга кўчиб кетишига олиб келди. Турк қабилалари Мўғул империясининг такибига кирди ва мўғул-татар қабилалари билан биргаликда ғарбга кўчади. Бу эса евроосиё даштларда туркийлар ҳолатининг кучайишига олиб келади. Қипчоқ даласида мўғул-татар қабилаларининг келиши билан қозоқларнинг, шунингдек, баъзи замонавий туркий халқлар этногенезининг янги даври бошланди. Уруғлар ва қабилаларнинг кейинги аралашуви, этнонимлар алмашиши, янги уруғ-қабила жамоаларнинг шаклланиши ва уларга янги ном бериш, мўғул татар қабилаларининг туркийлашиши, янги этник жамоатчиликнинг шаклланиши бўлди.

Мўғул босқинчиликлари натижасида Қозоғистон ҳудуди Чингизхоннинг учта ўғиллари улусларининг (эгаликларининг) таркибига кирди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ўтроқ-экинчилик ҳудуд-Еттисув ва Жанубий Қозоғистон-Чағатой улусининг, Иртишдан шарққа томон ерлар-Угедей улусининг, Шарқий Дашти Қипчоқ-Жўчи улусининг (Олтин Ўрда) таркибига кирди. XIII асрнинг ўртасидан бошлаб Шарқий Дашти Қипчоқда иккита мамлакат-Оқ Ўрда ва Кўк Ўрда шаклланди. Оқ Ўрда ҳудудида, асосан, қозоқ халқи этногенези жараёни якунланди.

Жўчи улуси ва Оқ Ўрда қабилалари. Жўчи улусининг кўчманчилари *мўғуллар, татарлар* (айниқса Русда), *туркийлар, қипчоқлар* деб аталди. XIII—XIV асрларда Жўчи улуси ва Оқ Ўрда уруғлари ва қабилалари орасида арғун, барлос, бошқирд, жалойир, қарлуқ, кенагас, керийит, қипчоқ, қўнғирот, қиёт, манғит, меркит, найман, ўғуз, уйсин ва бошқа қабилалар ҳамда уруғлар учрайди. Мўғул этнонимларининг устун бўлиши дастлабки вақтда мўғулларнинг Қипчоқ даласида доминант бўлганлигини билдиради. Аммо Ўрус хоннинг (XIV асрнинг охири) даврида Оқ Ўрда кўчманчи халқ таркибида қипчоқ қабилалари кўпроқ бўлди. Мўғул тилли кичик қабилалар туркийлашиб, қипчоқ (XIV асрдан бошлаб қипчоқ-нўғой) тилида гапирувчи қабилалар орасига сингиб кетди.

“Ўзбек” ва “Ўзбек хонлиги” тушунчалари ҳақида. XIV аср ўрталарида мусулмон ёзма манбаларида Шарқий Дашти Қипчоқ халқи ўзбеклар деб атала бошлади. “Ўзбек” тушунчаси у пайтларда этноним бўлгани йўқ. У Олтин Ўрда хони Ўзбекнинг (1313—1341) қўл остидаги халқни англатди. Аста-секин Шарқий Дашти Қипчоқнинг барча кўчманчи халқи, яъни қозоқ этносининг асосини ташкил этган қабилалар ҳам ўзбеклар деб атала бошлади. Олтин Ўрдадан ажралган Дашти Қипчоқ “Ўзбек хонлиги” деб атала бошлади (кейинги ўзбек хонликларидан ажратиш учун Қозоғистонлик тарихномада бу мамлакатни — Абулхайир хонлиги деб аталган).

XV аср охирларида Шайбонийхон бошчилигида 300 минг дала ўзбеклари жанубга кетди. Бу ерда Мовароуннаҳр ва унинг марказлари-Бухоро ва Самарқанд қўлга киритилди. “Ўзбек “тушунчаси Мовароуннаҳрга алмашиб, бу ерда у деҳқонларга (эрон) қарама-қарши кўчманчиларни англата бошлади. Мовароуннаҳрдаги этник жараёнлар қипчоқ, қарлуқ, ўғуз ва кўплаб бошқа қабилалар асосида аста-секин ўзбек этносининг шаклланишига олиб келди.

Даладан Мовароуннаҳрга кетган кўчманчи ўзбеклар 92 та қабилага бўлинган. Бу қабила номлари орасида қозоқларда ҳам учрайдиган кўплаб этнонимлар бор: жалойирлар, қўнғирот, олчин, арғун, найман, қипчоқ, қангли, керейит, керей, тўбун, тама, уйсун ва бошқалар. Кейинги рўйхатларда, шунингдек, қатоғонлар, қарлуқлар ҳам учрайди. Этнонимлар мос келиши ҳозирги қозоқлар ва ўзбеклар этногенезига бир хил қабилалар иштирок этганлигини билдиради.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

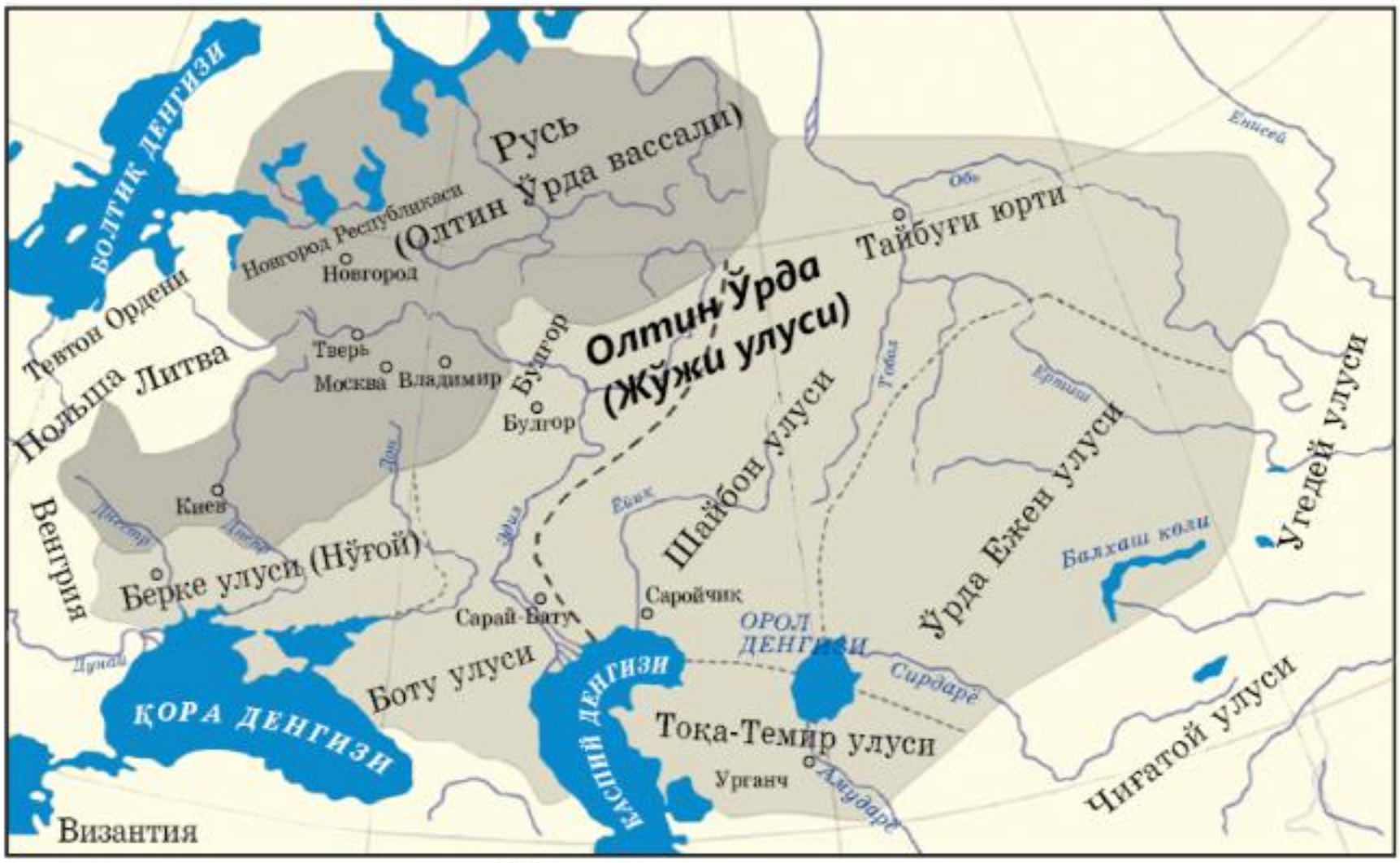

Улусларнинг ҳудудлари

Қозоқларнинг этногенез сифатида шаклланишининг якунланиши XIV аср — XV асрнинг биринчи ярмига тўғри келади. Шу вақтда Оқ Ўрданинг, ундан сўнг Абулхайир хонлиги, Мўғулистон ва Нўғай Ўрдасининг сиёсий чегараларида қозоқ этносининг шаклланиши бўлиб ўтди.

XV асрдаги Абулхайир хонлигининг қабилалари Оқ Ўрданинг XIV асрдаги қабилалари билан мос келади. Мўғулистон кўчманчи қабилаларининг орасида керейлар, қанглилар, қарлуқ, меркит ва бошқа номлар учрайди. Улар орасида мўғул этнонимлари кўпроқ бўлди.

Ғарбий Қозоғистон ҳудудини эгаллаган Манғит юрти (Нўғой Ўрдаси) қабилаларининг бир қисми қозоқларнинг таркибига кирди.

Зикр этилган давлатларнинг таркиби маълум даражада бир хил эди. Кўчманчи қабилалар турли мамлакатлар таркибига кириб, уларнинг орасида ўрин алмаша олди. Шунингдек, алоҳида мамлакатлар таркибида бўлиши уларни бир-биридан узоқлаштирди. Абулхайир хонлиги, Мўғулистон ва Нўғой Ўрдасининг асосида қозоқ этносининг[1] таркибида жузларнинг шаклланиши ўрин олди.

Қозоқ этниминнинг пайдо бўлиши. XV асрнинг ўртасида, 1459—1460 йилларда Ўрда Ежен ва Ўрис хоннинг авлоди Жонибек ва Керей султонларнинг бошчилигида кўчманчиларнинг бир қисми Абилхайир хонлигидан Ғарбий Еттисувга кўчиб кетишди. Кўчиб кетганларни қозоқлар деб атай бошлади. Бу воқеа қозоқ халқи этногенезининг охирида муҳим роль ўйнади.

[1] Бу жузларга бўлинишнинг бирдан бир сабаби эмас.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қозоқ хонлигининг асосини ташкил қилган Керей ва Жонибекхонлар ҳайкали. Нур-Султан шаҳри

Ҳозирда ҳам *қозоқ* сўзининг аниқ этимологияси йўқ. Бироқ сўзнинг келиб чиқиши қандай бўлса ҳам, унинг маъноси маълум. Туркий қозоқ сўзи *эркин, мустақил яшаш* маъносини англатади. Шунинг учун Жанибек ва Керей бошлаб кўчиб кетган кўчманчи қабилалар гуруҳи ўзбек-қозоқлар (яъни, "қозоқ шакллантирувчи ўзбеклар", "эркин,мустақил ўзбеклар") номини олди. "Тарихи Рашидий" муаллифи Муҳаммад Ҳайдар Дулатий асарида ўзбек-қозоқлар тушунчасини қўллаган пайтда қозоқ аниқ этник маънога эга бўлган эди. Бу тушунчани қўллаб, Муҳаммад Ҳайдар Дулати қозоқларнинг Ўзбек улусидан чиққанлигинигина кўрсатган.

Қозоқ этногенези учун қозоқ хонлиги ташкил топишининг аҳамияти. Жанибек ва Керейнинг Абилхайир хонлигидан қўчиши ва ундан кейин Қозоқ хонлигининг ташкил топиши қозоқ хонлигининг шаклланишига олиб келди. У қадимги замонлардан бошланиб, турли босқичлардан ўтиб, XV асрда якунланган жараён бўлди. Шу вақтда Шарқий Дашти Қипчоқда Ўрис хон улусининг халқини ("элини") ташкил этган, тили жиҳатидан қозоқ уруғлари[1] ва қабилаларининг иттифоқи шаклланиб бўлди. Ўрис хон авлоди унга сиёсий бирдамлик белгисини бериши

[1] XIV—XVII асрларда қозоқ тили шакллана бошлади, кейин у қипчоқ — нўғой гуруҳининг бошқа тилларидан бутунлай ажралиб чиқди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қарори бўлиниш жарёнини тезлаштирди. Дала туркий қабилаларининг орасидан янги этнос бўлиниб чиқди. Кейинчалик янгидан ташкил қилинган Қозоқ хонлиги эгаликларини барча Шарқий Дашти Қипчоққа кенгайтирган вақтда, қозоқ этносининг кўпайиши давом этди.

Олтин Ўрданинг парчаланишидан пайдо бўлган бошқа мамлакатлар ва халқларнинг шаклланиши ўрин олди. (Қозоқ хонлигидаги татарлар, Нўғой Ўрдасида нўғойлар ва б.қ).

Хулоса: Қозоқлар этногенезининг мўғуллар даврида унга мўғуллар келиб қўшилди, бироқ улар тезда туркийлашди. Жўчи улуси ва Олтин Ўрда парчалангандан сўнг ташкил топган туркий-мўғул мамлакати қабилаларининг кўпайишига ва қозоқларни қўшганда, туркий миллатларнинг шаклланишига имконият яратди. Қабилалар қисмлари кўчиб-қўнишлар натижасида ҳар хил мамлакатларнинг ва унинг натижасида этнослар таркибига келиб қўшилди. Асрлар мобайнида давом этган этник жараёнлар натижасида: XV асрнинг биринчи яримида қозоқ этноси шаклланди. Унинг асосини Шарқий Дашти Қипчоқ, шунингдек, Мўғулистон ва Нўғай Ўрдасининг дала қабилалари ташкил этди.

Ўзингизни текширинг.

1. Қозоқ халқининг этногенезига мўғул босқинчилари қандай ўзгаришлар олиб кирган?
2. Қозоқларнинг этногенези амалда қандай мамлакат доирасида якунланган?
3. Қозоқларда Уч жузнинг илк бор шаклланиши қандай сиёсий ўзгаришлар натижасида рўй берган?

Харита билан ишлаш.

Харитадан мўғул ва туркий-мўғул мамлакатларини кўриб чиқинг: 1) Жўчи улуси (Олтин Ўрда); 2) Оқ Ўрда; 3) Абилхайир хонлиги; 4) Мўғулистон; 5) Нўғой Ўрдаси. Улар Қозоғистон ҳудуди билан қандай алоқадор?

Мураккаб топшириқлар.

1. Жўчи улуси билан XIII—XV асрларда бошқа мамлакатларнинг қандай (туркий ва мўғул) қабилаларининг номлари қозоқ уруғларининг номлари билан мос келади?
2. Этнос маъносини ёдингизга туширинг ва Ўрисхоннинг эли этнос бўлганлигини исботланг.

23-§. Маданий-генетик код — миллат асоси

Ушбу дарсда:

- маданий-генетик код нима эканлиги;
- маданий-генетик код аҳамияти билан танишамиз.

Маданий-генетик код нима? Ҳар бир этник гуруҳ, миллат ва тамаддунни, инсониятнинг тарихини ўрганишда тамаддун ёндашуви асосида ўзига хос маданий хусусиятларига кўпроқ эътибор бериш керак бўлади. Бу ўзгачаликлар этносга тарихнинг ҳар қандай муаммолар олдида ўзининг такрорланмас кўринишини сақлашга имкон

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Калит сўзлар:

- маданий-генетик код
- этнос
- тамаддун
- миллат
- миллий анъаналар
- миллий шаклда
- технократик янгиланишлар

берибгина қўймасдан, шунингдек, унинг яшашига ҳам жавоб беради. Ўзгача маданий белгилар янги авлодга тилдаги, мифология ва маданий белгисидаги ахборот шаклида берилади. У эса бу этносга кирувчи одамларнинг маънавий дунёси ва онгини аниқлайди. Ўзига хос маданиятни йўқотиш парчаланиш, бошқа маданиятларга аралашиб кетишга олиб келади.

Ҳар бир этносларнинг маданиятида бу маданият ташувчиларигагина охиригача тушунарли ва аниқ шуларни бириктирувчи идеялар ва тушунчалар, рамз ва белгиларнинг яхлит олами бўлади. Этносларнинг бу ички олами кўзга кўринмайдиган, "яширин" (яъни, бегоналар учун жумбоқ) *маданий-генетик коди* сифатида яшайди.

"Генетик" тушунчасини сўзма-сўз *қон, ген, ДНК орқали бериладиган* нарса деб тушуниш мумкин. Бу ростдан ҳам шундай: биз ўзимизда ўзимизнинг барча олис аждодларимиз генетик хотирасини сақлаймиз. Қозоғистон ерида туғилганлар энеолит даври отбоқарлари, бронза давридаги жангчи аравакашлар, сак камончилари ва заргарлари, тошдаги тасвирлар муаллифлари, қадимги қўрғонлар ва мақбаралар қурувчилари, руник матнлар муаллифлари, оловга ва Қуёшга, Тангрига сиғинувчилар ва дастлабки туркий мусулмонлар, хунармадлар ва деҳқонлар, туркий ва мўғул жангчилар, яъни Буюк Даштдаги барча даврдаги барча кўчманчиларнинг генетик ёдини сақлайди. Бизда аждодларимиз қони, уларнинг генлари бор. Бу ҳар бир қозоқ билиши керак бўлган "етти ота" эмас, ундан да чуқурроқ. Етти аждод — атиги икки юз йил. Кўчманчилар тамаддунига уч мингча йил вақт бўлди. Агар ҳисоблашни унинг олдинги Бўтой маданиятидан бошласак, беш минг йилдан ошади. Натижада, бизнинг генетик илдизимиз чуқурроққа боради.

Ёдда тутинг! Маданий-генетик код — бу этнос (миллат) эгаларининг орасидаги ўзаро муносабатлар. Бу биологик ўзаро алоқа (умумий келиб чиқиши ва генетик хотира), тарихий алоқалар (умумий тарих ва тарихий ҳотира), ижтимоий алоқа (умумий нормалар, маънавий қадриятлар ва анъаналар) ҳисобланади.

Барибир "*генетеик*" тушунчаси — бу метафора. Миллатнинг генетик кодини биологик ўзаро алоқа, этнос ичидаги қариндошлик билан таққослаганда янада кенгроқ тушуниш керак. Аслида гап этнос маъносини ва унинг бошқалардан фарқини аниқловчи маданий мерос ҳақида кетяпти. Дала жойдаги бир-бирини алмаштирувчи маданий тўлқинлар ўзидан олдинги маданиятни йўқ қилган эмас, уни ўзига қабул қилди. Улар эса, Қозоғистон ҳудудида нафақат генетик, балки қозоқ этносининг фаолияти бўйича маданий хизмат қилди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

«Мангу эл» тантана дарвозаси. Нур-Султан шаҳри

Маданий-генетик код этник онг учун муҳим тушунчаларни қамраб олади, этноснинг ўзгача белгиларини кўрсатиш ва миллий мақсадга мос келади. Бу тушунчалар орасида умумий одамий тушунчалар ҳам бор Масалан, тил, ватан, мифологик ва эпик тасвирлар, халқ мусиқаси каби мустақил ва барқарор қадриятлар ҳам бор. Бу халқнинг ўтмишини қандай тасвирлаши, айни вақтни қандай қабул қилиши ва келажакни прогнозлаш, айни дамда қандай мақсатга интилиши ҳақида вазият тушунчалари ҳам бор.

Бу муҳим! Миллат (этнос)нинг маданий-генетик коди белгилар ва рамзийликни, анъаналар ва урф-одатларни, ҳаёт даврий анъаналарини, мусиқа ва қўшиқларни, дунёнинг лингвистик тасвирини, фольклор, халқ иримлари, мақол-маталларни, ахлоқий қадриятларни, эпос ва тарихий меросни ташкил этади.

Ўтган дунё ҳақида тушунчалар ўзгариши мумкин. Масалан, СССР даврида кўп халқлар анъаналари эскирган, йўқолиб бораётган анъаналар сифатида қабул қилинса, ҳозир улар этнос ҳаёти асосида, аждодлар мероси сифатида қабул қилинади. Ўз этносининг маданият ва ўтмишини салбий қабул қилиш маданий-генетик коднинг бузилиши билан боғлиқ ва миллий нигилизмга — этник келиб чиқиш қадриятларини тан олмасликка, ўз этносини паст баҳолашга олиб келади.

Агар одам ўз этносининг тилини ўрганса, урф-одатларни хурмат қилиб, сақласа, ўз тарихини билса, ўз маданиятини тушунса, қабул қилса ва севса, у-маданий-генетик код ташувчиси. У ўзини этноси билан туташ ҳисоблайди.

Маданий-генетик кодни сақлашда тилнинг аҳамияти. Маданий-генетик код дунёнинг миллий (этник) тасвири — этносларнинг жамоатчи-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

лик қарашларини сақлайди, этник ҳаёт одатининг ўзгачаликларини, жамиятдаги ўзаро ҳаракат қоидаларини, бошқа халқларга нисбатан қарашларини, ер ва табиатга қарашларини қамраб олади. Дунёнинг миллий тасвирини келажак авлодга тақдим қилиш тил орқали юзага чиқади. Тил маданият билан чамбарчас боғлиқ, унинг ажралмас қисми ҳисобланади. Тил дунёни этник танишнинг ўзига хос хусусиятини кўсатади. Тил — бу маданиятнинг асосий қисми. Тил ўзида этномаданий ахборотларни жамлайди ва уни сақлайди.

Бу муҳим! Чет эллик сўзлар билан аралаштирмасдан, тил софлигини сақланг. Сабаби, хорижий сўзлар ўзида бегона маданият изи, бегона белгилар, яъни бошқа этносларнинг код ахборотларини сақлайди.

XX асрда қозоқларнинг маданий-генетик кодининг бузилиши. СССР даврида қозоқ тили, у билан биргаликда қозоқ маданияти ва этноси, умуман олганда, Совет Иттифоқида юритилган руслаштириш сиёсати билан қозоқ мактабларининг ёпилиши,рус тилининг хаёт соҳаларига, айниқса, шаҳарларда киритилиши билан боғлиқ бўлган зарарларни бошдан ўтказган. Рус мактабларида ўқиб юриб, кўплаб қозоқлар она тилини унутди ва мана шундай ўз маданияти билан алоқасини йўқотди. Миллий нигилизм билан оғриб, она тили ва маданиятни билиш заруриятини йўққа чиқарди. Шундай қилиб, маданий-генетик кодини йўқотди. Бу Совет Иттифоқининг кўп бошқа этносларига ҳам тегишлидир.

Йигирманчи аср янгиланиш, индустрлаштириш ва инқилобий қайта қуришлар асри бўлди. Бироқ бу янгиланиш технократик тарзда бўлди. Табиат, ер ва унинг ресурсларига шафқатсизларча муносабатда бўлиб, экологик тенгликни бузиш билан қатор юритилди. Тарих ҳақида "чизиқли" томонидан қарашга суянган янгиланиш бошқа маданиятлар ва тамаддун ўрнига ғарб тамаддуни тажрибасини ва қарашларини киритди. Натижада, қозоқ еридаги кўчманчилик тамаддунига ўрни тўлмас зарар етказилди. Сталиннинг янгиланиш сиёсати давомида миллионлаб қозоқлар қирилди. Технократик янгиланиш қозоқ халқининг маданияти ва урф-одатларига эътиборсиз бўлди. Натижада қозоқ маданияти ва тили йўқолиб кетишига оз қолди. Авлодлар алоқасида узилиб, маданий-генетик кодни йўқотиш хавфини туғдирди.

Маданий-генетик кодни тиклаш вазифаси. Мустақил Қозоғистонда миллий маданиятга аҳамият берилди. Қозоқ этноси ва тамаддунининг асоси сифатида давлат тили ва унга суянган маданиятга ўзгача аҳамият берилди. Маданий-генетик кодни тиклаш ва янгидан тўлдириш юритиляпти. Қозоғистон Республикасининг Биринчи Президенти Н.А. Назарбаев мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошлаб қозоқ халқининг тили, маданияти ва анъаналарини ривожлантириш муаммоларига эътибор қаратди. Шу билан бирга, у бизнинг кўп миллатли юртимизда тинчлик ва осойишталикни сақлаш, барча этносларнинг

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қозоқ этноси билан унинг тили атрофида интеграциялашиш жараёнининг мослиги ва қийналмасдан ўтишига ғамхўрлик қилади. Агар қозоқ этносининг маданий-генетик коди тўлиқ тикланса, агар қозоқ тили, адабиёти, санъати ва маданияти гуллаб-яшнасагина бундай интеграция ўрин эгаллайди.

Мамлакатда янги намунадаги янгиланиш — этносларнинг анъаналарини сақлашга қаратилган, ўтган тарих ва маънавий меросга суянувчи янгиланиш бошланди. Бунда тарихни, фақат жаҳон тарихи ва Қозоғистон тарихини эмас, шунингдек, туғилган ер тарихини ўрганиш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ҳар бир инсон ўзининг туғилган ўлкасини севишга ва унинг табиатига жуда эҳтиёткорлик билан қараб қўйиши, унинг тарихини билиши ва маданий-тарихий ёдгорликлари ва муқаддас ерларини асраши ва ҳимоя қилиши лозим.

“Инсон — фақат онгли мавжудот эмас, балки ҳис-туйғу эгаси ҳам ҳисобланади. Кичик Ватан — бу сиз туғилиб-ўсган, бағрида меҳнат қилиб, гоз юрган хосиятли макон, қанчадан қанча одамларнинг бир умр яшайдиган ўлкаси. Туғилган ерга, унинг маданиятига, урф-одатларига алоҳида муҳаббат билан муносабатда бўлиш — бу ватанпарварликнинг муҳим белгиси. Бу ҳар қандай халқнинг анчайин бирлашган қавми эмас, чин маънода миллатни миллат қилувчи маданий-генетик код асоси”.

Н.А. Назарбоев

Кўчманчилар тамаддуни инсоннинг табиатга мослашиши давомида пайдо бўлган. Ҳаётга бардошли тамаддун ясаш учун одам уни “қайта қуриши” ва йўқ қилиши эмас, табиатга мослашишиши лозим. Шунинг учун аждодларимизнинг экологик тўғри хаёт одати каби анъанасини ёдга олиш жуда муҳим. Қозоқ халқи ва унинг кўчманчи аждодлари

Элбоши Н.А.Назарбаев турли миллат вакиллари орасида

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Овчи қуш ва ит билан ов қилиш қозоқ халқиинг кўп асрлик анъаналаридан бири

минглаб йиллар эҳтиёткорлик ва тежаб сақлаган, этнос макон этувчи экологик муҳитни қайта тиклаш керак. Одам табиат билан тўлиқ уйғунликка қайтиши лозим.Бу жамият уйғунлигининг кафолати.

Хулоса: Маданий-генетик код — бу этнослар, миллат ёки тамаддунларнинг асоси. Бу маънавий қадриятлар, тушунчалар, тажриба ва анъаналар, улар тил ва белгилар ёрдамида одамларни кўринмас ип билан боғлаб, авлоддан-авлодга ўтказилади. Маданий-генетик коднинг бузилиши этносларнинг парчаланиши каби хавфли натижаларга олиб келади.

Ўзингизни текширинг.

1. Маданий-генетик код нима?
2. Сизга қозоқ халқининг қандай урф-одатлари маълум? Қайси урф-одатлар сизга ёқади?
3. Нима учун она тилини унутмаслик муҳим? Тил нима учун муҳим?
4. Сизга Қозоғистоннинг қандай рамзлари маълум?
5. Қозоғистоннинг давлат байроғи ва герби белгилари ҳақида гапиринг.

Маҳаллий тарих бўйича топшириқлар.

Сиз туғилган жойда қандай маданий-тарихий ёдгорликлар ва муқаддас ерлар бор?

Мураккаб топшириқлар.

1. Анъаналар нима учун эскирган, замонавий эмас, архаик бўлиши мумкин? Мисоллар келтиринг.
2. Сиз: “Тил ахборотни ўзига жамлайди ва уни сақлайди” деган гапни қандай тушунасиз? Қозоқ тилидан мисоллар келтиринг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

АНЪАНАВИЙ ҚОЗОҚ ЖАМИЯТИ: ЭТНИК ТҮЗИЛИШИ ВА ИЖТИМОИЙ БИРЛАШМАЛАРИ

24-§. Қозоқ жамиятидаги уруғ қабила тузилмаларининг шаклланиши

Ушбу дарсда:

- қозоқ жамиятидаги шажара ва қариндошлик ҳамда қариндошлик алоқалари қоидасининг муҳимлиги

Калит сўзлар:

- шажара
- оғзаки тарихий анъаналар
- шажара
- экзогамия
- қабиладош жамоалар
- улус
- жуз

XV асрнинг ўртасида шаклланган қозоқ этноси ўзаро боғланган кўплаб уруғлар, қабилалардан ва бўлинмаларда иборат. Қозоқ уруғлари ва қабилалари шажара анъаналари билан бирикди.

Бу муҳим! Қозоқ уруғлари ва қабилалари шажара анъанаси, яъни умумий келиб чиқиши ҳақида тушунча билан бирлашади

Шажара. Шажара анъанаси халқ оғзаки афсоналари шаклида яшаган. Шажарада уруғларнинг келиб чиқиши бир эканлиги ва бир туғишган бўғимга хослиги акс этади.

Маълумотнома. Шажара — қозоқлар шажара афсоналари билан бирга, эркак киши томонидан аждодлар оғзаки ва ёзма насабномаси, генеалогик келиб чиқиш тарихи (генеалогик тармоқ) Қозоғларнинг шажараси афсоналар билан бир қаторда юради. Шажаранинг қисқача шакли "Етти Ота" деб аталади.

Шажара қозоқлар этносининг умумий тарихий хотирасидир. Ҳар бир қозоқ қабиласи ва уруғининг ўз шажараси бўлади. Улар бирлашиб, қозоқларнинг уруғ-қабилалик тизимни бир-бирига боғлайдиган умумий келиб чиқишни ҳосил қиладилар.

Шажара анъанаси қозоқлар, шунингдек, бошқа туркий-мўғул этносларнинг маънавий маданиятига оғзаки тарихий анъаналар билан боғлиқ. Авлоддан-авлодга қадар бўлган ташувчи *шажарачилар* оғзаки ахборотни ёдлаш ва хотирлашга қодир бўлган кишилар эди. Улар халқ тарихчи-жировлари, тарихий фольклор билгирлари эди. Шунингдек, ўтмиш тарих тўғрисида халқ афсоналари ва *ҳикояларини* тўплади, тизимлаб, маълумотномалар берди ва уларни келажак авлодга етказди. Оғзаки тарих айтиш анъанаси бронза давридаёқ пайдо бўлган. Унда ҳар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

бир уруғ ва қабиланинг келиб чиқиши ҳақида билим тўплаб, асрлар мобайнида сақланди ва авлодларга берилди. Улар тарихий шахслар ва воқеалар тўғрисида ҳикоялар шаклида бўлиб, бутун халқнинг йилномаси сифатида қабул қилинган. Бу ҳикоялар аниқ тарихий воқеларга асосланган. Шунинг учун, қадимги дунё билан боғлиқ воқеалар афсонавий табиатидан қатъи назар, қозоқ халқининг оғзаки тарихий анъаналарини диққат билан йиғиш ва ўрганиш керак. Шажара қимматли тарихий манбадир.

Уруғ-қабилавий жамоа — кўчманчи жамиятнинг асосий белгиси. Шажара айтиш аньанаси уруғ-қабилавий жамоа ҳар қандай кўчманчи жамиятга хосдир. Уруғлар ва қабилаларга бўлиниш кўчманчилар ижтиомий хаётида муҳим роль ўйнайди. Уруғлар ва қабилалар-*патронимиялар*, яъни эркак одам томонидан аждодлари умумий гуруҳлар. Шажара қатъий равишда ота тарафидан ҳисобланиб, боладан отага қараб ўттиз ва ундан кўп авлодгача айтилади. Шунингдек, патронимиялар (уруғлар ва қабилалар) иерархияси *катта ва кичик, асосий ва бевосита* тармоқларга бўлинади.

Қариндошлик қоидаси ва қабила тузилмасининг аҳамияти. Кўчманчиларда ота тарафидан туғишганликка асосланган уруғ-қабила тузилмалари мавжудлигининг асосий сабаблари — бу отадан-болага ахборот ва мулкни беришда. Кўчманчи чўпон бўлиш — демак кўчиш учун табиий даврлар ҳақида барча керакли ахборотларни эгаллаш, бундай билимларни эса аждодлардангина олиш мумкин. Таълим йиғилиб борилади ва сақланади, сўнгра авлоддан-авлодга ўтади. Кўчманчилар дунёсида ҳар бир одам шартли равишда уруғига, уруғ орқали эса қабилага тегишли бўлади. У уруғ-қабилавий тизимдан ташқарида ижтиомий шахс сифатида яшай олмайди. Шунинг учун уруғ билан алоқа кўчманчилар учун доим муҳим аҳамиятга эга эди.

Йирик патронимияларда — қабилалар ва қабилалар иттифоқининг келиб чиқиши — афсонавий бўлиб, шажараси эса афсонавий белгига эга бўлди. Шажара патронимиянинг барча аъзолари келиб чиқишининг умумий мезони учун асос бўлиб хизмат қилди. Кичик патронимияларда умумий аждодлар аниқ шахслар. Етти отани билиш *экзогамияни* сақлаб қолиш учун жуда муҳим яқин қариндошлар билан турмуш қуриш тақиқиланган.

Қозоқларнинг уруғ-қабила жамоасии. Кўчманчи уруғ-қабила жамоа сининг ҳисобга олинмаган тафовутлари қозоқларда ҳам бўлган. Ҳар бир қозоқ аниқ бир қабила аъзоси бўлган. Ота томондан уруғнинг миграция майдони — *Ота-Юрт* (қозоқларнинг бутун этник ҳудудин қамраб олган ватан тушунчаси — *уларнинг манзили*, "*ота-боболари*" жойи) қабул қилинган. Бир неча уруғ-қабилаларга, бу қабилалар қабилалар бирлашмасига (жузларга) бириккан. Кейинчалик қабилалар бирлашмаларини хонлар бошқарган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қозоқлардаги экзогамиявий тўсиқ камида еттита авлодни ташкил этиб, бу "Етти Ота" номини англатади. Ҳар бир қозоқ етти ота номини билиши керак бўлган. Уларнинг барча авлодлари яқин қариндошлар ҳисобланади ва улар орасидаги никоҳлар қатъиян тақиқланган.

Жузлар. Қозоқлар этник тарихидаги муҳим хусусияти этник-ҳудудий бирлашмаларга — *жуз*ларга бўлиниш. Учта жузнинг ҳар бирига анъанавий равишда яйловлар ва кўчиш ҳудуди тасдиқланган. Манбаларда қозоқ жузлари ҳақида дастлаб XVII аср бошларида айтилган.

Маълумотнома. Жузлар – қозоқларнинг бир этносга (*қозоқ эли*) мансублигини англатган, умумий этник ҳудудларда (*отамакон*) яшовчи, шажара томонидан тасдиқланган умумий генеалогик анъанага эга, этник-ҳудуд бирлашмалари (қабилалар иттифоқи).

Қозоқ хонлигида жузлар тизими ёрдамида жуда катта кўчма ҳудуларни бошқариш амалга оширилди.

Улуслар ва жузлар. Турк ва мўғул кўчманчиларининг давлат тузилмалари анъаналарига кўчманчилик *улус тизимини* киритиш мумкин. У Қозоқ хонлигида XV—XVI асларда ҳам сақланди. Мамлакат буюк хоннинг мулки сифатида ҳисобланди ва майда эгаликларга-*улуслар*га бўлинди, уларни султонлар бошқарди. Улуснинг барча одамлари унинг халқига-элга бирлашган. Ҳар бир улусда ўзининг кўчманчилик ҳудуди — *юрти* бўлган. Маълум бир улуслар юртини ташкил қилувчи уруғ ва қабилаларда тасдиқланган ҳудудлар бўлган. Улус тизими астасекин жуз тизими билан алмашган.

У кўчиб юриш тизимига боғлиқ ўзгаришлар билан изоҳланади. Улусларда кўчманчиларнинг кўпчилиги аравадаги уйлар билан кўчиб юрган ва доим ҳаракатда бўлиб, бир йилда минг ва ундан ҳам кўп километр йўл босган. Кейин фойдаланиш учун улама кигиз уйлар келган. Кўчиб юришни кичик қариндош гуруҳлар – *овуллар* билан қисқа масофаларга амалга оширилган. Бу уруғлар орасидаги қариндошлик ва шажара алоқаларига ҳудудий муносабатларни қўшди. Жузларга бўлиниш ҳар хил учта ҳудуд — Еттисув, Марказий (Шимолий ва Шимоли-Шарқ) Қозоғистон ва Ғарбий Қозоғистондаги чорвачилик-маданий жараёнларини акс эттирган. Бу ҳудудларда маҳаллий ернинг географияси билан боғлиқ ноёб кўчиб юриш ҳудудлари шаклланган. Турли маданий ҳудудларда, ҳар хил қўшнилар билан қатор бўлиш ҳар бир жузнинг маълум бир маданий ҳаёт тарзини (масалан, урф-одатлардаги баъзи фарқлар) аниқлади.

Жузларнинг келиб чиқиши бу омиллар билангина чекланмайди. Жузларнинг келиб чиқишининг кенг тарқалган версияси "ҳарбий" версия ҳисобланади: қозоқ қабила иттифоқлари Абулхайирхон хонлигидан бўлинган (кўчиб кетган) вақтда ўз мустақиллиги ва барқарор ҳудудини ҳимоя қилишга мажбур бўлди, хон бошқарган ҳарбий-сиёсий

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

тизим (Қозоқ хонлиги) ҳисобланди. Ва жузлар султонлар раҳбарлик қилган, Қозоқ хонлигининг ҳарбий бирликлари сифатида шаклланган. Жузларнинг шаклланишида барча тўртта — сиёсий, географик, ижтиомий-иқтисодий ва ҳарбий омиллар муҳим ўрин эгаллаган.

Ўзингизни текширинг.

1. *Шажара* нима? Шажара нима учун тарихий манба бўла олади? Шажарачи қандай хусусиятлар ва қобилиятларга эги бўлиши керак?
2. "*Оғзаки тарихий айтиш*" нима? Оғзаки тарихий илм тарихномадан қандай фарқ қилади?
3. Кўчманчиларда уруғ-қабиладошлик жамоаси нима учун сақланган?
4. Қозоқларда ўзининг етти отасини билиш нима учун муҳим?
5. Қозоқларда жузларнинг тузилиш омиллари.

Глоссарий асосида иш.

Ўзингизнинг шажара, шажара тармоғи, *патронимия*, *экзогамия* тушунчаларини қанчалик билишингизни текширинг?

Мураккаб топшириқлар.

1. Мавзуда берилган матнда: "Бу ҳудудларда маҳаллий ернинг географияси билан боғлиқ ноёб кўчиш ҳудудлари шаклланган" деб ёзилганини қандай тушинасиз? Еттисувда, Марказий, Ғарбий Қозоғистонда миграцион белгилар қандай? Нима учун Еттисув кўчманчилари фақат қисқа масофаларга кўчишган?
8. Кўчишнинг табиий даврлари ҳақидаги хабарларни қозоқлар маданий-генетик кодининг бир қисми деб ҳисоблаш мумкинми, ўйлаб кўринг?

25-§. Қозоқларда уруғ-қабила тузилиши

Ушбу дарсда:

- Қозоқ жамиятида уруғ-қабила ташкилоти;
- Катта жуз, Ўрта жуз ва Кичик жуз.

Қозоқларнинг уруғ-бирлашмалари уларнинг этнос сифатида шаклланишига ва бирлашиб яшашига имкон берди. Уларнинг сиёсий ташкилоти уруғларнинг шажаравий босқичлари шаклида тузилди. Уларнинг номларидан кўриниб турганидай, жузларнинг ўзи босқичларга эга эди. Қувватли (йўли катта ака) уруғлар ва қабилалар қозоқ мамлакатининг етакчилари сифатида ҳаракат қилди. Ҳарбий таҳдидлар вақтида жузлар бир хоннинг раҳбарлигида бирлашди ва умумий армия чиқарди. Тинчлик даврида улар ҳамма муаммоларини жуз ичида, керак бўлса умумий йиғилиш — қурултой чақирган ҳолда ҳал қилишга интилган.

Калит сўзлар:

- жуз
- Уруғ
- Қабила
- Уруғ-қабила бирлашмалари
- Этник ҳудуд
- Этногенез
- Катта жуз
- Ўрта жуз
- Кичик жуз

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Уч жуз Катта, Ўрта ва Кичик жузнинг ҳар қайси ўз ҳудудини эгаллади. Барча жузларнинг қозоқлари ўзларининг қариндошлигини, шунингдек, қозоқ этник ҳудудининг ва тилининг бир эканлигини тушунди. Бу шажара билан тасдиқланди, унга кўра қозоқлар Алаш бўлиб бирлашган, Ака-ука Ақарис, Бекарис ва Жанарис Катта, Ўрта ва Кичик жузларнинг ота-боболари бўлган. Қозоқлар ичида "бир илдиздан" келиб чиққанлик тушунчаси шаклланган.

Катта жуз. Катта жуз қозоқлари Еттисув билан ундан ғарбгача бўлган ҳудудларни макон қилди. Уларнинг кўчиши шимолда Балхашгача, жанубда — Шимолий Тянь-Шань тоғ этагигача, шарқда — Жўнғор Олатови ва Тарбағатайга етиб, Или дарёси ва унинг соҳилларида жойлашган. Катта жузнинг қишки яйловлари текис даштликларда, ёзги яйловлари — Олатовда бўлган.

Катта жуз қозоқлари қуйидаги гуруҳлардан тузилди: *дулат, жалойир, сариқ уйсин, шапирашти, ўшоқли, қангли, шанишқали, сиргели, исти, албан, суан*.

Жалойир қабиласидан бир вақтларда мўғул армиясининг атоқли аскар бошилари чиққан. Жалойирлар Катта жузнинг катта қабилаларидан бирига айланди.

Катта жузнинг энг катта қабиласи — *дулат*. Дулатлар барча Еттисув ҳудудида кенг тарқалган катта қабила бўлди.

Даштлик қабилаларнинг бири уйсинлар Еттисувда бир мунча вақт сиёсий ҳукмронлик қилди. Кейинчалик улар *Катта жуз* қозоқлари билан аралашиб кетди, уларга ўз этнонимини қолдирди (баъзида Катта жуз қозоқларини *уйсин*лар деб атайди). Шажарада ушбу жузнинг афсонавий аждоди *Уйсин* деб ҳисобланган.

Ўрта жуз. Ўрта жуз қозоқлари Шимолий, Марказий ва Шарқий Қозоғистон ҳудудларини эгаллаган. Уларга жуда узоқ ерларга кўчиш хос эди. Ўрта жузнинг асосий келиб чиқиши қипчоқларга мансуб бўлса-да, унга Шарқий Дашти Қипчоқнинг ҳар хил қабилалари ҳам қўшилган. Шунинг учун бу жузнинг уруғлари этнонимлари ўзбек, нўғай, қорақалпоқ ва бошқа туркий халқларнинг орасида учрайдиган этнонимларга ўхшаш.

Арғинлар — жузнинг энг катта қабиладошлик ташкилоти, уларнинг кўчиб — қўниш жойлари Сариарқа ҳудудида жойлашди. Арғинларда турли хил генеологик мифларга асосланган мураккаб тузилиш бор эди.

Найманлар — етти аср давомида Қозоғистоннинг Шарқий қисмида, Олтойдан Жўнғор Алатоғигача ва бугунги Қизилўрда вилояти ҳудудида кўчиб қўниб юрди.

Ўрта жузнинг уруғларидан бири — *қипчоқлар*. Арғинлардан ғарбга қараб, Тўбилдан бошлаб Сирдарёнинг пастки оқимларигача кўчиб юрган. Қозоқ қипчоқлари ўрта асрлик қипчоқларнинг авлодлари бўлиб топилди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Шимолий ва Шимоли-Шарқий Қозоғистонда (Иртиш қирғоғи ва Ғарбий Олтойда) *керейлар* кўчиб юрган. Улар *керейтлар* авлоди бўлиши мумкин, лекин маҳаллий келиб чиқиши тўғрисида тахминлар ҳам бор. *Керей* этноними бошқа қозоқ қабилалари таркибида ҳам учрайди. Керейларга *уақ* қабиласи қариндош бўлган, улар Қозоғистоннинг шимолида, Тўрғайдан Олтойгача бўлган ҳудудларда кўчиб яшаганлар.

Ўрта жуз ҳудудининг жанубий қисмини катта қабила *қўнғиротлар* эгаллаган. Бу қабила *Қўнғират* номи билан ўрта асрларга мансуб ёзма манбаларда кўп учрайди.

Кичик жуз. Кичик жуз қозоқлари уч асосий уруғ-қабила уюшмасига — *алимўғли, бойўғли, етти уруққа* бирлашган. Улар барча Ғарбий Қозоғистон ҳудудини эгаллаган.

Олти ота алимўғли уюшмасига *шекти, тўртқара, шўмакай, кете, қоракесак, қорасоқол* қабилалари кирган.

Кичик жузнинг иккинчи уруғ — қабиладошлик уюшмаси етти уруғ бўлди. У етти уруғдан ташкил топди: *тобин, тама, кердери, тўлеу, керейт, жағалбайли, рамадан* уруғларидан қурилди.

Бойўғли уюшмаси Кичик жуздаги энг сони кўп уюшма бўлди. Бойўғли қабилалари Ўрол ва Эмби дарёларининг ораси ва Устюртни эгаллади. Бойўғлининг таркибига ўн икки уруғ: *шеркеш, исиқ, байбақти, масқар, алаша, қизилқурт, тана, алтин-жаппас, бериш, эсентемир, таз, адай* киради. Тарихга кўра, уларнинг ҳаммаси Қодир Хўжа "бой ўғилларининг" авлодлари бўлди.

Хулоса: Қозоқларнинг уруғ-қабила ташкилотлари муҳим ролни бажарган, чунки қозоқларнинг этнос сифатида шаклланиши билан бирлашган ҳаракатини тартибга келтирган. У Даштдаги тартиб ва қозоқ мамлакатининг ҳукмронлик қилишига ёрдам берган. Қозоқларнинг сиёсий ташкилоти уч жуз атрофида бирлашган уруғ ва қабилалар иерархияси сифатида ташкил этилган. Катта, Ўрта ва Кичик жузлар умумий генеалогик анъаналар ёрдамида қозоқ халқини бирлаштирган.

Ўзингизни текширинг.

1. Қозоқ этноси қандай уч жузга бўлинади?
2. Катта жуз қабилалари ҳақида гапиринг.
3. Ўрта жуз қабилалари ҳақида гапиринг.
4. Кичик жуз қабилалари ҳақида гапиринг.

Харита билан ишлаш.

Харитадан Катта, Ўрта ва Кичик жузларнинг тарқалиш ҳудудларини ва параграфда таъкидланган қабилалар яшаган ҳудудларни кўрсатинг.

Мураккаб топшириқлар.

1. Вертикаль ва горизонталь (меридиан) кўчишнинг бир-биридан фарқи қандай? Қандай кўчишларда катта масофалар босиб ўтилади?
2. "Туркийлашиш" "қозоқлашиш"дан қандай фарқ қилади?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

26-§. Анъанавий қозоқ жамиятининг ижтимоий таснифи хусусиятлари

Ушбу дарсда:

- Қозоқ жамиятининг ижтимоий тузилиши билан танишамиз

Калит сўзлар:

- Ижтимоий таснифлаш
- "оқ суяк"
- Султон
- Хўжа
- Бийлар
- Бой
- Ботир
- Оқсоқол

XV—XVIII асрларда анъанавий қозоқ жамиятида аниқ иерархия ўрин олди. Жамият иккита ижтимоий гуруҳ (табақа)ларга — аслзодалар ва халқ гуруҳларига бўлиниб кетди. Бу гуруҳлар бир-биридан сиёсий ва қонуний жиҳатдан ажралиб турарди.

Оқ суяк. *Оқсуяклар* гуруҳи ижтимоий доирани энг юқорисида жойлашди ва ўзларига хос афзалликлардан фойдаланди.

Оқсуяк одамлар биринчи гуруҳига Чингиз хоннинг авлодлари жойлашди ва улар жузлардан бўлак *тўраларни* ташкил этди. Оқсуяк одамларнинг иккинчи гуруҳига Муҳаммад пайғамбарнинг авлодлари — *хўжалар*, яъни кўп қисми Муҳаммад пайғамбарнинг тарафдорлари авлодлари — киритилади.

Султонлар. Чингизхон авлодлари — *султонлар* деб аталди. Улар қозоқ жамиятидаги энг таъсирли сиёсий куч бўлди. Дастлаб *султон* сўзи олий ҳокимият ва унинг эгаси, ҳукмдор тушунчасини берди. Марказий Осиёда энг сўнгги Абулхайир хонлиги давридан бошлаб ҳар бир Чингизхон авлодининг даражасига айланди. Чингизхон авлодлари бундай даражаларга ва барча ҳуқуқларга туғилган пайтидан, ҳолати ва хусусиятларидан қатъи назар эга бўлганлар. Қозоқ хонлигида ва Мўғул империясининг барча меросхўр мамлакатларида фақат Чингизхон авлодлари хон бўлиб сайланди. Шунинг учун қозоқ улусларининг султонлари Бухоро, Хива ва бошқа мамлакатларнинг ҳукмдорлари хизматини бажарди. Султонлар ўзларини туркий-мўғул қабилаларидан ҳеч бирига тегишли деб ҳисобламади, уруғларга

Тезек султон. Рассом *Н. Кошаров*

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

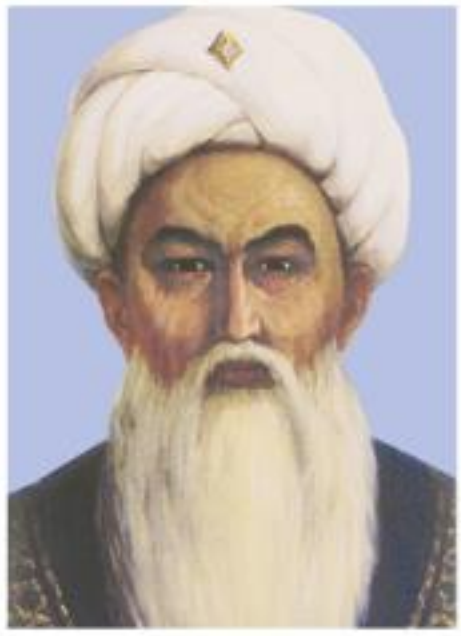
Тўлебий

Қазибекбий

Айтекебий

бўлинмади. Фақат генеалогик ҳуқуққа асосланган Чингизхон авлодларининг сиёсий ҳокимияти ҳеч қандай этник аҳамиятга эга эмас эди.

Султонлар жамиятнинг бошқа аъзолари олдида қонуний имтиёзларга эга эди. Улар ҳарбий хизматдан бошқа ҳеч қандай масъулиятларни бажармади. Қозоқлар Даштидаги барча Чингизхон авлодларининг ўзларига хос белги (муҳр) ва ўзгача шиори — арқар бўлган. Улар жисмоний жазодан қутқарилган ва одатий қонуний даъволарга бўйсунмаган. Султонларга ҳукм олий султон ёки хоннинг ўзи томонидан чиқарилган. Султонни ўлдирса ёки жароҳатласа, шундай қилмиш оддий одамга қарши қилинган вазиятга қараганда жудда оғир жазо қўлланилди. Султон имтиёзларининг ташқи белгиларидан бири оқ кигиз ҳисобланди. Қурултой ва маросимларда оқсуяк вакиллари фақат оқ кигизга ўтирар эди.

Ижтимоий иерархиянинг энг тепасида хон жойлашди. Хон сифатида фақат султон эълон қилиниши мумкин эди.

Хўжалар — тўрт халифа — Абу Бакр, Усмон, Умар ва Али (охиргиси Фотима билан никоҳидан тарқаган авлодлар, яъни саидларни қўшмаганда) ёки Марказий Осиёни VIII асрда фатҳ қилган дастлабки араблар авлодлари. Чингизхон авлодларидан фарқи хўжаларда умумий генеалогия бўлмаган. Хўжалар кўп афзалликлардан фойдаландилар. Уларга қарши жисмоний куч ишлатиш мумкин эмас эди.

Катта жуз бийлари: Адамқўл бий, Жайнақ бий ва таржимон. Рассом *Н.Кошаров*

Бийлар. Уруғ ва қабила бошлиқлари — бийлар алоҳида ҳуқуқларга

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Райимбек ботир ҳайкали.
Алмати шаҳри

эга бўлган. Бий сўзи — туркий *бек* сўзидан келиб чиққан, мўғулча *нўён* ва араб-форсча *амир* сўзларига мос келади. Бийлар жуда катта таъсир кучларига эга бўлган ва баъзан хонлардан ҳам кучли таъсирлар кўрсата олган. Улар бошқарадиган уруғларнинг кўплиги, йўлларнинг катталиги ва бийларнинг шахсий нуфузлари орқали аниқланган. Бийларга қўл остидаги уруғлар суди, маъмурий ва ҳарбий судлар тегишли бўлган. Бийлар одатдаги ҳуқуқшунослар бўлган ва суд ишларини шунга боғлиқ ҳолда олиб борган (шунинг учун амалдаги ҳуқуқий судлар *бийлар суди* деб аталаган).

Бийлар катта сиёсий аҳамиятга эга бўлди: султонлар билан бирга, улар қурултойларга қатнашди ва давлат муаммолари билан боғлиқ ўз фикрларини билдирди. Таъсири жудаям кучли бийлар хоннинг атрофидаги бийлар кенгаши таркибига кирди.

Бойлар. Қозоқ жамиятида мулкий ҳолатга боғлиқ тасниф мавжуд эди. Мол-мулки кўп бўлган одамлар давлатманд одамлар ҳисобланган. Энг *бой* одамларнинг ўнлаб уй, юзлаб туя, минглаб қўйлари ва отлари бўлган. Жамиятда бойлар жуда кўп бўлган, лекин улар аниқ бир одамлар гуруҳини ташкил қилмаган. Бойлик жуда катта фойда келтирган ва жамиятдаги даражаларни аниқлаган.

Ботирлар. Қозоқларнинг кўчманчи жамиятида ҳарбий хавф-хатарлар рўй берган пайтларда *ботирлар* алоҳида вазифаларни бажарган. Уларни

Оқсоқллар мажлиси.
ҚР Давлат Марказий музейи жамланмасидан

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

касбий ҳарбийлар деб аташ мумкин. Уларнинг жамиятдаги ўрни ҳарбий ҳаётдаги роли билан (бийлар билан бирга шулар уруғнинг ҳарбий қисмларини бошқарган), шунингдек, хон ёки султонга яқинлиги билан аниқланади. Ботирларнинг нуфузи ва ҳокимиятда тутган ўрни уларнинг ўзларига хос хусусиятларига — жангдаги мардлиги, кучи, эпчиллиги, тиришқоқликларига боғлиқ бўлган. Ёрқин шахсий хусусиятларга эга инсон сифатида ботирлар уруғларни бошқаришда тез-тез аралашиб турган. Ботирларнинг улуғворлиги асосан дашт шоиру оқинларига боғлиқ бўлган. Шоирлар халқ орасида ўз уруғ ва қабилаларидан чиққан ботирларнинг жанглардаги мардликларини мадҳ қилганлар, уларнинг эл орасидаги обрўсини кўтарганлар.

Оқсоқоллар. Қозоқлар жамиятининг ижтимоий тузилишида *оқсоқоллар* муайян ўринларга эга бўлган. Оқсоқоллар ўзларининг ёши ва кўрсатган хизматларига мувофиқ ҳолда ҳурматга эга бўлган. Улар қарама-қарши томонлар ўртасида тинчлик битимларини тузиш пайтида элчи ва муросачи вазифаларини бажарган. Жамоат мажлисларида оқсоқоллар хон ёки султонларнинг чап томонидан ҳурматли ўринни эгаллаган.

“Қора халқ”. Қозоқларнинг уруғ-қабила (жуз) тизими — оддий кўчманчиларни бирлаштирган. Ҳар бир кўчманчи ҳуқуқларга эга эркин одам бўлди. У ўз мулкини меросликка қолдиришга, гувоҳлик беришга, маросимларга қатнашишга ва бошқа ҳуқуқларга эга бўлди. Оддий одамни ҳеч қандай гуноҳсиз ўлдириш мумкин эмас эди. Лекин алоҳида шахсларнинг эркинликларини ҳимоя қилиш фақат уруғ аъзолари ҳамкорлигида таъминланган; ўлдирилган одамнинг қариндошлари қонли қасд олиш ҳуқуқига эга бўлган, талон-тарожга учраганлар эса талон-тарож қилинган нарсаларини ҳатто бегоналарнинг чорва молларини подаси билан бирга ҳайдаб олиб кетиш каби ҳуқуқларга эга бўлган. Уруғ ҳар бир аъзосининг ҳуқуқларини ҳимоя қиладиган асосий бирлашма бўлган. Шунинг учун уруғидан айрилган одамлар мутлақо ҳимоясиз қолган ва ноқонуний шахслар даражсига тушиб қолган.

Ҳар бир оддий одам жангчи-қўриқчи ҳам бўлган. Улар ҳар қандай вақтда бирлашиб душманга қарши чиқишга тайёр бўлди. Ҳар бир қозоқ фарзанди учун ҳарбий хизмат бурчини ўташ фарз бўлган, уни барча яроқли кишилар адо этган.

Эрксиз одамлар. Шу вақтда қозоқ жамиятида эрксиз одамлар — қуллар ва хизматкорлар бўлди. У тўлиқ ҳуқуқсиз бўлди, гувоҳ сифатида сўзлай олмади. Қуллар давлат вазифаларини бажаришмаган, қуллар тўғрисида суд ишлари эса бийларнинг судловига тегишли эмас эди (қул келтирган чиқимларни зарар кўрган томонга қулнинг хўжайини бериши керак эди).

Хулоса: XV—XVIII асрларда қозоқ жамияти иерархияли ташкил этилган ижтимоий тузилиш бўлиб топилди. Зодагонлари юқорисида — *хон* турди. Олий табақаларни Чингизхон авлодлари — *султонлар* ва ис-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

лом аристократияси: *хўжалар* ташкил этган. Улардан кейинги ўринни Чингизхон авлодларига мансуб бўлмайдиган уруғ-қабилаларнинг, зодагонлари — *бийлар*, *ботирлар*, *бойлар*, *оқсоқоллар* эгаллаган. Жамиятнинг қуйи босқичларини эса уруғ жамоаларига бирлашган *кўчманчи халқлар* эгаллаган. *Қуллар* ва *хизматкорлар* ҳуқуқсизлар гуруҳига мансуб бўлган.

Ўзингизни текширинг.

1. Қозоқ хонлиги даврида қозоқ жамияти қандай икки катта гуруҳга бўлинган?
2. Чингизхон авлодлари — султонлар ҳақида гапиринг. Султон ҳуқуқи унинг мулкий ҳолатига боғлиқ бўлдими?
3. Қозоқ даласидаги султонларни нима учун қўшни эллар ҳукмронлигига чақиришди?
4. Кимларни *мусулмон оқсуяклари* деб атаган?
5. Қозоқ даласида судни ким юргизди? Армияни ким бошқарди? Битимга келиш вақтида кимлар битиштирувчи бўлди?

Тасвирлашга доир топшириқ.

Қозоқ хонлиги даврдаги қозоқ жамияти ижтимоий пирамидасини тасвирланг.

Мураккаб топшириқлар.

Қозоқ хонлиги даврида ижтимоий пирамидалар бўйича юқори кўтарилиш ҳақида нимани айтиб бера оласиз?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҚОЗОҒИСТОН ҲУДУДИДАГИ ДАСТЛАБКИ ДАВЛАТЛАР

27-§. Қозоғистон ҳудудидаги дастлабки давлатларнинг сиёсий тузилиши

Ушбу дарсда:

- ҳарбий демократия эволюцияси;
- кўчманчи давлатларнинг учта намунаси;
- етакчилик илк давлатлар намунаси сифатида;
- уйсун давлати: бюрократиянинг моҳияти
- илк кўчманчилар империяси

Калит сўзлар:

- сиёсий генез
- давлат
- лидерлик
- кўчмачилар империяси
- гуньмо
- шаньюй
- туманбоши

Ҳарбий демократиядан илк давлатга қадар. Илк кўчманчи қабилаларда ҳарбий демократия мавжуд бўлиб, уларда одатий ҳуқуқлар амалиётда бўлган. Раҳбарлар бир вақтнинг ўзида бошлиқ, қўмондон, бий ва ҳатто баъзан руҳоний ҳам бўлган. Халқ йиғилишлари катта роль ўйнади. Бироқ доимий урушлар даврида етакчилик кучайиб, халқ йиғилишларининг мавқеи пасайган. У ҳарбийлар йиғилишига айланган. Қариндош ясоқлар бир қўшинга, қариндош қабилалар эса умумий раҳбарлар томонидан бошқарилган қабилалар иттифоқига бирлашган. Бундай бирлашмалар энди ягона халқ сифатида қабул қилинган. Тиграхауда-саклар ёки массагетлар бир раҳбар етакчилик қилган ягона қабилалар иттифоқлари бўлган. Бу ҳарбий демократиядан дастлабки давлатга ўтишни англатади.

Кўчманчи давлатларнинг учта намунаси. Кўчманчилар давлатларининг учта намунаси таъкидланган. *Етакчилик* — қариндошликка асосланган, меросхўрлик бошчиликка эга раҳбар бошқарган сиёсий тузум. Бундай мамлакатда ижтимоий тасниф ўрин олади. Етакчиликнинг асосий функциялари: ҳарбий, маъмурий, суд, келишув ва бириктирувчи вазифаларини бажаради. *Илк кўчманчилар империяси* — бу уруғ ва уруғдан ташқи алоқаларга асосланган кўп томонлама сиёсий тузум. Бундай мамлакатда вазирлар, солиқчилар, бюрократик аппарат пайдо бўлган.

Илк кўчманчилар империясининг асосий вазифалари — келиб чиқиши ҳар хил халққа эга катта ҳудуд (империя)да марказлашган бошқарув, ҳарбий босқинчиликлар, солиқлар ва йиғимлар ҳисобидан

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

жамият ва оқсуякларнинг фаровонлигини қўриқлаш. Буларнинг барчаси одатий нарса сифатида қабул қилинади ва одатий қонун ва дин томонидан тасдиқланади. Давлатлар ривожланган даврларда фақат *ривожланган кўчманчи империяларда* мажбурий тизим ва қонунлар пайдо бўлади.

Ёдда тутинг! Кўчманчи давлатларда учта намуна фарқ қилади: етакчилик, илк кўчманчи империялар, ривожланган кўчманчилар империялари. Қозоғистон ҳудудидаги илк кўчманчи давлатлар дастлабки икки намунага мансуб.

Сак подшоликлари. Сак подшоҳликлари етакчиликлари, қариндош қабилаларнинг ҳарбий-сиёсий иттифоқлари бўлган. Оқсуяклар дафн этилган жуда катта қўрғонлар билан қора халқ қабрларидаги тафовутлар саклар жамиятининг таснифланганлигини англатади.

Сак раҳбарлари сиёсий вазифаларни бажардилар. Қадимги манбалар уруш ва тинчлик масалаларини ҳал қиладиган, армияни бошқарадиган, элчилар юборадиган, иттифоқлар тузадиган ва бошқарувчиларни тайинлаган сак подшоҳлари ва қироличалар ҳақида гапиради. Сакларнинг подшоҳи бир пайтлар форс шоҳининг иттифоқдоши ҳисобланган. Сак жамиятида ҳарбий демократия устунлик қилди ва подшоҳ ҳукуматга "тенг одамлар орасида биринчи" сифатида жангчиларнинг ялпи маж лисида сайланди. Ўша пайтда махсус подшо сулоласи ажралиб чиқди. Ҳарбий қабила оқсуяклари раҳбарлар ва оқсоқоллардан ташкил топган Бундан ташқари, руҳонийлар табақаси ҳам ажралиб чиққан.

Скиф (сак) жамиятида аёллар юқори мавқега эга бўлган, бу дашт халқларининг оғзаки адабиётида ҳам ўз тасдиғини топган. Сак подшоҳ аёллари ҳақидаги маълумотлар афсонага айланган достонларда тараннум этилган: подшоҳ аёл Зарина рақиблари билан муваффақиятли жанг олиб борибгина қолмасдан, шунингдек, бир неча шаҳарларга ҳам асос солган, подшоҳ аёл Тўмарис форсларга қарши жангни бошқарган.

Тўмарис. Рассом *А. Дузелханов*

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қанғли давлати. Милодгача II асрда Сирдарёнинг ўрта соҳилида Қанғли давлати кучаяди. Дастлабки пайтларда Қанғли жанубдаги юэчжиларга, шимолда хуннларга қарам бўлган, бироқ кейин куч жиҳатидан уларга тенглашган. Қанғлининг ҳукми бир мунча вақтга қадар Ғарбий Қозоғистонга, Каспий денгизининг шимолий қирғоғига тарқалган. Бу ерда уларга массагетлар, кейин сармат-алан қабилалари қарам бўлган. Ҳатто Урал атрофидаги ўрмон қабилалари ҳам Қанғлиларга солиқлар тўлаган. Шош, Фарғона ва Хоразм давлатлари ҳам анча вақтгача Қанғлилар таркибида бўлган. Асосий халқи кўчманчилардан таркиб топган, лекин шаҳарлари ҳам бўлган, далаларда деҳқончилик билан шуғулланган. Битянь шаҳри Қанғлиларнинг пойтахти эди. Оқтўбе шаҳарчасида (Сирдарёнинг ўнг қирғоғи) ва Хоразмда Қанғлиларнинг сарой шаклидаги ғиштли иншоотларида қазилма ишлари олиб борилган.

Милодгача 101 йилда хитойликлар Довон (Фарғона)ни босиб олган пайтда Қанғлилар фарғоналиклар тарафдори бўлган. Милодгача 47-46 йилларда қанғлилар уйсунлар билан урушларда шимолий хунн ҳукмдорини ҳимоя қилган. Бундан сўнг улар ўртасида жанжал келиб чиқди, Қанғли хуннларга қарши Хитой билан иттифоқ тузади. I-II асрларда Қанғли бир неча ҳудудларга бўлиниб кетади. V асрда у Хитой императорининг саройига элчилик юборган мамлакат, ундан сўнг эфталитларни босиб олган давлатлардан бири сифатида ёдга олинади. Қанғлиларнинг сиёсий тузилиши ҳақида маълум нарсалар оз: бу мамлакат саклар анъаналарини мерос қилиши ҳам эҳтимол.

Уйсун давлати. Уйсун давлати милодгача I мингйиллик охирларида Еттисув, Тарбағатай ва Тянь-Шань ҳудудларида ташкил топган. Уйсунлар сак-тиграхауда авлодлари бўлган, ярим кўчманчи ҳолда яшаган. Ижтимоий фарқлар қўрғонлардан яхши танилган. Уйсунларда *кунбеге* (гуньмо) олий ҳукмдор бўлган, ҳукмдорлик меросхўрлик асосида берилган. Гуньмо саройи Чигу шаҳрида жойлашган. Мамлакат чап тараф (шарқ), ўнг тараф (ғарб) ва марказий қисмларга, улар эса кўп кичик эгаликларга бўлинган. Бошқарувчиларнинг бир қисми кўчманчи қабилалалар етакчилари бўлди. Давлат бошчиси гуньмодан кейинги лавозимда бош вазир, иерархияда ундан пасткилари чап ва ўнг тараф ҳудудларининг ҳукмдорлари бўлди. Мансабдор шахслар, суд ижрочилари ва котиблардан иборат бюрократия ўрин олди. Милодгача II асрнинг бошида уйсинлар кучли мамлакат қуришди.

Улар хуннлар билан жангда хитойликлар билан иттифоқдош бўлди. Мил. ав I асрда Уйсун давлати “кичик гуньмо” ва “катта гуньмо” эгаликларига бўлиниб кетиб, ўртада ўзаро урушлар бошланган. Натижада иккита эгалик ҳам хитойлар ҳокимиятида қолиб кетган. Уйсунларнинг бир қисми ғарбга кетиб, қанғлилар ёрдамида Еттисувдаги Хитой ҳукмдорлари билан натижали жанг олиб борди. II асрда Уйсунлар Хитойдан тўлиқ ажралиб чиқди. IV асрда кўчманчи жужанларнинг

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

босими остида уйсунлар Тянь-Шань тоғларига кўчиб кетди. Бироқ V асрда Уйсунлар ҳали ҳам Хитойга элчилар юборган мамлакатларнинг бири сифатида ёдга олинади.

Бу муҳим! Сак подшоликлари, Қанғли ва Уйсун қабила иттифоқлари бўлди. Илк кўчманчилар билан ярим кўчманчилар давлати сиёсий тузилишининг мураккаблашишига боғлиқ эволюцияга учради.

Хуннлар давлати — илк кўчманчилар империяси. Хунн давлати кўчманчилар мамлакатининг иккинчи намунасига киради. Милодгача хунн қабилаларининг ҳарбий-демократиясидан ўсиб чиққан хуннлар давлати қўшни қабила иттифоқлари ва Хитой подшоликлари билан курашда шаклланган. Хуннлар ҳукмдорлари "камон тортувчи барча халқлар"гагина (яъни кўчманчиларга) эмас, шунингдек, "ер уйларда яшовчи одамларга" (яъни ўтроқ деҳқонларга) ҳам ҳукмдорлик қилишга интилган. Бундай мамлакат марказлаштирилган империя сифатидагина яшай олар эди.

Давлат раҳбари — *тангирқут* (шаньюй) мартабасига эга бўлган, унга ҳокимият қонуний равишда мерос сифатида берилган катта обрўга эга эди. Уни "Осмон ўғли", "Осмон ва ердан яралган Қуёш ва Ой тайинлаган - Буюк шаньюй" деб атаганлар. У урушлар эълон қилган ва тинчлик ўрнатган, сафарларда қўшинларни бошқарган, барча ташқи сиёсий муаммоларни муҳокама қилган ва ҳал этган. У қўл остидагиларни жазолаш ва афв этиш ҳуқуқига эга бўлган. Гарчи тангирқут атрофида маслаҳатчилар ва қўмондонлар бўлса-да, сўнги сўзни тангирқут айтган.

Мамлакатда тангирқутдан кейинги юқори лавозим "чап томон" ва "ўнг томон" (яъни ғарбий ва шарқий)ларни *кичик хонлар* эгаллаган. Улар империянинг ғарбий ва шарқий қисмларини бошқарди ва қўшинларнинг чап ва ўнг қанотларига етакчилик қилган. Улардан кейинги ўринларни эса 24 *туманбоши*, яъни ўн минг қўшинларни бошқарувчи эгаллаган. Қўшин таркибида 10 минг жангчи бўлиши шарт эди. Туманбошилар тангирқутнинг қариндошлари бўлиб, бунинг устига лавозимлар ва номлар иерархияси ушбу қариндошлик даражасига боғлиқ берилган. Туманбошиларни ҳокимнинг ўзи тайинлаган, истеъфога чиқарган ва жазолаган. У бошқарувга эга ҳар бир туман бошидан улушлар олган. Улушлар миқдорини белгилашда аҳоли сони муҳим аҳамият касб этган, у орқали туманбошининг ҳарбий кучи ва ҳукмдорлиги аниқланган. Ўз эгаликлари чегарасида туманбоши мингбошиларни, юзбоши ва ўнбошиларни тайинлаб, уларга кўчманчи халқи билан бирга ер улушларини ажратиб берган.

Шаньюйнинг буйруғисиз қабилалар бир жойдан иккинчи жойга кўча олмаган. Барча эркакларнинг ҳарбий хизмат бурчини адо этиши шарт бўлган. Ҳар бир хунн жангчи ҳисобланган, ҳарбий бурчларни адо

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

этишдан қочиш ўлим билан жазоланган. Хуннлар болалигидан маълум бир қўшинлар таркибига рўйхатга олинган ва уларнинг ҳар бири ўз туманбошининг бўйруғи асосида курашган.

Кичик хонлар ва туманбошилар давлат ишларини муҳокама қилиш учун йилига уч марта давлат ишларини муҳокама қилиш учун ва бир марта, кузда "аҳоли ва чорва моллари сонини ҳисоблаш ва текшириш учун" тангирқутнинг ўрдасига оилавий кенгашга йиғилишган.

Бу муҳим! Хунн империясининг ҳукмрон гуруҳи уруғ-қабила оқсуякларидан ташкил топди. Қариндошлик алоқалари ҳар бир аслзоданинг сиёсий ўрнини белгилаш учун ҳал қилувчи хизмат бажарди. Оқсуякларнинг сиёсий кучи уларнинг эгалик қилган яйлов ерларига боғлиқ бўлди.

Бу барқарор тузилма эди ва Хунн империясининг уч асрдан кўпроқ вақт давомида яшашига имкон берган.

Хулоса: Кўчманчи тамаддуннинг пайдо бўлиши, яъни мил. ав. I минг йилликдан бошлаб Марказий Осиё кўчманчи жамоларининг сиёсий пайдо бўлиши бошланди. Буюк Даланинг раҳбарлиги (сак подшоҳлари ва қанғли бўлиши мумкин) сиёсий генезнинг биринчи босқичида бўлди. Ушбу қабилаларнинг ҳарбий иттифоқлари бўлди. Уларга ҳарбий демократия ва кўплаб функцияларни бажарувчи (меросхўрлик асосида бериладиган) кучли ҳукмдорлик хос эди. Уйсун давлати улардан маъмурий тўрачилик аппаратининг пайдо бўлиши билан ажралиб турарди. Хунн империяси тарихда кўчманчиларнинг биринчи империяси ва Буюк Даштда иккинчи намунадаги кўчманчиларнинг дастлабки мамлакатига айланди.

Ўзингизни текширинг.

1. *Давлат* тушунчасини ёдингизга туширинг ва унинг белгиларини айтиб беринг.
2. Кўчманчи халқларда мавжуд бўлган давлатнинг учта намунаси ҳақида гапиринг.
3. Сакларда олий раҳбар қандай вазифаларни бажарган?
4. Саклар, уйсунлар, қанғлиларда ижтимоий ва мулкий тенгсизликлар мавжудлиги бизга қандай маълум бўлган?
5. Сизнингча, Уйсун давлати қандай тамаддун ва қандай давлат таъсирида бўлган? Бу нималарда кўринади?
6. Хунн империясининг сиёсий тузилиши ҳақида гапиринг.

Харита билан ишлаш.

Харита бўйича: 1) сак протодавлат (етакчилик) ўрнини; 2) Уйсун ва Қанғли давлатлари ерларини; 3) Хунн империяси ҳудудларини аниқланг.

Мураккаб топшириқлар.

1. Сизнингча, баъзи олимлар нима учун кўчманчи халқларда давлат бўлганлигини тан олмайдилар?
2. Хунн империясида етакчилик эмас, кўчманчилар илк давлати бўлганлигини исботланг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

БУЮК ДАШТ КЎЧМАНЧИЛАРИНИНГ ИМПЕРИЯЛАРИ

28–29-§. Туркийлар империяси — кўчманчи халқлар давлатининг классик намунаси

Ушбу дарсда:

- Туркий империялар — ҳоқонликлар;
- Ўн ўқ иттифоқи;
- Беклар — туркий уруғ бошлиқлари;
- Туркий даврда ўтроқ — кўчманчи алоқалари;
- Билга хоқон ва рун ёзуви.

Калит сўзлар:

- Ябғу
- Хоқон
- Хонлик
- Империя
- Туркий мамлакат
- Ўн ўқ иттифоқи (ўн ўқ Будин)
- Бек, уруғ аристократлари

Хуннлар империяси парчалангандан сўнг, Марказий Осиё ҳудудида хуннларнинг меросхўрлари — туркий қабилаларининг сиёсий генези бошланди. Уларнинг I минг йилликнинг ўртасида бирлашиши Буюк Далада кўчманчилар империяларининг — туркий хоқонликларининг пайдо бўлишига олиб келди:

— Биринчи Турк Хоқонлиги (552—603);

— Ғарбий Турк Хоқонлиги (603—704);

— Шарқий Турк (иккинчи Турк) хоқонлиги (682—744);

— Тургаш хоқонлиги (704—756).

Туркийлар хоқонлиги ва энг аввало, Биринчи Турк хоқонлиги ва Ғарбий Турк хонлиги кўчманчилар империялари бўлган. Улар фақат туркий қабилаларни эмас, шунингдек, бошқа қабилалар ва ўтроқ халқларни бирлаштирди.

Бу муҳим! Туркийлар империялари ва давлатлар кўчманчи мамлакатларнинг мумтоз моделларини яратиб саклар, қанғлилар, уйсунлар ва хуннлар бошлаган кўчманчи мамлакатларнинг анъанасини давом эттирган.

Туркий империялар қабилаларнинг марказдан кетиш жараёнларига умум империк тузилиши, идеологияни, ягона тил ва ягона ёзувни қарши қўйди.

Турк хоқонлиги (552—603). Туркийларнинг бирлашиши Ашина қабиласи ва *Буюк ябғу* унвонини эгаллаган Бумин (уларнинг етакчиси) бошчилигида амалга оширилди. 552 йили Бумин Турк элининг хоқони бўлиб эълон қилинди. *Турк* сўзи давлатнинг барча кўчманчи

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

аҳолисига тарқалди. Буминнинг ўғли Муқон хоқон (553—572) Марказий Осиё ва Жанубий Сибирьда туркийларнинг ҳукмронлигини ўрнатган ва Шимолий Хитойни солиққа тортган. VI асрга келиб, турклар Еттисуввни эгаллади ва Оролгача бўлган тоғли — далали кенг вилоятларда макон қурди. Маҳаллий кўчманчи ва қисман кўчманчи қабилалар империя таркибига кирди. Аварларнинг (жужанлар) ортидан тушиб, Ўрол атрофини ва Волгани босиб олди. VI асрнинг иккинчи ярмида Истеами хон Эрон шоҳи иттифоқлашиб, эфталитларни мағлуб этди ва Амударёнинг барча шимолий қисми туркларга тегишли бўлди. Кейинчалик босиб олинган Шимолий Кавказни босиб олган Истами Византияга олиб борадиган Буюк Ипак йўлининг "шимолий филиали" ни очиб, Византия билан савдо — сотиқ ва дипломатик алоқаларни ўрнатди.

Турк жангчисининг тошдаги тасвири. Алмати вилояти

Турк хонлигининг (Турк давлати) ҳарбий-маъмурий тузилиши. Хонликнинг ғарбий қисмидаги туркий кўчманчи халқ Ўн Ўқ Иттифоқи (Ўн ўқ Будин)га бирлаштирилди. Барча "ўн ўқ", яъни қабилалар икки қанотга — чап тарафга (шарқий) ва ўнг тарафга (ғарбий) ажратилди.

Ёдда тутинг! Икки қанотга — чап ва ўнг тарафга ажратилиш катта туркий қабилаларга хос бўлди.

Қабила ва уруғлардан ташкил топган туркий қабила иттифоқи (будин) — халқга бирлашди. Хон элни ушлади ва бўдунни бошқарди. У қабилалар иттифоқини бошқарган ва етакчи, қози ва маслаҳатчи вазифасини бажарди. Армиянинг ҳарбий кучини ушлаб туриш, ҳарбий сафарлар уюмлаштириш, бўйсундирганларни қарамда ушлаш — Турк давлатини бошқарган хоннинг вазифаси бўлди.

Бу муҳим! Турк қабилалари ва уруғларини туркийларнинг келиб чиқишининг умумийлиги ва барча туркий халқларнинг бирлиги ғояси бирлаштирди. У уруғ ерига эгалик ҳуқуқи ва ҳарбий ўлжадан ҳақ олиш ҳуқуқи билан тасдиқланган. Барча эркаклар, шу жумладан беклар ва подшолар ҳам ҳабийлар бўлиб ҳисобланган.

Турк ҳоқонлигининг ижтимоий қурилиши. Ҳоқонликдаги беклар уруғ аристократлари бўлди. Аристократлик келиб чиқиш мулкчиликка

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бумин ҳоқон ҳайкали. Туркия

жуда муҳим бўлди. Жангчи ёшига тўлган ҳар бир ўғил бола овчилик ёки ҳарбий қаҳрамонлик қилиб, махсус анъаналар орқали, янги — жасур номини олди. Бекнинг ҳолати унга бўйсунганлар сони билан аниқланди, жангчилардан ҳарбий бўлинмалар ташкил қилинди. Қадимий турк жамиятида қуллар, хизматкорлар меҳнатидан фойдаланилган. Улар кўчманчи чўпонлик турмушнинг оғир юкини кўтаришган.

Ғарбий Турк хоқонлиги. Ғарбий Турк хоқонлигини бошқариш хусусиятлари. Хитойнинг кучайиши туркий ҳукмронларнинг ўз ичидаги урушлар Турк хоқонлигини чуқур инқирозга, парчаланишга олиб келди ва 603 йилда Ғарбий Турк хоқонлигининг (Ўн Ўқ Будин) бўлиниб чиқишига олиб келди. Ғарбий туркийларнинг шарқий "беш ўқи" — *дулу* қабилалари Шарқий Туркистон ва Еттисув ҳудудларини эгаллади. Ғарбий "беш ўқ" — *нушиби* Чу дарёсининг ғарбий қисмидаги ҳудудни эгаллади. Хоқонлик Шегуй (610—618) ва Тўн ябғуларнинг пайтида гуллаб — яшнади. Тўн ябғунинг вафотидан кейин дулу ва нушеби қабилалари бир — бири билан урушиши натижасида хоқонлик парчаланди.

Бу муҳим! Ғарбий турк хоқонлигида ўтроқ — кўчманчилик ҳам ривожланди.

Ғарбий Турк хоқонлиги фақат кўчманчилардан ташкил топмади. Унга кўплаб шаҳарлар ва деҳқончилик ҳудудлари қарам бўлди. Марказий Осиё давлатлари (Хоразм, Фарғона, Шош, Сўғдиёна ва бошқа) нинг қарамлиги фақат солиқ тўлаш билан чекланмади. Туркийларнинг маҳаллий ҳокимлари солиқ олишни таъминлаган. Маҳаллий ҳокимларга туркий унвон берилган. Улар империянинг маъмурий иерархиясига киритилди. Шу билан бирга туркий ҳокимлари қарам ўтроқ халқнинг хокимлари билан қариндош бўлишга тиришди.

Ғарбий Турк хоқонлигида Буюк Ипак йўлининг савдо нуқталари орқали мамлакатнинг иқтисодий ҳаётини бошқарган сўғдлар жуда муҳим роль эгаллади. Еттисувда сўғдларнинг ўнлаб шаҳарлари ва турар жойлари пайдо бўлди. Сўғдлар хоқонликда ақча ишлаб чиқаришни йўлга қўйди.

Элтаришнинг маъмурий реформаси. 630 йилдан бошлаб 704 йилгача Ғарбий Турк хоқонлигида узоқ вақт давом этган инқироз бўлди. 634 йили нушебига таянган Элтариш "ўн ўқ" тизимини тиклашга ҳаракат қилди. У қабила раҳбарларини фақат хонга қарам қилиб, уларни тайинланган бошқарувчиларга айлантиришга қарор қилди. Назоратни кучайтириш учун ҳар бир қабилага қабила аристократла-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ри билан алоқаси йўқ, хоннинг қариндоши — *шад* юборилди. Лекин бу ислоҳот бузилди. Дулу қабилалари исёнга чиқиб, ўзларига юборилган шадни хон қилиб эълон қилди. Йигирма йил давомида бўлган ўзаро урушлар хитой истилоси билан тугади. "Ўн ўқ" армияси мағлуб бўлди. Танг империяси ғарбий турк қабилаларини бошқаришга ҳаракатланди. Аммо ғарбий турклар шарқий турклар каби хитойларга қарам бўлмаслик учун доимий урушлар олиб борди.

Тургаш белгиси. Жайсан, Жамбул вилояти

Тургаш хоқонлиги. (704—756 йиллар) Еттисувдаги Хитойнинг маҳаллий ҳукмронини қулатиб, 699 йилда дулу ва тургашларни бирлаштирган, Тургаш қабиласининг раҳбари Ушеликнинг (699-708) ҳукмронлиги ўрнатилди. Тургаш хоқонлигида "ўн ўққа" бўлиниш билан бирга Ғарбий Турк хоқонлигининг ҳарбий — маъмурий анъаналари сақланди. Шунингдек, Ушелик маъмурий ислоҳотларни амалга оширди. Чу ва Или атрофида ўз ўрдасини ташкил этган ва хоқонликни 20 ҳудудга бўлган. 708 йилда Ушеликнинг меросхўри Сақол (Согэ) Кучадаги хитой ҳукмронининг армиясини мағлуб этди. Лекин ундан кейин Сақолнинг укаси қўзғолон қилиб, шарқдаги туркийларнинг бошлиғидан ёрдам сўради. 711 йил шарқий туркийларнинг армияси Жўнғорияда Сақолнинг армиясини мағлуб этди, хоқон вафот этди. Хоқон уруғининг аъзоси Сулу бошлаган Тургаш армиясининг қолдиқлари Сирдарёдан орқага чекинди. Бўлажак Билга хоқон ва унинг укаси Култегин бошлаган шарқий туркийлар уларнинг изига тушиб Сўғдгача борди. Бу ерда улар араблар билан бўлган жангда қатнашди. Лекин мағлубиятга учраб, Ўтикенга қайтди.

Сулу Еттисувга қайтиб, ўзини хоқон деб эълон қилиб, Тургаш хоқонлигини ўз ҳолига келтирди. Унга икки майдонда кураш олиб боришга тўғри келди. Тургаш хоқон шарқдан келаётган хавфни дипломатик йўл билан ҳал қилди.

Ўз мулкларининг жануби — ғарбида Сулу хон арабларнинг босиб киришига қарши курашда фаол қатнашди. Араблар унга *Абу Музахим* (сўзма — сўз "Сузағон") номини берди ва Сўғд ҳудудидаги ўз ҳукмронлигига хавф деб билди. Фақат 732 йилнинг охирида арабларнинг маҳаллий ҳукмрони Тургашларни мағлуб қилиб, Бухорога босиб кирди. 737 йилда Сулу хоқон жангда вафот этди. Унинг ўлими Тургаш хоқонлигининг парчаланишига олиб келди.

Култегин ёзуви. Мўғулистон

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Култегин тошбитигидаги ёзувлар

Иккинчи Шарқий Турк хоқонлиги. 682 йилда шарқий турклар Хитойдан ўз мустақиллигини сақлаб қолди. Хоқонликнинг маркази Ўтикенда (Хангай тоғларида) жойлашди. Унинг ғарбий чегараси Олтой бўлди. Биринчи хоқон Қутлуғ бўлди. 691 йили тахтга Қапоған хоқон (691—716) ўтирди. Шу даврда хонлик энг юқори куч — қувватга эга бўлди. Бошқа жуда ажойиб ҳукмрон Билга бўлди. 723 йилда Билга хоқон ва Култегин Хитой билан жангда ғалаба қозонди. Култегин 731 йили вафот этди, Билга хоқонни ўз тарафдорлари заҳар бериб ўлдирди. Ўрхун дарёси атрофларида ака — укаларни ёдда қолдириш учун ҳайкаллар ва рун ёзувлари бор битиктошлар ўрнатилди.

Билга хоқоннинг ўғиллари унинг сиёсий йўналишини ўзгартирди. Лекин ашина уруғи ҳудудларининг ҳукмронлари марказдан мустақил бўла бошлади. 744 йилда Ашина авлоди ўзининг ҳаётини тўхтатди.

Ёдда тутинг! Қадимги турк рун ёзувлари *Ўрхун-Енисей* ёзувлари деб аталади. Чунки унинг энг машхур ҳайкаллари — Иккинчи Турк хоқонлигининг Билга ва Култегин битиктошлари Мўғулистоннинг Ўрхун дарёсидан топилган (ҳайкалларнинг бошқа гуруҳи Енисейдан топилди).

Хулоса: I минг йилликнинг ўртасида туркий қабилаларнинг бирлашиши уларнинг Буюк Далада давлат модели бўйича кўчманчилар империясига кирадиган бир нечта катта давлатнинг қурилишига олиб келди. Империя — Хоқонликлар туркий қабилаларнинг иттифоқларини ҳам, шунингдек бўйсундирилган халқлар ва вассаллик мамлакатларни ҳам бирлаштирди. Улар умумий ҳарбий — маъмурий тизим билан бошқарилди. Туркий жамияти ҳудудларни босиб олиш ва ҳарбий ўлжа олиш идеологияси билан бирлашди. Уруғ аристократлари афзалликларга эга бўлди. Турк империялари Евроосиёдаги геосиёсий шаклни ўзгартди ва халқаро алоқалар билан савдода фаол қатнашди.

Ўзингизни текширинг.

1. Нима учун турк Хоқонликларининг империялар бўлганини тушунтиринг? Турк императори — хоқон қандай вазифаларни бажарди?
2. Биринчи Турк хоқонлигининг ҳарбий — маъмурий қурилиши тўғрисида гапиринг.
3. Биринчи Турк хоқонлигида қайси табақа афзалликларга эга бўлди?
4. Қайси мамлакатнинг — Ғарбий Турк хоқонлигининг ёки Шарқий Турк хоқонлигининг тузилиши мураккаб бўлди. Нима учун?
5. Араб босқинчиликлари қачон бошланганини ёдингизга туширинг. Қайси турк хоқонлигига араб армияси билан урушишга тўғри келди?

Кичик гуруҳларга мўлжалланган топшириқ.

Ғарбий Турк хоқонлигининг Буюк Ипак йўлидаги роли тўғрисида тақдимот тайёрланг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Харита билан ишлаш.

Харита бўйича: 1) Турк хоқонлигининг; 2) Ғарбий Турк хоқонлигининг; 3) Иккинчи Шарқий Турк хоқонлигининг; 4) Тургаш хоқонлигининг ҳудудларини аниқланг. Оғзаки гапириб беринг: қайси империя энг катта империя бўлди? Қайси империя Қозоғистон ҳудудидан ташқари жойлашган?

Мураккаб топшириқлар.

1. Билга хоқоннинг рун ёзувларидан қуйидаги парчани ўқинг: "Осмонсифат, Осмондан яралган доно турк хоқони — мен энди (подшоҳ тахтига) ўтирдим. (Сенлар) менинг избосар қариндошларим ва ёшлар, менинг иттифоқдош қабилаларим ва халқим менинг сўзимни охиригача эшитинглар: ўнг тарафда (турган, сенлар) шад бошчилар ва опа, чап тарафда (турган, сенлар) тархан бошчилар ва буйруқни бажарувчилар, (сенлар) ўттиз...2) (сенлар) бошчилар ва "тўққиз ўғуз" халқи менинг бу сўзларимни яхшилаб тингланг ва (уни) ёдингизда сақланг!" Бу парчада Иккинчи Турк хоқонлигининг ижтимоий ва сиёсий тузилиши тўғрисида нима дейиш мумкин?
2. Хоқоликлар парчаланишининг асосий сабаби нима? Хоқонликларни нима бирлаштиради, уларни нима ажратади?

30-§. Турк империясининг меросхўрлари

Ушбу дарсда:

- турк хоқонлигининг меросхўр давлатлари;
- туркий давлатнинг уйғунлашиши;
- ўтроқ халқларнинг туркийлаша бошлаши;
- қозоқ хонлигининг бошланиши.

Турк хоқонлиги парчалангандан кейин Буюк Далада бир нечта мустақил туркий давлатлар пайдо бўлди.

Уйғур хоқонлиги (745—847 йиллар). Уйғурлар қадимги қабилавий иттифоқлардан бири эди. Улар тўққизта қабилага (тўққиз-ўғузлар) бўлинди ва туркийлардан мустақил бўлишга ҳаракат қилди. Бироқ 680-йиллар бошида улар Иккинчи Турк хоқонлигининг таркибига кирди. **742—744** йилларда қарлуқлар, уйғурлар ва басмилларнинг учлик иттифоқи Ашина авлодини парчалади. Ғалабага эришганлар орасида туркий меросхўрлик учун кураш бошланди. Уйғурлар ўзларининг ҳукмрон уруғи Яғлақарларнинг хоқон номига ҳуқуқини сақлаб қолди ва ўз хоқонлигини қурди. У тўққиз — ўғиз қабилаларини қарлуқлар ва басмилларни (тўққиз-ўғиз иттифоқига "тенг даражада" қабул қилинган), уйғурлар билан тенг ҳуқуқли теле қабилалар гуруҳи билан солиқ тўловчи бир нечта қабилани бирлаштирди. Уйғур хоқонлари Хитой ҳукуматини йирик қўзғолонларни босиб-янчишда қўллаб-қувватлади ва Хитой билан ўзаро тинчликни сақлади. Ўлжа, солиқ ва Хитой билан фойдали савдо уйғур қабилалари орасида Яғлақарлар обрўсини оширди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Калит сўзлар:

- тўғиз-ўғизлар
- уйғурлар
- қарлуқлар
- ўғизлар
- қимоқлар
- қипчоқлар
- ябғу
- хонлик
- ислом
- исломлаштириш
- туркийлаштириш
- ихта
- хирож
- сиёсий генез

Хоқонликдаги ҳокимият тузуми бошида хоқонлик уруғи турди. Ундан пастроқ тўққиз "*улуғ буйриқлар*" — марказий ҳукуматнинг министрлари жойлашди. Бўйриқларнинг кучайиши 795 йили Яғлақарлар сулоласининг парчаланишига ва унинг Эдизлар авлоди билан алмашишига олиб келди. Бундан кейин Хоқонлик заифлаша бошлади ва 847 йили яшашини тўхтатди.

Қарлуқ давлати (756—940). Уйғурлардан мағлубиятга учраган қарлуқлар 746 йили ғарбга қараб кўчди ва тургашларни ўзларига бўйсундирди. Еттисувда Қарлуқ мамлакатининг шаклланиши араблар ва хитойлар томонидан Марказий Осиёнинг босиб олиниши билан қатор келди. Хитой Таразни босиб олди, Суябни мағлуб этди, Шош (Тошкент)ни олди. Бироқ 751 йилда Талас жангида қарлуқлар араблар билан иттифоқ тузиб, хитойликларга қарши чиқди ва Хитойнинг ғарбга юришини тўхтатди. Кейин қарлуқлар Еттисувнинг, Жанубий Қозоғистон ва Фарғонанинг бошқа шаҳарларини босиб олиб, араблардан мустақиллигини сақлаб қолди.

Ябғунинг ҳукмдорлиги чексиз эмас эди. Қабила оқсуяклари мероснхўрлик имтиёзларига эга эди. Қабилалар ва уруғлар иерархияси ўрин олди ва ҳукмдор уруғлар ва қабилалар имтиёзларга эга бўлди. Йирик қабилаларнинг етакчилари ўз улушларини мустақил эгаликларга айлантиришга ҳаракат қилишди. Ҳарбий-маъмурий тизим кўчманчи ҳаётнинг ўзига хос хусусиятларини акс эттирди. Уруш пайтида қабилалар ўз қўшинларини ташкил қилди.

Қорахонийлар давлати (640—1212). IX асрнинг ўрталарида туркий қабилалар орасида энг олий ҳокимиятга қарлуқлар эга бўлди. Улар қурган давлат илмда Қорахонийлар (хонларнинг унвони — *қора хоқон*, *қорахондан*) деб номланган.

Қорахонлар давлатидаги ҳокимият икки қабила гуруҳлари-*чигиллар* ва *ягмо* оқсуяклари ўртасида тақсимланган. Хоқонлик ўз хоқонлари бошқарган шарқий ва ғарбий қисмларга бўлинган. Шарқда — чигиллар, ғарбда — яғмолар жойлашган. Қошғар ва Болосоғунда саройлари бор шарқ хоқони юқори хоқон ҳисобланади. У *Арслон Қора* хоқон унвонига сазовор бўлди. Ғарб хоқони *Бўғра Қора хоқон* номини олди ва кичик хоқон ҳисобланди. Унинг саройи Таразда бўлган, кейинчалик Самарқандга ўтган. Иккита хоқонликнинг ҳар бири ҳукмдорларнинг мураккаб иерархиясига эга эди. Қорахонийлар Марказий Осиёнинг ўтроқ қисмида ҳукмронлик учун маркази Бухорода бўлган мусулмонлар Сомонийлар билан рақобатлашди. Кураш Сомонийларнинг тўлиқ парча-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Атлах (Талас) жангги

ланиши (999) ва Қорахонийлар ҳукуматининг Амударёгача тарқалиши билан якунланди. Мовароуннаҳрдаги сиёсий ҳукмронлик туркийларга ўтди ва ҳудудни туркийлаштириш жараёнини жадаллаштирди.

Ўтроқ тамаддун ҳудудида қолган туркий қабилалар ижтимоий ва иқтисодий алоқаларнинг янги тизимига жалб қилинди. Бундай интеграциянинг ташқи кўриниши ўтроқ аҳолининг қисман туркийлашиши ва Қорахонийлар давлатидаги туркийларни исломлаштириш жараёни бўлди. Мусулмон олами билан алоқа бошқа сиёсий тузумни ташкил этишнинг асоси эди. Янги оқсуякларни ташкил этган ва мўғулларгача бўлган даврда туркий империяларда ривожланган ҳарбий-улушлик тузум (ихта) шаклланди.

Бу муҳим! *Ихта* — бу мусулмон ҳукмдорининг давлат ер фондидан мана шу ердан даромад олиш ҳуқуқи билан (хараж), ундаги яшовчи халқи билан бирга ер улушини бериши. Одатда ихтани ҳукмдорлар давлатга ҳарбий ёки ҳокимлик хизмат қилгани учун тарқатди.

Узоқ шарқий мўғул қабилалари — қорахитойларнинг (қиданларнинг) босиб кириши ва уларнинг Еттисувда ўз мамлакатини қуриши қорахонийлар хўжайинларининг бир қисмини қиданлик гурханнинг вассалларига айлантирди. Қорахитойлар юқори рўйхатга олиш ва солиққа тортиш билан чекланган, бироқ уларнинг устунлиги Қорахонийлар даври охирининг бошланиши эди.

Ўғузлар давлати (IX аср охирлари — XI аср боши). VII асрнинг ўрталарида ўғузларнинг бир бўлаги Еттисувни қарлуқларга қарши курашда тарк этдилар. IX асрда, ўғузлар қарлуқлар ва қимақлар билан иттифоқ тузиб, қанглиларнинг сиёсий меросхўрлари печенегларни

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қарлуқлар пойтахти Суёб шаҳрининг ўрни

парчалади. Ғарбий Қозоғистонда кўчманчиларнинг Ўғузлар мамлакати пайдо бўлди.

Ўғузлар мамлакатининг бошида *ябғу* турди, ў ҳукмдорлиги мерос бўлиб қолди. Бироқ у халқ мажлисининг розилигини талаб қилди. Ябғунинг ўрдаси Янгикентда жойлашди. Ябғунинг ўринбосарлари — *кул эркинлар* бўлди. Қўшин қўмондони *сюбаши* номига сазовор бўлди. Дастлаб ўғузлар 24 та қабиладан ташкил топган бўлиб, ўнг ва чап қанотларга (*бузиқлар ва учиқлар*) бўлинган. Бузиқлар афзалликлардан фойдаланди.

1041 йилда ўғузлар Хоразмни босиб олган. Бироқ бундан кейин салжуқлар[1] билан кураш ўғузлар давлатини заифлаштирди ва уни тарқатиб юборди. Ўғузларнинг баъзилари жанубга ва ғарбга кетди, баъзилари эса қипчоқлар орасига сингиб кетди.

Қимоқ хоқонлиги (IX—XI аср бошлари). Уйғур хоқонлиги парчалангандан сўнг унинг таркибидаги қабилаларнинг бир қисми Шарқий Қозоғистондаги қимоқ қабилалар иттифоқига кирди. Бу иттифоқ қимоқлар бошлаган етти қабиладан ташкил топди. VIII аснинг ўртасида қимоқлар қарлуқларни Шимолий Еттисувдан кўчириб юбориб, жанубга ва ғарбга кўчиб ўтди. IX—X асрларда қимоқлар ва улардан бўлиниб кетган қипчоқлар Марказий, Шарқий ва Шимолий Қозоғистоннинг барча ҳудудларида ҳукмронлик қилдилар. Қимоқ давлати пойтахти — Имоқия Иртиш дарёсининг қирғоқларида жойлашган.

Уйғур хоқонлиги парчалангандан сўнг (840) қимоқларда *шад тутуг* юқори номга-*байгу* (*ябгу сўзининг ўзгариши*) эга бўлди. IX асрнинг охирида қимоқлар ҳукмдори хоқон номини олди ва Қимоқ хоқонлиги ташкил топди. Хоқон ҳукмдорлиги "подшо уруғига" меросхўрлик асосида берилди. Хоқонлик 11 қисмга бўлинди, уларниниг бошида меросхўр ҳукмдорлар — мана шу қисмда кўчиб юрувчи қабилаларнинг ҳарбий етакчилари турди. Бу етакчиларнинг қудратлилари мустақил равишда бошқаришга интилиб, ўзлари "подшоҳлар"га айланди. Ал-Идриси ёзганидек, бу подшоҳлар шаҳар-қалъаларда яшаган, ҳар бирида кўплаб қўшин ва бойликлар бўлган. Гап хонларнинг кўчманчи жойлари ҳақида бўлса керак. Қимоқларда ижтимоий ва мулк тенгсизлиги

[1] *Салжуқлар* — ўғуз қабилаларидан бири. XI аср ўрталарида Хоразм ва Эронни эгаллаб, ўз мамлакатини тузди. Асрнинг иккинчи ярмида Ироқ, Жанубий Кавказ ва Кичик Осиёни босиб олиб, йирик империя тузди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ўрин олди, кўчманчи оқсуяклар ажралиб чиқди.

XI асрнинг бошида Қимоқ хоқонлигининг парчаланиши Дала кўчманчи қабилалари кўчиш жойларининг янги тўлқини билан боғлиқ бўлди.

Қорахон (Авлиё ота) мақбараси. Жамбил вилояти

Шарқий Қипчоқ хонлиги. Ўғуз ерларини босиб олган қипчоқ хонлари қимоқ хонларидан кучлироқ бўлди. XI асрнинг ўртасида қипчоқлар Даланинг Иртишдан Волгагача бўлган катта ҳудудни эгаллади. Буюк Дала *Қипчоқ даласи* (Дашти Қипчоқ) деб атала бошлади. Қипчоқлар ўғузлар ва печенегларнинг ортига тушиб, Дон ва Қора денгиз қирғоқларидаги далаларни босиб олишда давом этди. Улар Дунайнинг қуйи соҳилигача етди. Қипчоқ лашкарининг олдинги қаторида *қуманларнинг* (куман) қабилалари юрди, қипчоқлар Европада шу ном билан танилди. Руслар эса қипчоқларни *половецлар* деб атади. XII асрда қипчоқлар рус князларининг ўзаро урушларида иштирок этди, улар билан иттифоқлар ва династик никоҳлар тузди. Хоразмнинг сиёсий ҳаётида иштирок этган қипчоқлар ҳам шундай қилишди. Хоразмшоҳлар қипчоқ раҳбарларини ўз лавозимларига олиб келишди, уларга муҳим ҳукумат лавозимларини бериб, қипчоқ гвардиясини ўрнатдилар.

Қипчоқ иттифоқи таркибига кўплаб қабилалар кирди, улар орасида қимоқлар ҳам, Далада қолган ўғузлар ва печенеглар ҳам бўлди. Қипчоқ хонларининг хонлиги меросхўрлик ҳукумат бўлди ва *элбўри* хон уруғида отадан-болага берилди. Хоннинг кўчманчи саройи *ўрда* деб аталди. Қипчоқ оқсуякларига *хонлар*, *тархонлар*, *босқоқлар*, *беклар* ва *бойлар* кирди. Қипчоқ хонлиги ўрдаси Урал дарёси ҳавзасидаги ўнг қанотга ва пойтахти Сирдарёдаги Сиғноқда бўлган чап қанотга бўлинди. Қипчоқ хонлигида иш-қоғозлар юритилди, хонлар бошқа мамлакатлар ҳукмронлари билан хат ёзишиб туришди. Шарқий қипчоқларнинг Хоразм билан боғлиқ қисми исломни қабул қилди.

Мўғул босқинчилиги арафасида (XIII аср) Шарқий Дашти Қипчоқ тарқалди. Қипчоқ хонларининг ўзаро курашини Қипчоқ хонлигининг бирикишидан манфаатдор бўлмаган Хоразмшоҳлар қўллаб-қувватлади.

Бу муҳим! Қимоқ хонлиги ва Шарқий Қипчоқ хонлигини қозоқларнинг этногенезида, қозоқларнинг этник ҳудудида жуда муҳим роль ўйнаган қимоқ қипчоқ қабилалари ташкил этди. Ушбу аталган мамлакатларни Қозоқ хонлигининг пайдо бўлишида аҳамиятли ўрин эгаллаган мамлакатлар сифатида кўриш мумкин.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Турк давлатларининг туркийлар оламини шакллантириш ва ривожлантиришдаги ўрни. Турк хоқонлиги ва унинг меросхўрлари Евроосиёнинг геосиёсий ва этник харитасини тубдан ўзгартирди. Даланинг эрта кўчманчиларини алмаштириб туриб, туркийлар далалик кўчманчилар тамаддунига бутунлай бошқача этник кўриниш берди. Бутун танига доим олға юриш руҳи синган туркий кўчманчилар тамаддуни пайдо бўлди. Туркий қабилаларнинг Буюк Даштнинг марказий ва ғарбий ҳудудларига кўчиши Евроосиёнинг замонавий халқларининг этногенез жараёни ва евроосиёлик мамлакатларнинг сиёсий тузилишини ўзгартирди. Кўчманчилар жуда катта империяларини ташкил этиб, туркийлар евроосиё маконини ягона қилиб боғлади ва ноёб ижтимоий институтларга эга (давлат, иерархик улуш қабила тизими) мамлакат намунасини яратди. Туркистон туркийлар макон қилган чексиз дала майдони сифатида Евроосиёнинг геосиёсий ҳудудига айланди.

Хулоса: VIII асрнинг ўртасида Турк хоқонлигининг парчаланишига қарамасдан, Евроосиёдаги туркийлик даври охирланмади. Империялар ўрнига ҳажми кичик туркий мамлакатлар келди ва муҳим тарихий роль бажарди. Улар туркий қабилаларни бирлаштиришда давом этди ва Турк хоқонлигида шаклланган давлатчиликнинг кўчманчи намунасини сақлади. Улар Евроосиёдаги тамаддунларнинг ўтроқ кўчманчилик намунасини давом эттирди. Қимоқ хонлиги ва Шарқий Қипчоқ хоқонлиги мўғулдан кейинги вақтдаги қозоқ мамлакатининг бошланишига айланди.

Ўзингизни текширинг.

1. VIII—XI асрлардаги туркий давлатларни атанг. Бу мамлакатларни қандай иккита гуруҳга ажратиш мумкин? Қандай белги асосида?
2. Қарлуқ хоқонлигининг мамлакат тузилиши ҳақида гапиринг.
3. Ўғузлар мамлакати кўчманчилар мамлакатининг қайси намунасига ўхшаш. Етакчиликками ёки кўчманчиларнинг эрта империясигами? Нима учун?
4. Қорахонийлар мамлакатининг Турк хоқонлигининг меросхўрлари бўлган бошқа туркий мамлакатлардан асосий фарқи нимадан иборат? Бу мамлакат нима учун парчаланди?
5. Қимоқ хоқонлиги ва Шарқий Қипчоқ хонлиги нима учун Қозоқ хонлигининг бошланишлари ҳисобланади?

Ўлкашунослик бўйича топшириқлар.

Қозоғистоннинг айрим ҳудудлари: Еттисув, Шимоли-Шарқ ва Марказий Қозоғистон, Жанубий Қозоғистон, Ғарбий Қозоғистон учун сиёсий генетик узлуксизлик тизимини ясанг. Ўзингиз яшайдиган ҳудудда мўғулларгача қандай мамлакатлар бир-бирини алмаштириб турди?

Мураккаб саволлар.

1. Араблар Мовароуннаҳрни “ислом эли” деб, Сирдарёнинг шимолида жойлашган Туркистон ҳудудини — “уруш эли” деб атади. Нима учун?
2. Ал-Ёқубий мана бундай хабар берди: “Туркистон ва туркийлар бир нечта улуслар ва бир неча мамлакатга бўлинади. Уларнинг ичида қарлуқлар, тўққиз-ўғузлар, қимоқлар ва ўғузлар бор. Туркийларнинг ҳар бир қабиласи-алоҳида мамлакат ва

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

улардан бирлари бошқалари билан уруш олиб боради". Гап қандай мамлакатлар ҳақида кетмоқда? Араб муаллифининг сўзи қандай даврга мансуб?

31-§. Чингизхон империяси ва унинг ворислари. Чингизхоннинг жаҳон тарихида тутган ўрни

Ушбу дарсда:

- Сиёсий шаклланишнинг мўғуллик даври;
- Мўғулларнинг экспансияси ва Мўғул империясининг ташкил топиши;
- Мўғул мамалакатининг ўзгачаликлари;
- Учинчи моделдаги кўчманчилар мамлакати.

Калит сўзлар:

- Мўғуллар
- Чингизхон
- Қурултой
- Экспансия
- Мўғул босқинчиликлари
- Кўчманчиларнинг ривожланган мамлакати
- Яса
- Чингизхон билик лари
- Чингизхон авлодлари
- Чингизхоннинг "олтин уруғи"

XIII асрда сиёсий аҳвол фақат Буюк Далада эмас, шунингдек, барча Евроосиёда бутунлай ўзгарди, мўғул босқинчилиги ва Чингизхон империясининг пайдо бўлишига боғлиқ эди.

Мўғуллар. Мўғуллар — туркийларга қариндош халқ. Улар I минг йилликнинг ўртасида Буюк Даланинг шарқий қисмида кўчиб — қўниб яшаган. Уйғур хоқонлиги парчалангандан кейин Мўғулистон ҳудудига кўчиб келди. Шу вақтда бу ерда татар қабиласи яшар эди. Бу этноним мўғулларга берилди: Хитой ёзма маълумотларида мўғул қабилалари *татарлар* ёки *мўғул — татарлар* деб аталган; Русьда мўғулларни *татарлар* деб аташган; эски Европа хариталарида *Марказий Осиё Татария* (Тартария) деб аталади.

Чингизхоннинг Мўғул қабилаларини бирлаштириши. Чингизхон — исм эмас, мўғулнинг буюк хонининг унвони эди. Унинг ҳақиқий исми — Темучин. У 1155 ёки 1162[1] йили қият қабиласининг аристократ ботири Есугей оиласида туғилган. Есугей Темучин ўн ёшида татарлар билан жангда вафот этди. Темучин ёш пайтида жабр ва хўрликни, муҳтожликни кўрди. Лекин довюраклиги ва ақли орқали атрофига жангчилар тўплаб, қаҳрамонга айланди. Қўмондон сифатида унга ҳеч ким тенг келмади. XII асрнинг охирида унинг қўл остида катта армия бўлди. Ҳар бир муваффаққиятли сафардан сўнг Темучиннинг шуҳрати ортди. 1203 йили Темучин керейитларни, кейин найманлар ва меркитларни бўйсундирди. 1206 йилда эса у барча мўғул қабилаларини ўз қўл остида бирлаштирди.

[1] Манба маълумотлари бир-бирига мос эмас.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Чингизхон ҳайкали. Монголия

Ёдда тутинг! 1206 йили кўкламда мўғул аристократларининг қурултойида Темучин мўғулларнинг буюк хони деб эълон қилинди, унга Чингизхон унвони берилди.

Чингизхоннинг шахсий мавқеи. Чингизхон тарихда якка шахс ролининг ёрқин намунаси бўлиб топилади. Ўзига хос хусусиятларининг ёрдамида у жаҳон тарихида минтақадаги энг катта империяни ташкил этди.

Фақат жангчининг хусусиятлари (узун бўйли, алпқомат, кучли, эпчил, қуролни моҳирона ишлатиш, довюрак) эмас, шунингдек, зийраклик, ўта қатъийлик, босиқлик сингари қўмондонга, уюштирувчига, давлат намояндасига хос хусусиятлар ҳам бор эди.

Мўғуллар истилосининг бошланиши. Мўғул қабилаларини бирлаштирган Чингизхон Даланинг туркий кўчманчилари ва ўтроқ халқларини бўйсундириш мақсадини қўйди. Чингизхон империяси кўчманчи арис — тократларнинг фаол иштироки билан тузилди, аристократлар учун янги ерлар ва ҳарбий ўлжа олиб келадиган уруш энг муҳим эҳтиёж бўлди. Кўчманчи аристократлар Чингизхонни бўйсундириш учун уруш давом этганда қўллаб — қувватлайди. 1215 йилларда мўғуллар Шимолий Хитойнинг бой Цзинь мамалакатини бўйсундирди. 1224 йилда Чингизхон ҳукмронлиги барча Марказий Осиёга тарқади. Буюк Дала кўчманчиларини бирлаштириш Чингизхон ҳарбий ютуқларининг сабабчисига айланди. Туркийлар ва мўғулларни бирлаштириб, Чингизхон дипломатик қоидаларига амал қилди: иттифоқдошликка доир битимлар шажаралар ўртасида тузилган никоҳлар билан бирга олиб борилди.

Бу муҳим! Чингизхон империяси сон жиҳатидан мўғуллардан катта бўлган туркий қабилаларнинг асосида қурилди.

Мўғуллар Қозоғистон ҳудудида. Чингизхоннинг кучайган вақтида найманларнинг бир қисми Еттисувга кўчиб кетди. Бу ерда найманларнинг Кушлик хони 1210 йили Қорахитойлар мамлакатини бўйсундирди. У Шарқий Туркистоннинг туркий қабилаларига босқинчилик қила бошлади ва охирги ҳукмронлар Чингизхондан ёрдам сўради. 1218 йили мўғуллар Кушлик хонни тор-мор қилди ва ўз ҳукмронлигига Еттисув ва Қорахитойлар мамлакатининг барча шарқий қисмини қўшиб олди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Шу йили Чингизхоннинг катта ўғли Жўжи Чингизхондан қипчоқларнинг орасида яшириниб юрган меркитларни қийратди. Бу вақтда хоразмшоҳ Муҳаммад қипчоқларга қарши 60 минг аскари билан сафарга чиқди. Шундай қилиб, Тўрғайда мўғуллар ва хоразмликлар учрашди. Бу жангда ҳеч ким ғалаба қозонмади, лекин Чингизхоннинг Хоразмшоҳ билан уруши бўлмай қўймас эди.

Хоразмни бўйсундириш (1219—1221). 1219 йили Чингизхон 200 минглик аскари билан сафарга чиқди. У бир неча армияга бўлинди. Чингизхоннинг ўғиллари Чиғатой ва Угедей Ўтрорни қуршовга олди, у беш ой қуршовдан кейин қулади. Жўжи Сиғанақни, Жентни ва бошқа Сирдарё қўрғонларини олди. Учинчи армияга Хўжанд катта қаршилик кўрсатди, лекин 1220 йили олинди. Тўртинчи армияни Чингизхоннинг ўзи бошқарди. У 1220 йили Бухоро ва Самарқандни босиб олади. Икки шаҳар қўшинлари инқирозга юз тутиб, тинч халқ шафқатсизликлардан жиддий азият чекади. Хоразмшоҳ урушда ҳеч қандай жангсиз таслим бўлади. 1221 йилнинг охирида мўғулларнинг бирлашган кучи Хоразмнинг пойтахти Урганчни босиб олади. Шундай қилиб, Хоразм билан Мовароуннаҳр Мўғул империяси таркибига ўтади.

Мўғуллар босқинчилигининг давоми. 1227 йили вафот этган Чингизхоннинг босқинчилик урушлар сиёсатини унинг ўғиллари Угедей хон (1229—1241), Куйик хон (1246—1248) ва Мўнгке хон (1251—1259) давом эттирди. Мўғуллар Хитой, Эрон, Ироқ, Кавказ ва Русьни босиб олди, Шимолий Ҳиндистон ва Шарқий Европага ўтди. Натижада, қуруқликдаги барча жаҳон империяларнинг ичида энг катта ва қудратли империя қурилди. У шарқида Сариқ денгиздан бошлаб ғарбида Дунайгача чўзилган.

Мўғул империясининг давлат тузилиши. Мўғул давлатига туркийларнинг анъаналари муҳим таъсир этди. Чингизхон тузган давлат асосига Турк ҳоқонлиги меросхўр мамлакатларида ривожланган ҳарбий — маъмурий тизим олинди.

Буюк Мўғул мамлакати бирлашган мамлакат эди. У учта ҳарбий-маъмурий ҳудудга: ўнг қанот (барунгар), чап қанот (жонғар) ва марказга (гол) бўлинди. Ҳар бир ҳудуд ўн минг[1] одамдан иборат туманга, мингларга, юзга ва ўнликларга бўлинди. Мўғул мамлакатида юзликлардан, мингликлар ва туманлардан ташқари турган одам бўлмади. Чингизхоннинг ўғиллари ва қариндошларига *юрт*лар — аниқ бир ҳудуди ва кўчманчи халқлар — *эллар* берилади. Бундай улушлар *улус* деб аталади. Бу қоида Чингизхоннинг биринчи меросхўрларининг даврида сақланиб қолди.

Кўчманчи давлатнинг учинчи модели. Мўғул империяси — кўчманчи империянинг энг тўлиқ ва ривожланган шаклидир. Уни

[1] Шартли олинган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ўтрор шаҳрининг ўрни. Туркистон вилояти

бошқариш учун умумий ҳуқуқий меъёрларни ишлаб чиқиш зарур эди. Кўчманчиларнинг одатий ҳуқуқларига асосланган қонунлар ва қоидалар мажмуаси «Буюк ясоқ» ишлаб чиқилди. Буюк ясоқ 1206 йилда қурултойда қабул қилинди ва 1225 йили тасдиқланди. Буюк ясоқ қатъий қоидаларини сақлаш фақат буюк хоннинг қўл остидагилари учун эмас, балки ўзи ва бутун Чингизхон авлодлари учун масъулият эди. Буюк ясоққа кўчманчи ҳаётнинг қоидаларини амалга оширди. Унда жиноятлар ва жиноятчиларга нисбатан жазолар келтирилган.

Шариат қоидаларига кўра яшашга ўрганган мусулмонлар Буюк ясоққа итоат қилишни истамадилар. Вақт ўтиб Мўғул империясининг ғарбий улусларидаги Чингизхон авлодлари ва ҳарбий — кўчманчилар аристократлари ислом анъаналарини қабул қилди. Улар Буюк ясоқни сақламади ва шариат бўйича яшади. Мўғуллар хонларнинг нақл сўзларини ёзиб, ўлимидан сўнг уларни тарқатишни одат қилди. Чингиз хоннинг нақл сўзлари — *билигларнинг* баъзилари сақланиб қолган. Билигларда суд жараёнларининг бўлиш тартиби белгиланган. Улар махсус ўқитилди, Чингизхоннинг авлодлари ва ҳарбий аристократлар йилига икки марта Чингизхоннинг билигларини “келиб эшитишлари” керак эди.

Бу муҳим! Илк кўчманчи империясидан ривожланган кўчманчи империясининг асосий фарқи — бу қонуннинг мавжудлиги. Мўғул империясидаги ҳуқуқ манбалари Буюк ясоқ ва Чингизхоннинг билиглари эди. Вақт ўтиши билан баъзи мўғуллар исломни қабул қилдилар ва шариат қонунига бўйсунишди.

Тархонларнинг ҳуқуқий ҳолати. Империяда ҳарбий аристократлар бўлди, уларга Чингизхоннинг ўзи ва бошқа мўғул хонлари имтиёзлар, хизматлари учун мукофотлар берди. Бундай одамлар *тархонлар* деб

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

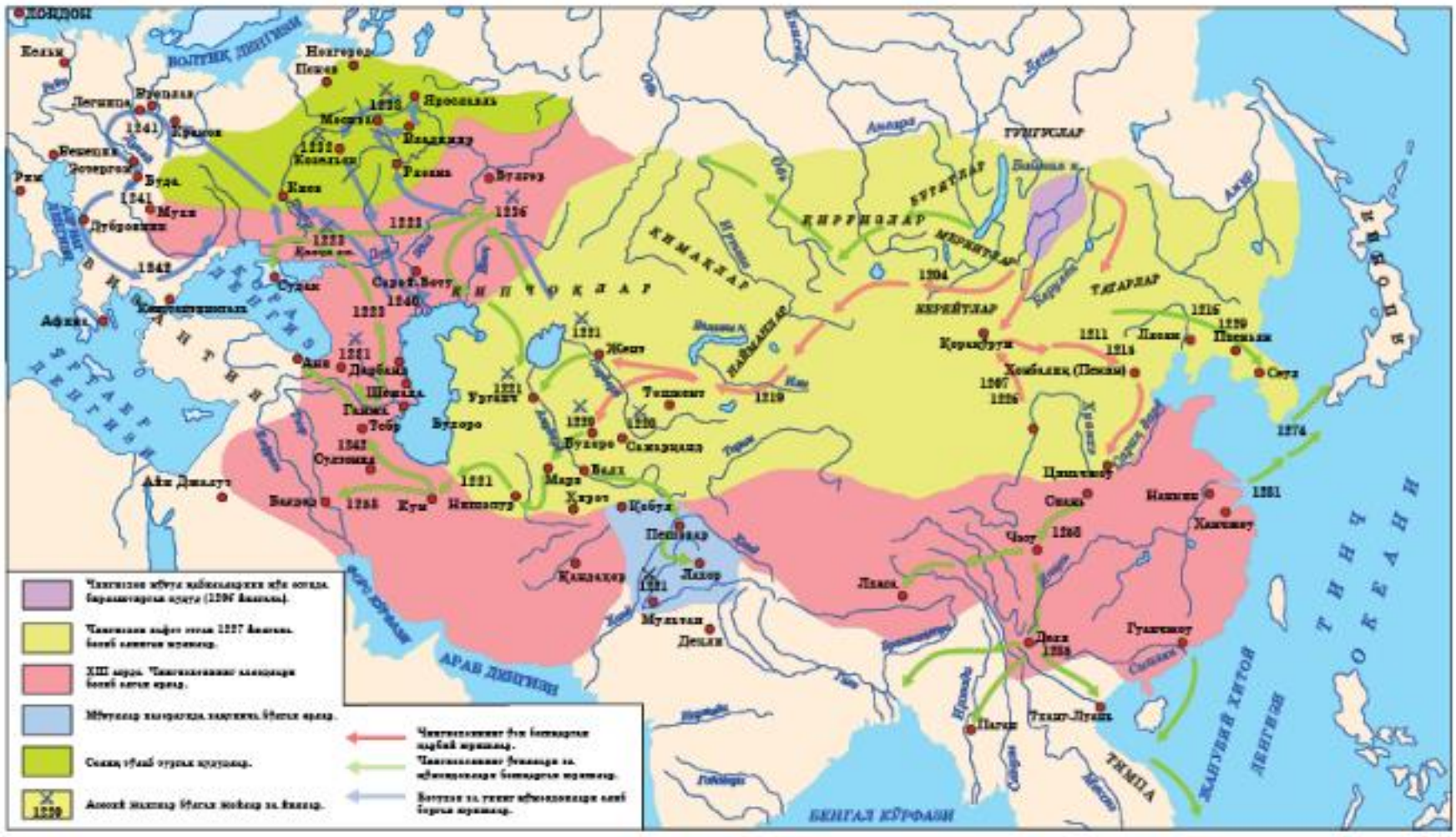

Мўғуллар қурган империя

аталди. Улар солиқдан озод этилди, улар хон саройига ҳар қандай вақтда ва рухсат этилмаган тарзда киришлари ва ўйин — кулгулар давомида шарафли жойларни эгаллашлари мумкин эди. Тархонлар Буюк ясоққа боғлиқ афзалликларга эга бўлди: Тўққизинчи маротаба содир этилган жиддий жиноятлар учун (ўлим жазоси қўлланиладиган жавобгарликка) тортилди. Шу сабабли, тархонлар ҳуқуқий муносабатларда Чингизхон авлодларидан юқори эдилар.

Мўғуллар империясида олий ҳокимият тушунчаси. Чингизхоннинг отасида хон унвони йўқ эди. Темучиннинг хон унвонини ҳуқуқий исботлаш учун унинг отаси Есугейни хоннинг жияни деган афсона ўйлаб топилди. Жаҳон империяси қурилгандан кейин Чингизхоннинг ҳукмронлик ҳуқуқи тўғрисида муаммо туғилди. Кўплаб ғалабага эришган Чингизхон ўзи ва ўз халқининг Худонинг қудрати билан — Осмон ғамхўрлигида эканлигига ишонди. Бунга унинг тарафдорлари ҳам ишонди. Чингизхоннинг ердаги империяни бошқаришига "кўкнинг хоҳиши" тўғрисида ғоя Буюк Мўғул мамлакатининг мафкурасига айланди. Чингизхоннинг барча меросхўрларининг хизмати шу мафкурага асосланди. У бутун дунё бўйлаб Чингизхон авлодлари ҳукмронлигининг дахлсизлигини ва мўғулларнинг бошқа халқларга етакчилик ролини эълон қилган эди.

Мўғул империясида меросхўрлик тартиби. Давлатнинг олий қудрати Чингизхоннинг "олтин қабиласида" мерос бўлиб қолди. Хон номига хос ҳуқуқ фақат Чингизхоннинг тўрт ўғлига (Жўчи, Чиғатой, Угедей ва Тўле) ва унинг авлодларига берилди. Юқори ҳукмронликка ҳуқуқнинг

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ягона манбаи “олтин уруғнинг” иродаси эди ва аҳамиятли масалаларни Чингизхон авлодлари ва аристократларнинг мажлиси — *қурултой* ҳал қиладиган бўлди. Қурултойда “олтин уруғдан” Чингизхон авлодининг муносиб вакили хон бўлиши мумкин эди.

Хулоса: XIII асрда Евроосиёдаги асосий воқеа Марказий Осиёнинг шарқий, жанубий ва ғарбий қисмларида мўғул — татарларнинг экспансияси бўлди, бу воқеа Мўғул империясининг тузилишига олиб келди. Бу жаҳон тарихида қуруқликдаги энг йирик империя ҳисобланди. Мўғул империяси кўчманчилар мамлакати ривожланишининг учинчи, энг юқори босқичи эди. Мўғул империси ҳарбий-маъмурий тизим иерархияли тизим элларни ўзига қарам қилиш ғояси каби, Турк империясининг кўп белгиларини ўзи қабул қилди. Шунингдек, уларга суд — ҳуқуқлик тизими ва босқичликнинг мафкуравий асоси билан юқори ҳукмронликнинг ўзгача тушунчаси қўшилди.

Ўзингизни текширинг.

1. Чингизхоннинг ҳукмронлиги тўғрисида гапиринг.
2. Мўғул босқинчиликларининг асосий сабабини айтинг.
3. 1207—1224 йилларда Мўғул империясининг асосий рақиблари қайси давлатлар эди?
4. Мўғул империясининг тузилишидаги қандай белгилар Турк империясидан мерос қолди?
5. Буюк ясоқ деганимиз нима? Унинг муҳимлиги нимада?

Харита билан ишлаш.

Харитадан Мўғул империясининг кенгайишини кўрсатинг. 1204—1224 йилларидаги асосий сафарларини айтинг.

Жадвал асосида ишлаш.

Жадвални дафтарингизда тўлдиринг. Икки империянинг давлат қурилишидаги ўхшашликлари ва фарқларини кўрсатинг.

	Турк империяси	Мўғул империяси
Икки қанотга бўлинди	+	+
...		
...		
Расмий қонун	—	
...		+

Мураккаб топшириқлар.

1. Тарихда якка шахс қандай роль бажаради? Нима учун Чингизхон “тарихдаги якка шахснинг ёрқин намунаси” бўлди? Яна қайси якка шахслар тарихда ўзгача ўрин эгаллади?
2. Мўғулларнинг юқори ҳукмронлиги тўғрисида айтинг. Нима сабабдан мўғул мамлакатларида тахт фақат Чингизхон авлодларига мерос бўлиб ўтади деб қабул қилинди? Қўшимча маълумотлардан фойдаланиб, мўғуллардан кейинги мамлакатларнинг қайси бирида Чингизхон авлодларининг ҳукмронлиги узоқ вақтга чўзилганлигини аниқланг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

32-§. Қозоғистон ҳудудида улус тизимнинг ривожланиши

Ушбу дарсда:

- Мўғул империясининг бўлиниши ва пачаланиши
- Жўжи улуси — Олтин Ўрда;
- Олтин Ўрданинг давлат қурилиши;
- Мўғуллар даврида Еттисув ва Жанубий Қозоғистон.

Калит сўзлар:

- Улус
- Жўжи улуси
- Олтин Ўрда
- Ўрдаликлар
- Шайбонийлар
- Беклербек
- Басқоқ
- Туманбоши
- Улусбек

Мўғул империясининг тўрт улусга бўлиниши. Мўғул империясининг бирлиги Чингизхоннинг ўлимидан кейин биринчи қирқ йил сақланган, бу пайтда якка улусларнинг ҳукмдорлари буюк хоннинг обрўсини тан олган эди. Чингизхон империяни 4 улусга бўлди — ғарбий улус катта ўғли Жўчига, шарқий Мўғулистондаги улус — кичик ўғли Тўлега берилди. Уларнинг орасида Чиғатой ва Угедей улуслари жойлашган.

Қозоғистон ҳудуди учта улус таркибига кирган. Шимолий, Ғарбий ва Марказий Қозоғистон Жўжи улусига, Жанубий ва Жанубий-Шарқий Қозоғистон — Чиғатой улусига, Шарқий Қозоғистон — Угедей улусига кирди. Сирдарё бўйидаги шаҳарларнинг кўп қисми Чиғатойларнинг қўлида бўлди.

Жўжи улуси. Жўжи вафот этгандан кейин (1227) унинг улуси Жўчининг ўғиллари билан авлодларига бўлинди. Шарқда (Сариарқа ва Улитау) катта ўғли Ўрда Еженнинг (1253 йили вафот этди) улуси, ғарбда (Хоразм, Ғарбий Қозоғистон, Ўрол атрофи) — иккинчи ўғли Ботунинг (1255/56 й. вафот этди) улуси ўрналашди. Ўрда Ежен улуси Жўжи улусининг чап қаноти, Боту улуси — ўнг қаноти бўлди. 1251 йили буюк хон Угедей вафот этган вақтда унинг улуси парчаланди, Шарқий Қозоғистон Жўжи улусига қўшилди. Ўрда Еженнинг ёши катта бўлса да, Боту улусининг ҳукмдори бўлиб ҳисобланди. Ботунинг обрўйи жуда юқори бўлди. Ўрда Ежен авлодлари Боту авлодларининг ҳукмронлигини эътироф этди. 1260 йилларнинг охиригача Жўжи улуси империя таркибида қолди, унинг ҳукмдорларини буюк хонлар тайинлади.

Мўғул империясининг инқирози. 1260 йилларнинг охирига келиб мўғул империяси парчаланди. Жўжи улусининг биринчи мустақил шоҳи Берка (1258—1266) эди. Унинг вориси Мангу — Темур хон номини олганидан бошлаб Олтин Ўрда мустақил деб ҳисобланди. 1269 йилда, Талас қурултойида бошқа улуснинг ҳукмдорлари ҳам мустақиллигини эълон қилдилар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ботухон. Расмни *Х.Ахметжонов* чизган

Бу муҳим! Мўғул империяси парчаланишининг асосий сабаби ўзаро низолар ва бўлинишга интилиш; тамаддун тарқаб кетиши; империянинг якка вилоятлари орасида умумий маданий анъаналар ва иқтисодий алоқанинг йўқлиги; бўйсундирилган халқларнинг мўғуллар ҳукмронлигига қарши кураши бўлди.

Мўғул империяси парчалангандан кейин пайдо бўлган мустақил тўрт мўғул мамлакати:

1. *Жўжи улуси* (Олтин Ўрда), унинг таркибига Иртишдан Дунайгача Буюк Дала (Дашти Қипчоқ), шунингдек, Хоразм, Крим, рус князьликлари ва бошқа ҳудудлар кирди. Жўжи авлодлари Дашти Қипчоқда ҳукмронликни XIX асрнинг ўртасигача сақлаб қолди.

2. *Чиғатой улуси*. Чиғатойлар мамлакати Мовороуннаҳрни (XIV асрнинг ўртасигача), Еттисув, Қашғарияни қамради. Чиғатой авлодлари улуснинг шарқий қисми (Мўғулистон) XIV асрнинг ўртасидан XVII асрнинг охиригача ҳукмронлик қилди.

3. *Хулагу давлатини* қурган Хулагу ва унинг ворислари *элхон* унвонини олди. Шунинг учун Эрондаги мўғул ҳукмронларини Элхан авлодлари деб атайди.

4. *Юань империяси* — Мўғулистон ва Хитойда жойлашган мамлакат, уни Хулагунинг укаси, буюк хон Қубилай авлодлари бошқарди. Қубилай учун мамлакат намунаси Хитой бўлди. У пойтахтни Қорақўримдан Хонбалиққа (ҳозирги Пекин) кўчирди. Юань империясининг иш юзасидан давлат қурилиши хитойлик бўлди (11 провинция, уч палатали ҳокимият, ривожланган маъмурий аппарат). Юань императорлари Хитойда 1368 йилгача ҳукмронлик юргизди.

Олтин Ўрда XIII аср охирлари — XIV асрнинг биринчи ярмида. XIII асрнинг охирида ўнг қанотнинг қўмондони Нўғай 1296 йили хон тахти учун талаш бошлади. Натижада, Нўғой ўлдирилди. Ўзбекхон даврида Олтин Ўрда қайта кучайди. У ҳукмронликни ўз қўлига олди ва бўлинишларни тўхтатди. Ўзбекхон давлат дини сифатида исломни қабул қилди, Чингизхон авлодларининг мусулмонларга қарши курашларини тўхтатди. Унинг даврида бошқариш тизими шаклланди, мўғулларнинг кўчманчи урф — одатлари, ўтроқ халқнинг анъаналари ва мусулмон институтлари билан уйғунлашди.

Ёдда тутинг! Ўзбекхон ва унинг вориси Жанибекхон даври — Олтин Ўрданинг энг гуллаб — яшнаган вақти бўлди.

Олтин Ўрдадаги нотинчлик. XIV асрнинг иккинчи ярмида Жўжи улусида алғов-далғовлик бошланиб, йигирма йил давом этади ("Ваҳимали

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

йиллар", "Катта оғриқ"). Алғов-далғовли даврда йигирмадан кўп ҳукмрон ўзгарган. Баъзи турк раҳбарлари ўзларини мустақил ҳукмрон деб эълон қилди. Ботунинг бир неча авлодининг беклербеги (бош қўмондони) бўлган, туманбоши Мамай Волганинг ғарбий қисмидаги барча Далани ўз қўл остида ушлади. Волга атрофидаги олтинўрдалик шаҳарларни Шарқий Дашти Қипчоқнинг ҳукмрони Ўрисхон (1361—1377) босиб олди. Жўжи улуси Мамай ва Ўрисхоннинг орасида бўлинди. 1370 йилларнинг охирида улуснинг ҳукмрони Тўқай Темурнинг авлоди Тўхтамиш бўлди. У Жўжи улусининг барча ҳудудини бирлаштирган охирги хон бўлди. 1391 ва 1395 йили Амир Темур Тўхтамишни икки марта мағлуб этди. Натижада, Жўжи улусига катта зарар тегди.

Олтин Ўрданинг парчаланиши. Темур Тўхтамишни мағлуб этгандан кейин манғит бийи Едиге Жўжи улусининг кўп қисмини босиб олди. Унинг вафотидан кейин ўзаро урушлар давом этди ва давлат умуман парчаланди. Олтин Ўрданинг ўрнига Катта Ўрда, Қозон, Қрим, Астрахань ва Сибирь Хонликлари қурилди, уларни Жўжи авлодлари бошқарди.

Шайбонийлар улуси. Жўжи улусининг таркибидаги Боту ва Ўрда Ежен улусларининг орасидан Шайбоний улуси бўлиниб чиқди. Шайбонийиларнинг даштлардаги ҳудудларига шаҳар маданияти таъсир қила олмаган. Бу кўчманчилар маданияти ва жанговарликларнинг сақланишига ҳисса қўшади. "Катта оғриқ"гача Шайбонийлар Боту сулолаларига бўйсунган. XV аср бошларида улар Шарқий Дашти Қипчоқдаги (Абулхайир хонлиги) ҳукмронликни босиб олган. Фақат 1460 йилларнинг охирида Ўрисхонниг авлодлари Жанибек ва Керей Шайбонийларни Шарқий Дашти Қипчоқдан кўчирди ва ўзларига аждодларининг — Ўрда авлодларининг эгаликларини (Қозоқ хонлигини) қайтарди. Шайбонийлар Мовароуннаҳрдаги ҳукмронликни босиб олди.

Олтин Ўрданинг давлат тузилиши. Давлатни бошқариш апппарати Боту ва Берке даврида шаклланди. Давлат бошида чексиз ҳукмронликка эга бўлга *хон* турди. Хоннинг ёнида беклардан тузилган кенгаш бўлди, лекин қурултой ўзининг муҳимлигини йўқотди. Одатда қурултойлар, тахтга янги хонни ўтирғизиш учун чақирилди. *Беклярбек* бошқарган беклар (*туманбошилар, мингбошилар*) чегара вилоятларини бошқарди. Беклярбекнинг қўлида армия, дипломатик ишларга, суд ишларига бошчилик қилиш имконияти бўлди. XIV асрда Олтин Ўрда армиясида назорат қиладиган ҳудудлар сонига кўра чамаси 70 туманбоши бўлди. Ўтроқ ҳудудларни хон ўрдасидаги (девоний солиқ бошқармасини бошқарадиган) *вазирга* қарам *даруғалар* (*басқоқлар*) бошқарди. Пойтахтнинг (Сарой) асоси қўйилди, пойтахт ва вилоятларнинг орасида почта алоқаси ташкил этилди, солиқлар ва амалдорлар бошқарувидаги аппарат олий ҳукуматга бўйсундирилган. Мусулмон вилоятларда муфтийлар ва сўфийлар нуфузли эди. Суд соҳасида мўғул суди ва бундан ташқари *шариат суди* (қозилар суди) ҳам қўлланилди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Олтин Ўрда давлатининг ҳудуди

Ўзбекхон маъмурий ислоҳот юргизиб, ўнг қанотни улус амирлари (*улусбеклар*) бошқарадиган тўртта катта улусга — Сарой, Хоразм, Қрим ва Дашти Қипчоққа бўлди. У — солиқни тақиқлади, шундан кейин ўрис князьлари солиқни ўзлари тўплашни бошладилар. Шундай қилиб, Ўзбекхон Жўжи авлодлари ва қипчоқ уруғлари аристократларининг сепаратизмини заифлаштириб, ҳукмронлигини кучайтирди.

Мўғул давридаги Еттисув ва Жанубий Қозоғистон. Еттисув Жўчи, Чиғатой ва Угедей улусларининг тўқнашган ерида жойлашди. 1260 йилда империяда тахт учун кураш бошланган пайтда Еттисув мўғул ва туркий қабилаларининг тўпланиш жойи бўлган. Бу ҳудуддаги шаҳарларнинг ва ўтроқ — деҳқончилик маданиятнинг бутунлай инқирозига олиб келди. Мўғул босқинчилигида зарар кўрмаган шаҳарлар ўзаро урушлар пайтида офатга учради. Еттисув кўчманчи ҳудудга айланди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Сирдарё бўйидаги шаҳарлар эса (Туркистон шаҳарлари) мўғул босқинчиликларида азоб чекишган эди. Ўтрор ва бошқа шаҳарлар вайрон бўлди. Туркистон шаҳарлари вилоят сифатида ўз муҳимлигини сақлаб қолди. Туркистон шаҳарлари Чиғатойлик заиф ҳукмдорлар даврида Жўжиларнинг бошқарувига ўтди. Қувватли Чиғатойлар уларни қайтариб олди. Чиғатой улусида дастлабки вақтда марказга бўйсунмаслик жараёнлари кўп бўлди. Хонлар кўчманчилик анъаналарини сақлаб қолишга тиришди. Улус ҳудуди қабила бошчиси бошқарган туманларга бўлинди. Бу қабила раҳбарларини бетарафлаштиришга ва давлатнинг ҳокимиятини мустаҳкамлашга ёрдам берди. XIV асрнинг 40-йилларида ўзаро урушлардан сўнг Чиғатой улуси парчалана бошлади.

Хулоса: XIII—XIV асрларда Қозоғистон ҳудуди Мўғул империяси улусларининг таркибига, у парчалангандан кейин — мустақил туркий — мўғул мамалакатининг таркибига кирди. Бўлажак Қозоғистоннинг катта қисми Жўжи улуси — Олтин Ўрда ҳудудининг бир қисми бўди, XIV асрда унинг шарқий қисми бўлина бошлади. Қозоғистоннинг Жанубий қисми Чиғатой улусининг таркибига кирди. Улусларнинг давлат қурилиши мўғулча улуш тузумининг белгиларини сақлади, лекин туркий кўчманчи аристократларнинг кучайиши мўғул ҳукмдорларидан уларнинг ҳуқуқларини мустаҳмлаштирадиган маъмурий ислоҳотлар юргизишни талаб қилди. Аввал ҳукмдорлар ва аристократларнинг, кейин улуслар халқининг исломни қабул қилиши бошқариш тизимига ўзгаришлар олиб келди.

Ўзингизни текширинг.

1. Қозоғистон ҳудуди қандай мўғул мамлакатлари — улусларининг таркибига кирди?
2. Мўғул империяси Жўжи улусининг парчаланиш сабабларини айтинг.
3. Жанубий Қозоғистон, Еттисув, Мовароуннаҳр учун мўғул босқинчилиги қандай оқибатларга олиб келди?
4. XIV аср Олтин Ўрда ва Мовароуннаҳрда шаҳар маданиятининг юксалиш сабаби нима?

Кичик гуруҳларга топширма.

Ўтрорнинг парчаланинши", "Олтин Ўрда" мавзуларида тадқимот тайёрланг.

Харита билан ишлаш.

Харитадан: Жўжи улусини; Угедей улусини; Чиғатой улусини; Хулагу авлодларининг мамлакатини; Юань империясини кўрсатинг. Мўғулларнинг ғарбдаги, жанубдаги, шимоли — ғарбдаги босқинчиликлари қайси ерларгача етди?

Қўшимча адабиётлар билан ишлаш.

Қўшимча адабиётлардан: "Олтин Ўрда" тушунчасини топинг. Жўжи улуси нима сабабдан Олтин Ўрда деб аталади?

Мураккаб топширма.

Давлат қурилиши, маданият ва иқтисодиёт жиҳатидан қараганда, Жўжи улусини ва Чиғатой улусини нима яқинлаштиради, қандай фарқи бор?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

33–34-§. XIII—XV асрларда давлатларнинг геосиёсий фаолликлари ва уларнинг Евроосиёдаги тарихий жараёнларга таъсири

Ушбу дарсда:

- Жўжи улуси евроосиёлик держава сифатида;
- Мўғулларнинг ўзаро урушлари;
- Олтин Ўрда ва Бейбарс султон;
- Олтин Ўрда ва Русь.

Калит сўзлар:

- Геосиёсат
- Геосиёсат
- Евроосиё салтанати
- Мамлуклар
- Хулагу сулолалари
- Византия
- Русь
- Вассал қарамлик
- Олтин Ўрданинг парчаланиши.

Осиё ва Европа ўртасидаги Жўжи улуси. 1237—1242 йилларда Боту ғарбий қипчоқларга, Булғор ва Русга қарши иккита сафар қилди. Жўжи улусининг ҳудуди Волга бўйи, Шимолий Кавказни, жанубий рус далаларини, Қора денгиз қирғоқларини, Қрим, Дунай дарёсигача Венгрия ва Трансильваниянинг бир қисмини қамраб олган. Жўжи авлодларининг мамлакати ўз вақтида жуда йирик мамлакатларнинг бири бўлди. Бу Шарқ ва Ғарбнинг орасида боғловчи ролини бажарди. Кўпгина давлатлар раҳбарлари Олтин Ўрда билан дипломатик алоқалар ўрнатишга ҳаракат қилган. Жўжи улусининг пойтахти Саройга Миср, Рум, Мовароуннаҳр, Европа давлатларидан чет эллик савдогарлар ва элчилар келган. Олтин Ўрданинг йирик шаҳарлари Сарой, Булғор, Ҳожи-Тархон, Саройчиқ, Урганч, Сиғаноқ шаҳарлари бўлди. Бутун Евроосиёнинг савдогарлари кўчалари ва кравонлари кенг савдога қулай бу шаҳарларга кўплаб келишган.

Олтин Ўрданинг Яқин Шарқ давлатлари билан алоқалари. Олтин Ўрда Рим, Византия ва Миср билан дипломатик алоқалар ўрнатди. 1245 йил IV Иннокентий папа Олтин Ўрдага франциск монахи Планко Карпинийни юборди: салибчилар мўғуллардан ўзларига Мисрдаги мамлуклар мамлакатига қарши иттифоқдошлар топишга ҳаракат қилди. Византия ҳам Олтин Ўрдани фойдали иттифоқдош деб ҳисоблади. Тўртинчи салиб юришидан кейин Византия империясидан иккита бўлаги: Никея ва Трапезунт империялари қолди. Берке ва мамлукларнинг қўллаб-қувватлаши билан Византия императори VIII Михаил Палелогга лотинликларни Константинопольдан кўчириб юбориш ва Византия империясини тиклаш мумкин бўлди.

Олтин Ўрданинг Миср (Египет) билан алоқалари муҳим аҳамият касб этган. 1258 йилда Хулагу хон Бағдодни босиб олди ва Аббосийлар халифалиги парчалана бошлади. Бундан кейин Хулагу қўшинлари Сурияга бостириб киради. Фақат Мўнке хоннинг ўлими ҳақида ха-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

баргина Хулагуни Мисрга сафарга отланишини тўхтатишга мажбур қилади. Хулагудан хавфсираган Миср султони Бейбарс (келиб чиқиши қипчоқ) Берке билан иттифоқ тузишни муҳокама қила бошлади. Мамлук султонининг дипломатияси Олтин Ўрда ва қипчоқлик ватани билан тинчликка йўналтирилган эди. Шунингдек, у Жанубий Кавказ учун мўғулларнинг ўзаро курашишидан манфаатдор эди; чунки бу Хулагунинг диққатини Миср томонига тажовузликдан қайтариши мумкин эди.

Бейбарс султоннинг Беркега ёзган хати Олтин Ўрда ва Миср орасида дипломатик хат-хабар ёзишувнинг бошланиши бўлди ва унда Беркега исломни қабул қилишни таклиф қилди. Иккита мамлакатни Беркенинг исломни қабул қилиши яқинлаштирди, бу вақтда Хулагу Тангрига сиғинувчи бўлиб қолиб кетди. Бундан ташқари, Олтин Ўрда мамлукларнинг ҳарбий қалъасини мустаҳкамлаш учун Мисрга қулларнинг катта гуруҳларини юбориб турди. Олтин Ўрда ҳукмдорлари Мисрга олтин, чопонлар, қурол-яроғлар, овчи қушлар, отлар юборади. Бунга жавобан улар қимматбаҳо совғалар олдилар. Олтин Ўрданинг бундан кейинги ҳукмдорларининг даврида ҳам Миср билан дўстона алоқалар сақланди. Фақат 1320 йиллардагина Олтин Ўрда ва Миср орасидаги муносабатларда совиш бошланди.

Олтин Ўрда ва Хулагу давлати ўртасидаги муносабатлар. Олтин Ўрда, умрининг деярли барча даврида бошқа бир мўғул мамлакати-Хулагу авлодлари ҳукмдорлик қилган Эрон билан ҳарбий тўқнашувга тушди. Жанубий Кавказдаги ҳукмронлик учун урушни Берке бошлаган. Урушга баҳона Хулагу томонидан уюштирилган сўнгги аббосий халифани ўлим жазосига тортиш бўлди. Асосий талаш Шарқ ва Ғарб ўртасидаги савдо йўлларини кесиб ўтган Озарбайжон эди. Беркенинг Дарбанд остидаги ғалабаси умуман олганда, уруш Чингизхон авлодларининг ўзларини ҳам, уларнинг замондошларини қаттиқ афсуслантирса ҳам, Жўжи улуси буюк кучга эгалигини исботлади.

Шимолий Кавказ учун Чингизхон авлодларининг икки улуси орасидаги уруш ундан кейинги йилларда ҳам давом этди.

Олтин Ўрда ички музокаралар билан шуғулланган пайтда унинг Жанубий Кавказга сиқуви за мфлашди. Олтин Ўрдада якка ҳокимлик кўчайган вақтда (Тўқта, Ўзбекхон), унинг Жанубий Кавказга юриши қайта бошланди. Абу Саид Элхоннинг вафотидан сўнг Хулагулар мамлакати йўқ бўлди. Жанибекхон, ундан кейин Тўхтамишхон Озарбайжонни вақтинча қўшиб олди. Бироқ Темурнинг аралашуви Тўхтамишнинг Озарбайжонни сақлаб қолишига тўсқинлик қилди.

Жўжи улуси ва Рус князликлари. Мўғуллар ва руслар ўртасида дастлабки тўқнашув 1223 йил Қалқада бўлиб ўтди. Бу пайтда рус қипчоқ қўшинлари мўғул қўмондонлари Жебе ва Субедейдан мағлубиятга учради. 1237 йилнинг охирида Шимоли-Шарқий Русь Марказий Европага йўл олган Боту аскарининг йўлида бўлди. Рус шаҳарларини

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қолдирмаслик учун мўғуллар Рязань, Владимир, Коломна, Москвани ва шу вақтдаги бошқа рус шаҳарларини эгалладилар. Фақат Буюк Новгородгина вайрон қилинмаган, унга Боту юз чақиримча етмади. Қаршилик кўрсатган Козельск қамали мўғулларни етти ҳафтагача тўсиб қўйди. Йўл — йўлакай мўғуллар Жанубий Русь князликлари Киев, Чернигов, Галични ёқиб юборди ва бўшатиб кетди. Бундан сўнг Боту Европага юришини давом эттирди.

Боту босқинчилиги Русни заифлаштирди: жуда кўп одамлар ўлди ёки қулликка олиб кетди ва сотилди. Яна одамлар қурбон бўлмаслиги учун князь Александр Невский Рус ва Олтин Ўрда ўртасидаги муносабатларни дипломатик йўлга айлантирди. 1240-йиллар Олтин Ўрда томонидан Шимоли-Шарқий Русьга ҳеч қандай босқинчилик бўлмаганлигига қараганда, Александр Невский сарфлаган куч зое кетмади. Рус князлари Волгадаги хон ўрдасига сафарга отлана бошлади. Уларнинг баъзилари ҳатто Қорақўримдаги буюк хоннинг саройида ҳам бўлди. Русларнинг буюк князини тайинлаш Саройда юритилди, бу ерга бошқа ерларнинг князлари ҳам ташриф буюрган. Бу вақтда рус мамлакати тубдан парчаланмади. Русь шаҳарлари ривожлана борди, князликларнинг асосий хусусиятлари, жумладан, *халқ йиғинлари-вече* ҳам сақланади.

Русь давлатининг мўғулларга бўлган вассал қарамлиги солиқ тўлашга олиб келди, у икки юз йилдан ошиқ вақт мобайнида рус-ўрда муносабатларининг асосий элементига айланди. Солиқларнинг йиғилишини назорат қилувчи *босқоқ* лавозими киритилди. Босқоқ бошқарувида катта қўшин бўлмади, у фақат хонлик ҳукуматига асосланди. Рус халқи босқоқлик тизимига қарши чиқди. XIV асрнинг бошларида рус князлари солиқларни ўзлари йиғиа бошлади.

Мўғуллар Русь давлатига қарши хоҳлаган пайтларда босқинчилик ҳаракатларини уюштиради. Босқинчилик сабаблари князларнинг

Сарой-Боту шаҳрининг янгланган модели. Россия

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

итоатсизлиги ва исёни эди. XIII—XIV асрларда Ростовда, Суздальда, Ярославльда, Владимирда, Угличда ва бошқа шаҳарларда Олтин Ўрдага қарши қўзғолонлар содир бўлди. Мўғуллар даврида эски шаҳар марказлари, Владимир, Суздаль, Ростов, Переяславль парчаланиб кетди, бироқ янги шаҳарлар — Москва, Тверь, Нижний Новгород қад кўтарди. Баъзан олтинўрдалик қўшинларнинг ёрдамига суянган рус князларининг ўзаро курашлари ҳам давом этди.

Ўзбекхоннинг даврида Олтин Ўрданинг Русьга муносабати оғирлашди. Русь давлатига қўшиннинг қўллаб-қувватлаши билан Ўзбекхоннинг тўққизта "элчилиги" бориб қайтди. Кўплаб рус шаҳарлари ва ҳудудлари парчаланди. XIV асрнинг иккинчи ярмида Русь ва Ўрда ўртасидаги муносабатлар ўзгарди: энди рус князлари Ўрда ҳудудига сафар қилишни бошлади. Буюк князь Дмитрий Донской даврида Русьни қарамликдан озод этиш бошланди. 1380 йили Куликово жангида Дмитрий Донскойнинг қўшини Мамай қўшинларини мағлубиятга учратди. Бироқ 1382 йилнинг ўзидаёқ Тўхтамиш бехосдан берган зарба билан Москвани эгаллади ва мўғулларнинг Русьда юритган ҳукмдорлиги қайтиб келди. XVасрда Москва Олтин Ўрда парчалангандан кейин ташкил топган мамлакатларга бўйсунишни давом эттирди. Фақат 1480 йилдагина Угра дарёсидаги қарши жангнинг натижасида Русьнинг мўғулларга қарамлиги тўхтади.

Бу муҳим! Олтин Ўрда рус князликлари билан доимий ташқи сиёсий муносабатда бўлган дастлабки осиёлик мамлакат бўлди. XIII асрда мўғулларнинг Русьни енгаганидан сўнг, Русь назари Ғарбдан Шарққа алмашди.

Жўжи улуси Евроосиё салтанати сифатида. Мўғул босқинчиликлари ва Жўжи улуси (Олтин Ўрда) каби йирик Евроосиё мамлакатининг пайдо бўлиши Ғарб ва Шарқни яқинлаштирди. Олтин Ўрданинг гуллаб-яшнаши Ғарбий Европадаги инқироз билан жангда қатор келди. Олтин Ўрда динга эркинлик бериши билан ажралди. Хонлар рус православ черковини қўллаб-қувватлади (у солиқдан озод этилди; барча рус черковларининг ярми мўғуллар даврида пайдо бўлди). Мусулмон маданияти, араб-форсий китоблари кенг тарқалди. Жўжи улусининг ислом позициялари кучли бўлган ҳудудлари (Хоразм, Волга Булғорлари) мусулмон маданиятининг марказларига айланди. Олтин Ўрда халқаро савдонинг, жумладан, Буюк Ипак йўлининг ривожланишида муҳим роль ўйнади.

Жўжи улусининг инқирози. XIV асрнинг иккинчи ярмида мўғулларда энди чегарани ушлаб турувчи кучлар йўқ эди ва Олтин Ўрда атрофидаги улусларни йўқота бошлади. Мамай бир вақтнинг ўзида Тўхтамишга, рус князларига ва Қримдаги венециялиқларга қарши турди. Улусда назоратни сақлаш учун Мамай Генуя ва Буюк Литва князлигини жалб

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Босқоқлар. Рассом *С.Иванов*

қилмоқчи бўлди. Бироқ 1380 йил Мамайнинг асосий кучларини руслар Куликово даласида тор — мор қилди, унинг лашкари эса Тўхтамишни қонуний раҳбар деб атади. Мамай ўлдирилди. Тўхтамиш ўзининг Темур билан муносабатини оғирлаштириб, Озарбайжон ва Хоразмга сафарлар қилди. У Русь ва Литва билан муносабатларини тиклай олди. Темурга қарши Миср султони ва Мўғулистон хонидан ташкил топган иттифоқ тузишга ҳаракат қилди. Тўхтамишнинг 1395 йилда мағлубиятга учраши Олтин Ўрданинг парчаланишини жадаллатган воқеа бўлди.Евроосиёлик держава сифатида Жўжи улусининг ривожланиши тўртта омилнинг таъсири билан тўхтади: Олтин Ўрдадаги ҳукмронликнинг ички инқирози; Юань сулоласининг (1368) якунланишига боғлиқ Буюк Ипак йўлидаги савдонинг тўхташи; XIV асрнинг охирги чорагида Даладаги экологик инқироз (молнинг қирилиши ва очлик); Тўхтамишнинг Темурдан мағлуб бўлиши ва Олтин Ўрда шаҳарларининг парчаланилиши.

Хулоса: Мўғул босқинчилиги Шарқ ва Ғарбни яқинлаштирди ва мўғул хонларини евроосиёлик геосиёсий жараёнларнинг иштирокчилари этди. Европанинг бир қатор мамлакатлари билан дипломатик алоқалар ўрнатган Жўжи улуси (Олтин Ўрда) ўзгача ҳолатда бўлди. Босиб олинган рус ерларини вассаллик қарамликда сақлаб қолиш зарурати нафақат хонларнинг мажбурий усулларини, балки дипломатияни ва мослашувчан диний сиёсатни ҳам талаб қилди. Бу охир-оқибат Евроосиёда интеграция жараёнларига (Россиянинг евроосиёлик держава сифатида ривожланишига) олиб келди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ўзингизни текширинг.

1. Жўжи улусининг тузилиши Осиё ва Евроосиёни қандай яқинлаштирди?
2. Бейбарс султон Нима учун Олтин Ўрда билан иттифоқдан манфаатдор бўлди?
3. Олтин Ўрда ва Эрондаги Чингизхон авлодларининг ўртасидаги курашнинг бошланишига нима туртки бўлди?
4. Мўғул босқинчилигининг Русь учун қандай оқибатлари бўлди? Руснинг Олтин Ўрдага қаршилиги нимада намоён бўлди?
5. Чет эллик савдогарлар Олтин Ўрда шаҳарларига келишга нима учун интилди?
6. Ўрда ва Руснинг муносабатларида ўзгаришлар қачон бошланди?

Мураккаб топшириқлар.

1. Сизнингча, нима учун Жўжи улуси ўз ҳудудига рус ерларини қўшиб олишдан манфаатдор бўлмади?
2. Евроосиёдаги қудратли давлат сифатида Жўжи улусини қандай омиллар инқирозга олиб келди?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҚОЗОҚ ХОНЛИГИ — МАРКАЗИЙ ОСИЁДАГИ БИРИНЧИ МИЛИЙ ДАВЛАТ

35-§. Қозоқ хонлигининг тузилиши тарихий жараёнларнинг қонуний натижаси

Ушбу дарсда:

- Оқ Ўрда ва Кўк Ўрда;
- Биринчи қозоқ давлатлари;
- Туркистон шаҳарлари учун кураш;
- Қозоқ хонлигининг ташкил топишига доир сабаблар.

Калит сўзлар:

- Оқ Ўрда
- Кўк Ўрда
- Абулхайир хонлиги
- Сирдарё қирғоғидаги шаҳарлар
- Мўғулистон
- Қозоқ хонлиги
- Этник ҳудуд
- Давлат ҳудуди
- Қозоқ мамлакати

Жўжи улусининг шарқий қисмида Ўрда Ежен авлодларининг улуси бўлаклана бошлагани айтилди. Мана шу Ўрда Ежен улуси-*Оқ Ўрда* деб аталди.

«Оқ Ўрда» тушунчаси. Буюк Даланинг ғарбий қисмини босиб олгандан кейин Боту Волга қирғоғига кўчиб кетди. Урал дарёси Ўрда Ежен ва Боту улусларининг орасидаги чегарага айланди. Ғарбий Қозоғистонда Ботунинг кичик укаси Шайбоний қолди, у Шайбонийлар ягона улусининг асосчиси бўлган. Бу улус *Кўк Ўрда* деб аталди. XIV асрнинг иккинчи ярмида Шайбонийлар Олтин Ўрдадаги ҳокимиятни босиб олди ва унга ўз улусининг номини (Кўк Ўрда) берди. Бу манбаларда қатор хатоликларни вужудга келтиради. Уларнинг олдинги улуси 1370 йиллар бошида Ўрда Ежен авлоди Ўрисхоннинг Оқ Ўрдасига қўшилди.

Оқ Ўрда-Жўжи улусининг шарқий қаноти сифатида. Олтин Ўрда ҳукмдорлари дастлаб Оқ Ўрда ишларига аралашмади. У иш юзасидан мустақил бўлди. Ўрисхон даврида Оқ Ўрда кучайиб, Жўжи авлоди чап қанотининг барча ҳудудларини бирлаштирди. У Оқ Ўрдага Сирдарё қирғоғидаги шаҳарларни, дастлаб пойтахт шаҳар Сиғноқни қайтариб олди.

Бундан сўнг у Шайбонийларнинг олдинги Кўк Ўрдасини — Ғарбий Қозоғистонни қўшиб олди. 1375—1376 йилларда Ўрисхон Олтин Ўрдалик Саройчиқ, Ҳожи-Тархон ва Сарой шаҳарларини босиб олди ва у ерда ўз пулини чиқара бошлади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Оқ Ўрда давлати ҳудуди

Бу муҳим! Ўрисхон бирлаштирган жуда катта ҳудуд қозоқларнинг этник ҳудуди ва келажак Қозоқ хонлигининг давлат ҳудуди (ҳали ҳам Чиғатойнинг ҳукмронлигида бўлган Еттисувни ҳисобламаганда) бўлди.Шунинг учун Ўрис хоннинг Оқ Ўрдаси дастлабки Қозоқ мамлакати ҳисобланади

Ўрисхон вафотидан сўнг Тўхтамиш бутун Жўжи улусини қўл остига бирлаштирди. Ўрисхоннинг авлодлари Оқ Ўрдада ҳукмронликни тиклаш учун кураша бошлади. Дала қабилаларининг бир қисми уларни, иккинчи қисми — Тўхтамишни, сўнг Шайбонийларни қўллаб-қувватлади. Ўрисхоннинг авлоди Бароққа беш-олти йилга (1422/1423 йилдан) Шарқий Дашти Қипчоқни бирлаштириш имкони туғилди. Бироқ 1428 йили унинг вафотидан сўнг Оқ Ўрда парчаланиб кетди. Унинг кўп қисмига Шайбоний Абулхайир хон (1426—1468) ҳукмдорлик қилди.

Абулхайир хонлиги. У хон бўлган вақтда Абулхайирнинг ёши бор-йўғи ўн еттида эди. Уни кўп қабила раҳбарлари қўллаб-қувватлаган. Аммо Даладаги ўзаро урушлар у ҳукмдорлик қилган деярли қирқ йилнинг ичида тўхтамади ва шарқий Дашти Қипчоқ ҳудуди ажралиб қолаверди. Абулхайирхон ҳукмронлик учун бошқа Шайбонийлар ва Жўжи авлодлари билан курашишга тўғри келди. Жанубий ҳудудларни

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

эгаллаш жуда кўп куч сарфлашини талаб қилди. Ўрисхоннинг авлодлари Жанибек ва Керей султонлар Оқ Ўрданинг жанубий қисмида жойлашди. У ерда Абулхайирхон йигирма йил мобайнида олдинга силжимади. Улар Бароқнинг шу ҳудудга ҳукмдорлигини меросхўрликка олиб, Абулхайир билан курашда Сирдарё қирғоғидаги раҳбарлар иттифоқдошлари бўлди. Абулхайирхоннинг жанубга томон силжиши Жанибек ва Керейнинг ҳамда Қоратоғ ҳудудида кўчиб юрган, уларнинг қўл остидаги қабилаларнинг манфаатларига қарши келди.

Абулхайир хонлигининг давлат ҳудуди унинг Шарқий Дашти Қипчоқда қирқ йил ҳукмронлик қилган даврида ўзгарди. Унинг ҳукмронлиги охирида Ғарбий Сибирнинг жанубий ҳудудларидан Сирдарёнинг ўнг қирғоқлари ва Қоратоғ этагигача бўлган ерларни Сиғноқ, Ўзганд, Оқ Қўрғон, Сўзоқ шаҳарлари билан бирга бўйсундирди. Шунингдек, Уралдан Иртишгача ва Балхашнинг шимолий қирғоғигача ерлар, яъни ўзбек-қозоқлар этник ҳудудлари унинг назорати остида бўлди. Абухайирхон мамлакати баъзан *Ўзбек улуси*, шунингдек, *Абулхайир улуси* ёки *Кўчманчи ўзбеклар мамлакати* деб ҳам аталади. *Абулхайир хонлигини* кўпроқ қабул қилиш мумкин, чунки «ўзбеклар» тушунчаси дала қабилаларига боғлиқ этник тушунча бўлмаган эди.

Ёдда тутинг! Абулхайир мамлакати қозоқ давлатчилигининг сиёсий тарихида муҳим роль бажарди. Оқ Ўрда билан бирга Абулхайир хонлиги қозоқ мамлакати ва Қозоқ хонлигининг тузилишида иштирок этган давлатлардан бири бўлиб ҳисобланади.

Мўғулистон. Мўғулистон — Чиғатой улусининг шарқий қисмида XIV асрнинг ўрталарида ташкил топган мамлакат. Мўғулистон таркибига Еттисув, Қирғизистон ва Шарқий Туркистон (Қашғария) ҳудуди кирди. Ушбу мамлакатнинг асоси *дуғлат* қабиласига хос Манглай-Субе ҳудуди бўлди. 1347 йилда хонлик қуриб, дуғлатлар ҳукмдори Пўлатчи тахтга Чиғатой Тўғлиқ Темурни тайинлади, у янги авлод асосчиси ҳисобланди. Мўғулистонда кўчманчи ҳаёт тарзи сақланди. Бу ерга ўтроқчиликка кўчишни хоҳламаган кўплаб қабилалар кўчиб келди. Бу қабилаларнинг кўпроқ қисми кейинчалик Катта жуз қозоқларининг, шунингдек, қирғизлар ва уйғурларнинг таркибига кирди.

Мўғулистоннинг сиёсий тарихи урушлар ва низоларга тўла бўлди. Масалан, 1370—1380 йилларда Мўғулистон Амир Темур тарафидан тажовузга дуч келди. Мўғулистоннинг асосий ташқи душмани Мўғулистондан шимолга томон ва Абулхайир хонлигидан шарққа қараб ўз мамлакатини ташкил қилган, ғарбий мўғул кўчманчилари-ойротлар (Жўнғорлар) бўлди. 1452—1457 йилларда ойротлар Мўғулистон ва Сирдарё бўйидаги шаҳарларга босқинчилик қилди, Абулхайир хонни Сиғноқ остида мағлуб қилди. 1462 йил Мўғулистон Шарқий ва Ғарбий Мўғулистонга бўлиниб кетди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Мўғулистон давлат ҳудуди

Қозоқ хонлигининг шаклланиши сабаблари. XV асрнинг ўрталарида шакллана бошлаган қозоқ этносининг ҳар хил қисмлари учта давлатда-Абулхайир хонлигида, Нўғай Ўрдасида, Мўғулистонда бўлди. Барча қозоқ қабилаларини бир мамлакатда бирлаштириш ҳаракати Ўрисхоннинг авлодлари Жанибек ва Керейнинг зиммасида бўлди.

Бу муҳим! Бир кўринишда Ўрисхон авлодларининг Шайбонийлар билан кураши "меросхўрлик эгалик" (Шарқий Дашти Қипчоқ) учун кураш бўлиб кўрингани билан, у қозоқларнинг мустақил давлатини ташкил қилиш истагини акс эттирди.

1440—1450 йиллар кўплаб қозоқ уруғлари ва қабилалари Қозоғистоннинг жанубий қисмида, Жанибек ва Керейнинг атрофида жамланди. Бу ерда бунгача Жанибекнинг отаси Бароқхоннинг ҳукмронлиги кучли бўлган. Абулхайирхон ҳокимият учун бошқа Жўжи авлодлари билан курашаётганда, Жанибек ва Керей қўл остидаги қабилаларни кучли назорат остига олди. Улар билан ўзаро низолар тўхтатилиши ва савдонинг ривожланишини хоҳлаган Сирдарё бўйидаги шаҳарларнинг оқсуяклари алоқада бўлди. Жанибек ва Керей бошқарувидаги қозоқ қабилаларига

Керей хон

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Абулхайир билан душманлик осон тушмади. Чунки шунга боғлиқ ҳолда улар ёзда Қозоғистоннинг шимолига кўча олмади. Абулхайир ҳукмдорлигида қолган қабилалар учун Сирдарё қирғоғида ҳудудларсиз қолиш қийинчиликлар туғдирди. Қозоқ мамлакати қозоқ қабилаларининг манфаати, уларнинг табиий кўчиб юриши талабига мувофиқ, пайдо бўлиши керак эди. Бу Жанибек ва Керейнинг Еттисувга кўчиши ва қозоқ хонларининг қозоқ ерларини бириктириши учун бундан кейинги курашининг жуда муҳим сабабларидан бири бўлди.

Ёдда тутинг! Қозоқ хонлиги ташкил топишининг жуда муҳим сабаблари кўчманчи қабилаларга яйлов ҳудудларининг зарурияти, шунингдек, қозоқ этноси шаклланишининг якунланиб келаётган жараёни бўлди. Жўжи авлодининг ҳокимият учун кураши фақат қўшимча омилгина бўлди.

Жанибек хон

Жанибек ва Керейнинг Еттисувга кўчиши — Қозоқ хонлигининг ташкил топиши. 1450-йиллар охирида Жанибек ва Керей қўл остидаги халқи билан Ғарбий Еттисувга, Мўғулистон хонининг эгалигига кўчди. Кўп ўтмай улар сиёсий мустақилликларини ўрнатдилар. 1468 йили Абулхайир хоннинг вафотидан сўнг Жанибек ва Керей олдинги Абулхайир хонлигидаги юқори ҳокимиятни босиб олиб, қозоқ қабилаларининг этник ҳудудини бирлаштирди. Бу вақтда улар қозоқ ҳукмдорлари деб аталди. Қозоқ хонлигидаги биринчи хон Керей хон бўлди.

Хулоса: Жўжи улусининг таркибидан Шарқий Дашти Қипчоқнинг ажралишининг муҳим сабаблари бўлди: қозоқ этносининг этник ҳудуди ва Қозоқ хонлиги давлат ҳудуди шаклланди. Оқ Ўрда аслида биричи қозоқ мамлакати бўлди. Мўғул мамлакатларининг парчаланиш даврида дастлабки уч мамлакатнинг (Оқ Ўрда, Абулхайир хонлиги ва Мўғулистон) орасидаги воқеалар узвийлиги Қозоқ хонлигининг ташкил топишига олиб келди. Турк-мўғул кўчманчи давлатининг белгиларига биноан дастлабки қозоқ давлатлари шаҳар ва қишлоқ хўжалиги маданият марказларига интилди. Бир мамлакат таркибига ҳар хил иқлим ва ландшафт зоналарни бирлаштириш дала қабилаларининг кўчиб юриш ҳудудларининг кенгайишига ва кўчиш йўналишлари ўзгаришига имконият яратди ва жузлар тузилиши сабабларининг бирига айланди. Қозоқ хонлигининг ташкил топиши этник ва сиёсий жараёнларнинг қонуний натижаси бўлди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ўзингизни текширинг.

1. Ўрисхон бошқарувининг тарихий аҳамияти нимадан иборат?
2. Қозоқ хонлигининг ташкил топишига асос бўлган давлатларни айтинг.
3. Қозоғистон тарихи учун дала хонларининг Сирдарё бўйидаги шаҳарлар учун кураши қандай аҳамиятга эга?
4. Сизнингча, Мўғулистон бундай номни нима учун олди? Мўғулистоннинг ташқи душманларини атанг.
5. Қозоқ хонлиги ташкил топишининг асосий иккита сабабани атанг.

Харита билан ишлаш.

Харитадан: Оқ Ўрдани; Кўк Ўрдани; Сирдарё бўйидаги шаҳарлар ҳудудини (Туркистон); Абулхайир хонлигини; Мўғулистонни; Темурийлар давлатини кўрсатинг.

Мураккаб топшириқлар.

1. Қозоқ хонлиги ташкил топишидан: а) Жўжи авлодлари Жанибек ва Керей; б) қозоқ қабилалари; в) Сирдарё бўйидаги шаҳарлар; г) Мўғулистон хонлари нима учун манфаатдор бўлган?
2. Сизнингча, Оқ Ўрда — Абулхайрхон хонлиги — Қозоқ хонлиги давомийлиги нимада? Оқ Ўрда ва Абулхайрнинг хонлиги ўртасида ўхшашликлар ва фарқлар қандай?

36-§. Қозоқ хонларининг Қозоқ хонлигини ташкил этиш ва мустаҳкамлашда тутган ўрни

Ушбу дарсда:

- Қасим хон даврида Қозоқ хонлигининг фаровонлиги;
- Қозоқларнинг Мовароуннаҳр Шайбонийларига қарши кураши;
- Хақназар ва Тауекелхон даврида қозоқ хонлиги;
- Хонларнинг Қозоқ хонлигини мустаҳкамлаш учун кураши;
- Қозоқ хонлигининг қозоқларнинг тарихий тақдири учун аҳамияти.

Бурундиқ хон (1480—1509). Керей хоннинг ўғли Бурундиқ хон Хонлик ҳудудни кенгайтириш учун катта ишларни амалга оширди. У Абулхайрхоннинг авлодидан бўлган Муҳаммад Шайбоний билан курашиши керак бўлди. 1495 йилда Бурундиқ хон Марказий Қозоғистонда ўз ҳукмронлигини ўрнатди. У ҳукмронлик қилган йиллари Қозоқ хонлигининг чегараси Ўрол дарёсигача етди. XV асрнинг охирида Мўғулистоннинг парчаланиши ва Еттисув қозоқларининг Бурундиқ хоннинг ҳукмронлигини тан олиши қозоқ қабилаларининг бир мамлакатга бирлашишига ёрдам берди.

Калит сўзлар:

- Қозоқ хонлиги
- Этник худуд
- Шайбонийлар
- Бухоро хонлиги
- Нўғой ўрдаси
- Сирдарё шаҳарлари
- Мустақиллик
- Қонуний жамғармалар

Бу муҳим! Бурундиқ хон қозоқ хонларининг ҳукмронлигини келажак Кичик ва Катта жуз худудларига тарқатган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қасимхон

Дашти Қипчоқни Кўчманчи Ўзбекларнинг тарк этиши ва Шайбонийлар мамлакатининг шаклланиши. Ўрда Эжен авлодларининг Шайбонийларга Шарқий Дашти Қипчоқда ҳукмронлик қилишга имконият бермаслигини кўриб, XVI асрнинг бошида Муҳаммад Шайбонийхон ўзининг қўл остидаги қабилаларни Мовароуннаҳрга олиб кетди. Улар ўзлари билан «ўзбек» этнонимини олиб кетди, у бундан кейин қозоқларга нисбатан қўлланилмади. Истеъдодли қўмондон бўлган Шайбонийхон Мовароуннаҳрни босиб олди ва уни Темур ва Чиғатой авлодининг охирги вакиллари билан (уларнинг ичида Заҳриддин Муҳаммад Бобур ҳам бор), шунингдек, Эрон Сафавийлари билан бўлган жангда ҳимоялаб қолди. Мовароуннаҳрда Шайбоний авлоди бошқарган янги давлат пайдо бўлди. Шайбонийлар пойтахти Бухоро бўлди, шунинг учун бу мамлакатни Бухоро хонлиги деб атади. Мовароуннаҳрга келган дала қабилалари ўтроқчиликка кўча бошлади ва энди қурилаётган ўзбек этносининг таркибига кирди.

Қасимхон (1509—1518/23). XVI асрнинг бошида қозоқ — ўзбек урушлари бошланди. Мувафаққиятдан мамнун бўлган Шайбоний Шайбонийларнинг Буюк Даладаги ҳукмронлигини қайтаргиси келди.

Шайбонийхон билан жангларда Жанибекхоннинг ўғли Қасим султон кўзга тушди. Қария Бурундиқ хон олий хон деб ҳисобланса ҳам, Қасим султон катта обрўга эга бўлди. Аристократлар султонни қўллаб — қувватлади, чунки у кучли қўмондон эди.

"Етти хон" ёдгорлик мажмуаси. Қасимхон қабри. Атирау вилояти

Бу муҳим! Қасимхон Сирдарё шаҳарларидаги ҳукмронлигини қайта ўрнатди, бу қозоқларнинг жанубдаги этник ҳудудини шакллантиришга олиб келди.

1509—1510 йиллар оралиғида Шайбонийхон Қасимхоннинг аҳоли пунктларига юриш қилди, ҳатто Улутауда ўрдасини тўнади, лекин Қасимхон аскар тўплаб, ўзбекларни мағлуб қилган. 1510 йилда Шайбонийнинг Сафавийлар билан жангда вафот этиши, Мовароуннаҳрнинг заифлашиши Қасимхонга Сирдарё бўйлаб барча шаҳарларни, шу жумладан жанубий Сайрам шаҳрини қайтаришга имкон берди.

1511 йилда Шайбонийхонни енгганидан кейин Қасим султон оқ кигизда кўтарилиб, барчага қозоқларнинг хони бўлиб танилди. Буриндиқ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

хон Буюк Давлатдан кетди. У Самарқандда вафот этди. Қасимхон Дашти Қипчоқнинг тўлақонли ҳукмронига айланди.

Қасимхон даврида Қозоқ хонлигининг мустаҳкамланиши Шайбоний султонларидан яна бир гуруҳининг Дашти Қипчоқни ўз қабилалари билан тарк этишига мажбур қилди. Шайбонийлар, Элбарс ва Белбарс Хоразмни босиб олиб, ўз давлатини — Хива хонлигини қурди. Шундай қилиб, Марказий Осиёда Шайбонийлар бошчилигида икки янги давлат тузилди. Улар XVIII аср ўрталарига қадар ҳукмронлик қилдилар.

1519—1520 йиллардаги ҳарбий сафарларида Қасимхон бир неча марта нўғайларни мағлубиятга учратиб, Қозоқ хонлигини Волга қирғоғигача чўзди. Нўғой — башқирд улусларининг бир қисми Хонлик таркибига кирди. Бир миллиондан зиёд кўчманчилар Қасимхонни тан олишди. Давлатни мустаҳкамлаш учун Қасимхон "Қасымханның қасқа жолы" («Қасимханнинг тўғри йўли») деб номланадиган бир қатор қонунларни қабул қилди.

Бу муҳим! Қасимхон ҳукмронлигининг натижаси қозоқ халқини ўз этник чегаралари ичида бирлаштириш эди. Қасим хон даврида Қозоқ хонлиги бутунлай мустақил ва суверен давлат бўлди.

Алғов-далғовли ва ўзаро урушлар даври. Қасимхон вафотидан кейин Қозоқ хонлигида ўзаро келишмовчиликлар пайдо бўлди. Қозоқ хонлиги заифлашиб ўз ерларидан айрила бошлади. Қозоқларда фақат Еттисув ва уларга қўшилган қирғизлар қолди. 1537 йилда Мўғулия хони Бухоро ҳукмдори билан иттифоқлашиб, қозоқ — қирғиз аскарини оғир мағлубиятга учратди, бу тўғрида "Тарих — и Рашидийнинг" муаллифи Муҳаммад Ҳайдар Дуғлат ёзган: "Бундан кейин қозоқлар йўқ бўлиб кетди".

Бу муҳим! 1520—1540-йиллардаги давр қозоқлар учун синовли вақт бўлди. Ўзаро урушлар вақтида кўплаб одамлар қирилди ва этник худуднинг муҳим қисмларини йўқотди. Шундай бўлса ҳам, қозоқ мамлакатининг асоси сифатида Қозоқ хонлиги сақланди.

Хақназар хон ҳукмронлиги даврида Қозоқ хонлигининг тикланиши (1538 йилларнинг боши — 1580 йил). 1550 йилларнинг бошида Қасимхон ўғли Хақназархон даврида Қозоқ хонлигининг тикланиши амалга оширилди. Алғов — далғов йиллари Хақназар ҳокимият учун курашда иштирок этиш учун жуда ёш эди. У ўз улусида, ғарбдаги нўғойларнинг ғамхўрлигида бўлди. 1549 йили туркманлар билан урушда кўзга тушди 1555 йилда мўғулларнинг қозоқ ва қирғиз қишловларига қилган босқинчиликларига қарши чиқиб, мўғул хонининг боласини мағлубиятга учратди. Мўғул хони ўғли учун қасос олиш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ҳақназархон

мақсадида Хақназарга сара аскарини юбориб, уни мағлуб қилди. Лекин Хақназар тез орада ўз кучларини қайта тиклади.

Хақназар хоннинг ҳукмронлик даври ўттиз йил давом этди. Ўша вақтда давлат ҳаётида ўсиш юз берди. У улуслик тизимни жузлик тизим билан алмаштирди. Хақназарга белгили бир вақтга ғарбий ерларни қайтаришнинг, Сибирь хонлиги туфайли шимолдаги ўз эгаликларини кенгайтиришнинг, 1579 йил Мовароуннаҳр ҳукмрони билан иттифоқ битимини имзолаш фурсати тўғри келди. Унинг даврида Қозон (1552) ва Астрахань (1556) Хонликларини тор — мор қилиб кейин Сибирни бўйсундиришга киришган Рус подшолиги билан савдо алоқаларини ўрнатиш амалга оширилди.

Таваккалхон (1583-йиллардан кейин). Хақназардан кейин Бухоро хонининг ёрдами билан Чиғай (1580—1582) хон бўлди. Унинг ҳукмронлигини Таваккал меросхўрликка олди. Унинг даврида бироз вақтгача Бухорога вассаллик қарамлик сақланиб қолди. Аммо 1583 йилнинг бошида Таваккал хон Дашти Қипчоққа кетди ва якка ҳукмронлигини юргиза бошлади. Далага келиб, Таваккал хон қозоқ султонларини бирлаштирди ва Бухоро хони билан Тошкент ва Сирдарё бўйидаги шаҳарлар учун кураш бошлади. 1598—1599 йилларда Бухоро хонлигидаги сиёсий ғалаён даврида Таваккал хон Сирдарё бўйидаги шаҳарларни, Тошкент, Фарғона, Самарқандни олди ва Бухоро томонига силжиди. Бу ерда у мағлубиятга учраб ярадор бўлди. Қозоқ ва Бухоро хонлари орасида шартнома имзоланди. Қозоқ хонлиги Тошкентни, шунингдек, Сирдарё бўйидаги шаҳарларни сақлаб қолди. Ушбу вилоятларнинг қозоқ хонлигига киришининг муҳим тарихий аҳамияти бор эди. Қозоқ давлатчилиги мустаҳкамланиб, қозоқларнинг ҳукумати Тошкент, Туркистон ва Андижонга тарқалди. Шу билан бирга Қозоқ хонлигининг шимолий ва шимоли — ғарбий қисмлари заифлаша бошлади. XVI асрнинг охирида Сарисудан Шимолга ва Оролдан шимоли — шарққа қараб қозоқ далаларини нўғойлар босиб олди. Бундан ташқари, қозоқларни руслар келгандан кейин башқирдлар ва Сибирь татарлари кўчира бошлади. Бухоро хони Абдуллахон II Сибирь хони Кушим билан иттифоқдош эди ва бу иккиси бирлашиб Қозоқ хонлигига қарши ҳаракат қилди. Шунинг учун 1594—1595 йилларда Москва ҳукумати билан музокараларда Таваккалхон Рус подшолиги билан ҳарбий иттифоқ тузишга тиришди.

Эсимхон (1598—1628) ва Турсунхон (1613—1628) даврида қозоқ хонлиги. Шайбонийлардан (1500—1598) кейин Мовароуннаҳрда бир ярим

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

асрдан кўп вақт Аштархон авлодлари ҳукмронлик қилди. Қозоқ хонлари улар билан Тошкент ва Сирдарё бўйидаги шаҳарлар учун рақобатлашди.

Эсим хон

Таваккал вафотидан олдин султонларнинг орасида бир неча рақобат гуруҳлари бўлди. Бу қозоқ хонлигининг парчаланишига олиб келди. Эсим султон хон унвонини 1598 йили расмий турда мерosликка олди. У ўз пойтахти деб Туркистонни[1] танлади. Эсим узоқ вақт ҳукмронлик учун Турсин султон билан курашди. 1613 йили Аштархоний Имомқулихон Турсин султонни қозоқларнинг олий хони ва Тошкент ҳукмрони деб эълон қилди. Турсинхон (Турсин Муҳаммад хон) ўз пулини зарбқила бошлади ва асосий солиқларни ўз фойдасига ола бошлади, яъни Бухоро хонининг вассали бўлмади. Унинг ҳукмронлиги Сирдарё бўйидаги бир неча шаҳарларга ва Фарғона, Андижонга тарқалди. У Қозон ва Сибирь билан савдо алоқаларини ўрнатди. Эсим хон ўзининг қўл остидаги қабилалари билан Еттисувнинг жанубий қисмига кетди. 1620—1622 йиллари Имомқулихон ва Турсин хон орасида уруш бошланди. Турсин хон 100 минг жангчи тўплади, уларнинг бешдан бир қисмини қирғиз ҳукмронлари чиқарди. Жангнинг ҳал қилувчи вақтида Имомқулихон чекинди ва Қозоқ хонлигининг мустақиллигини тан олди.

Қозоқ хонлигининг бўлиниши шу вақтда чуқурлашди. Эсим хоннинг ойратларга қарши жангидан фойдаланиб, Турсин хон унинг ўрдасини

Эсимхон мақбараси. Туркистон шаҳри

[1] Туркистон шаҳри, қадимги Ясси, бу ерда Хожа Ахмад Яссавий мақбараси жойлашга.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қулатди, Эсим хоннинг оиласини асирга олди. Сайрам атрофида икки қозоқ хонининг армиялари орасида жанг бўлди, унинг давомида Турсин хон мағлубиятга учради. Шундан сўнг Эсим хон Тошкент ва Туркистонни бошқариш ҳуқуқига эга бўлди.

Эсим хон ўлимининг аниқ вақти белгисиз. У Туркистон шаҳрида дафн қилинган. Эсим хон Қозоқ хонлигининг бўлиниш даврида ҳам обрўсини сақлаб қолган, довюрак жангчи ва доно ҳукмдор сифатида ёдда қолди. Унинг исми билан "Есім ханның ескі жолы" деган ном олган қонунлар тўплами яратилган.

Хулоса: XV асрнинг охири — XVI асрнинг биринчи ярмида Қозоқ хонлиги Буюк Дала ва Марказий Осиёдаги жуда мураккаб ҳарбий — сиёсий аҳволдан омон чиқди. Ташқи агрессия ва ҳокимият учун ички курашларга қарамасдан, қозоқ давлатчилиги сақланди. Дастлабки қозоқ хонларининг номлари тарихий маълумотларда ва халқнинг тарихий ёдида сақланиб қолди. Бу ҳукмдорларнинг куч — қудратининг орқасида қозоқларнинг этник ҳудуди кенгайди ва ҳар хил ҳарбий — сиёсий хавфдан кейин қайта тикланди. Шу туфайли қозоқлар ўз этник ҳудудларининг чегараларида ўзлари учун қулай йўллар билан кўчиб — қўниш имкониятига эга бўлди.

Ўзингизни текширинг.

1. Қозоқ хонлигининг кенгайиши ва тикланиши қайси хонларнинг исмлари билан боғлиқ?
2. Уч қозоқ жузининг шаклланиши қайси хоннинг номи билан боғлиқ?
3. Қайси қозоқ хонининг даврида қозоқларнинг биринчи ҳуқуқ жами пайдо бўлди?
4. XVI—XVII асрларда қайси шаҳар қозоқ хонлигининг пойтахтига айланди?
5. Қозоқ ва Бухоро Хонликларининг орасида қайси ҳудудлар учун доимий урушлар бўлди? Бу ҳудудларнинг қозоқлар учун қандай аҳамияти бор?

Интернетдан фойдаланишга мўлжалланган топшириқ.

"XV аср — XVII асрнинг биринчи ярмида Қозоқ хонлигининг хонлари" номли жадвал тузинг. Жадвал устунлари: хон номи, ҳукмдорлик йиллари, ҳудуди, асосий воқеалар, шунингдек, "ўзгача эскартмаларни" ўз ичига олиши керак. Ўзингиз охирги устунга нима қўша олишингизни ўйланг. Ҳудудларни белгилаш учун харитадан фойдаланнинг.

Мураккаб топшириқлар.

1. Сиз қандай ўйлайсиз, нима учун Қозоқ хонлигининг мустаҳкамланиш ва тик ланиш даври унинг заифлашиш даврлари билан алмашиб турди? Бу қандай асосий омиллар билан боғлиқ бўлди?
2. Сиёсий генез жиҳатидан қараганда, Қасим хон ва Эсим хоннинг даврида қонуний жамларнинг пайдо бўлиши нимани англатади?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

37—38-§. Қозоқ хонлиги: давлатнинг сиёсий институтлари

Ушбу дарсда:

- Хон ва хон ҳукмдорлиги;
- Ҳокимият муқадаслиги;
- Султонлар ва бийлар;
- Қозоқ хонлигидаги ҳокимият триадаси.

Калит сўзлар:

- Давлатчилик
- Этноижтимоий
- Этноҳудудий
- Жуз
- Сиёсий ҳуқуқлар
- Ҳокимият
- Ҳокимият институти
- Хон
- Султон
- Бийлар
- Ботир

Қозоқ давлатчилиги уруғ — қабиладош (ундан кейин жузлик) тизим билан бирлашган *ҳудуд, ҳокимият* ва *халқнинг* бирлашишига асосланган. Қозоқ давлатининг мафкураси умумий келиб чиқиши ва умумий анъаналари тўғрисида тушунча бўлди. Қозоқ жамияти сиёсий ҳокимият институтларининг — хоннинг, бийларнинг, қурултой, улусларнинг ёрдами билан бошқарилди.

Хон ва хон ҳукмронлиги. Хон сифатида султонни — Чингизхоннинг бевосита авлодларини эълон қилиш мумкин эди. Хон унвонига, асосан, уруғдаги ёши катта эр кишининг ҳуқуқи бор эди. Шунинг учун хоннинг акаси, укаси, хон ўғилларидан катта деб ҳисобланган. Лекин бу амалиёт кўпинча бузилган. Тахт меросхўрлиги тўғрисида қатъий қоидаларнинг йўқлиги сабали, султонлар ўртасида ҳокимият учун кураш давом этди ва хон ўлимидан кейин Буюк Далада деярли ҳар доим алғов — далғовлик бошланди. Янги хоннинг тахтга ўтириши вақтида уни оқ кигизга солиб кўтариш қадимги анъанаси сақланиб қолди: хон қилиб эълон қилинган султонни оқ кигизга ўтирғизиб ва хонликнинг энг нуфузли шахслари уни четларидан ушлаб уни уч марта кўтарди ва “Хон! Хон! Хон!” деб эълон қилди.

Хон ўз вазифасидан келиб чиққан ҳуқуқлардан фойдаланди:

1. Чингизхоннинг авлодлари ва барча қозоқ қабилаларининг ҳукмдори сифатида хоннинг Хонлик ҳудудини бошқаришга ҳақли бўлди. Бу ҳуқуқнинг асосий вазифаси — мамлакатни ташқи душманлардан ҳимоя қилишдир.

2. Хон урушни эълон қилиш ва битимга келиш ҳуқуқига эга бўлди. Бу ҳуқуқ унинг бош қўмондони лавозимидан келиб чиққан.

3. Хоннинг хорижий давлатлар билан музокара қилиш ҳуқуқи бўлди. Бу унинг ташқи сиёсатга йўналтирилганлиги билан боғлиқ бўлди.

4. Хон ўлим жазосини беришга ва афв этишга ҳуқуқли бўлди. Бу унинг бош қози ҳизматига боғлиқ бўлди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

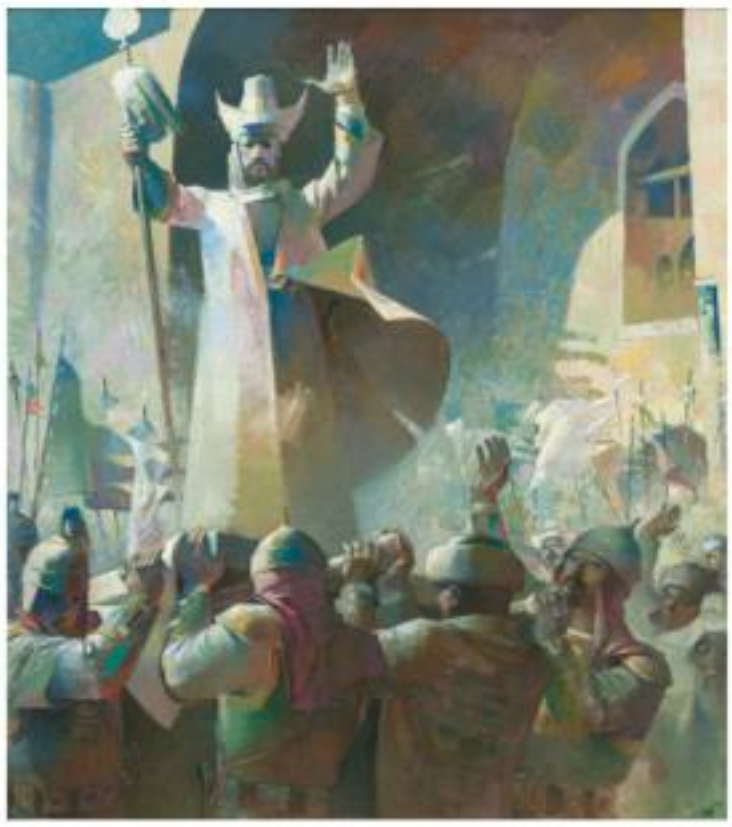

Абилай хон. Рассом *Б. Мирзахметов*

5. Хон қонунлар ва буйруқлар беришга ҳуқуқли бўлди. У унинг жамоат қурилишини ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш ҳизматидан келиб чиқди.

Хон атрофида маслаҳатчилар, қўмондонлар, навкарлар, шунингдек, аскарлар ва аъёнлар бўлди. Аскар хон ва унинг оиласини ҳимоя қилди. Малайлар кундалик ҳаётида ва хон уюштириб турадиган йиғин — тўйларда хизмат кўрсатди.

Бу муҳим! Хоннинг буюк ҳуқуқлари унинг олий ҳукмрон, бош қўмондон ва қози хизматларидан келиб чиқди.

XVII асргача қозоқ хонлари Буюк Далани доимий айланиб юрди ва шу вақтда хон ўрдаси ўтови тикилган ерда жойлашди. Хон улусларни айланиб юриб, Хонликдаги тартибни қўллаб — қувватлади. Бундай кезиш вақтида хон фойдасига солиқ (одатда мол билан) тўпланди. Тошкент ва Туркистон хонлар келадиган ерга айланган пайтда улар ўзларига Бухоро ва Хива ҳукмдорларининг саройларига ўхшаш саройлар солдирди.

Олий ва кичик хонлар. Бир неча асрлар мобайнида Қозоқ хонлиги ҳокимиятни марказлаштириш билан марказсизлантириш босқичларидан ўтди. Секин — аста марказсизлаштириш кучайиб: Хонликни бир одамнинг бошқариши тўхтади. Бу жузлик тизимнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ бўлди. Тауке хон ҳукмдорлигини барча жузлар тан олган Қозоқ хонлигининг сўнгги (буюк) хони бўлди. Шундан кейин ҳар бир жузда ўз хони сайланди. Лекин XVIII асргача хон ҳукмронлигининг фақат қабилалар гуруҳларига тарқалган вақтлари бўлди. Олий хонлар ҳукмронлиги барча хонликка тарқалган хонларгина (Қасимхон, Хақназархон, Таукехон ва бошқалар), кичик хонлар эса — барча ўзга хонлар бўлди. Ҳар бир кичик хон олий хон бўлгиси келди, шунинг учун Қозоқ хонлигида ҳукмронлик учун курашлар доимий бўлиб турди.

Хон ҳокимиятининг муқаддаслиги тўғрисида тушунча. Обрўли хон вафот этганидан кейин бошланадиган ўзаро кураш ва султонлар ўртасидаги ҳукумронлик учун кураш шунингдек, қора халқ вакилларининг кўтарилиши ҳодисалари (масалан, жанглар пайтида ботирларнинг) ҳокимиятнинг муқаддас сифати тўғрисида тушунчаларни йўқ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қилмади, у қозоқларда қадимги туркийларда ва мўғуллардагидай ўрин олди. Чингизхон авлодларининг ҳокимияти умуман олганда ҳеч қандай низо келтирмади. Улар тартиб ва адолатлилик асосида ҳокимиятни бошқарадиган хоннинг муқаддаслигига ишонди. Ҳукмдор уларга ажойиб куч ва қут қўнган шахс бўлиб ҳисобланди. Қут қўнган ҳукмдорга барча халқнинг фаровонлиги боғлиқ деб ҳисобланди.

Бу муҳим! Қозоқларнинг (шунингдек мўғулларнинг) тушунчаси бўйича, хон ва барча Чингизхон аводига ўзгача харизма ва осмонлик барака — қут хос бўлди. Қозоқ жамиятидаги Чингизхоннинг авлодларининг ўзгача ҳолати шу билан тушунтирилди.

Султонларнинг Хонликни бошқаришдаги ўрни. Султоннинг асосий сиёсий ҳуқуқи ҳокимиятни мерос қилиб олиши эди. Бу ҳуқуқнинг манбаи Чингизхон авлодидан келиб чиқиш эди. Султонлар давлатни бошқаришга боғлиқ ва ўзларига бўлиб берилган улусларни бошқарди. Қозоқлар Чингизхон авлодларининг ўз улусларига ҳуқуқини нотўғрига чиқармади. Улусларни бошқариш султонларга ҳудудни бошқариш ҳуқуқини берди. Чингизхон авлодлари йил сайин қурултойга келиб, ҳокимият ишларига қатнашди. Қурултой аристократларнинг барча муҳим оммавий муаммолари ечиладиган мажлис эди. Қурултой дастури Чингизхоннинг Буюк ясоғи ва қозоқнинг ҳуқуқли тўплами билан қабул қилинган. Масалан, "Етти Низом" тармоқларининг бирида бундай дейилди: "Хоннинг ўзи, улар билан тенг барча султонлар, оқсоқоллар ва уруғларнинг бошчилари кузда, даланинг ўртасида бир ерга, халқ муаммоларини муҳокама қилиш учун йиғилсин".

Бийлар ва батирларнинг ҳукмдорлиги. Маҳаллий ердаги барча кучлар бийларга тегишли эди. Бийнинг уруғи ва қабиласи кўпроқ қувватли бўлса, унинг таъсири ҳам шу даражада кучли бўлди. Энг таъсирли бий хоннинг атрофидаги кенгашни ташкил қилди, шундай қилиб қора халқ нафақат давлат бошқарувида қатнашган, баъзан у ҳал қилувчи овозга эга эди.

Бу муҳим! Уруғлар ва қабилаларнинг раҳбарлари — бийлар халқнинг манфаатларини ҳимоя қиладиган "миллий ҳукумат"га айланди.

Батирларнинг давлатни бошқаришдаги уруш ва тинчлик босқичларида белгиланди. Тинч вақтда улар улус султонларининг, бийлар ва оқсоқолларнинг ҳукмдорлигига бўйсунди. Лекин, XVII аср — XVIII асрнинг бошида тўхтовсиз ойрат тажовузи ва халқнинг ғарбий чегарасида мураккаб вазиятга кўра батирларнинг жамиятдаги роли сезларли даражада ўсди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Давлат қурилишининг узлуксизлиги. Қозоқ давлатчилиги XV—XVIII асрлар билан чекланмади. Унинг манбалари саклар ва уйсинларнинг қадимги кўчманчи давлатларида, туркийлар ва мўғулларнинг кўчманчи империяларида тўпланган. Давлат қурилишининг узлуксизлиги кузатилади. Бу Евроосиё дала кўчманчилик тамаддунининг ўз ҳусусияти билан боғлиқ. Кўчманчи давлатчиликнинг моҳияти икки минг йил давомида ўзгармади: давлат аввал монархия лик моделдаги шахсдан (раҳбар, подшоҳ, хон) турди, жамият асосини кўчманчи мол чорвачилиги билан шуғулланган ва генеалогик қариндошлик идеяси билан бир халққа (эл) бирлашган уруғлар ва қабилалар ташкил этди. Буюк Дала кўчманчиларининг давлати — кўчиб — қўниб юрадиган қабилаларнинг иттифоқидан ташкил топди. Бу кўчманчи жангчи халқни хон бошқарди ва унинг ҳукмдорлиги муқаддас бўлиб ҳисобланди. Кўчманчиларнинг ҳарбий — сиёсий бирлиги уларнинг этник бирлигига мос келди.

Бу муҳим! Шундай қилиб, Буюк Дала кўчманчиларидаги давлатчилик этно-ижтимоий бирлашманинг шакли бўлиб ҳисобланади. У кўчманчи тамаддуни билан бир вақтда пайдо бўлган. Тамаддун кўчманчилар давлатчилигининг сиёсий генези билан ва кўчманчи этносларнинг этногенези билан қатор ривожланди.

Яйловлардаги бошқа кўчманчи қабилалар пайдо бўлишганда, бегоналар билан қариндошликни янги генеологик афсоналар билан боғлаб, шаклланган жамоат ташкилотига киргизди. Шундай қилиб асоси туркий қабилалар бўлган қозоқ халқининг таркибига тамаддун томонидан яқин бўлган мўғул қабилалари кирди.

Кенг ҳудуддда кўчиб — қўниш даврида бирлашишнинг ҳудудли факторининг маъноси этно-ижтимоий фактордан паст бўлди. Лекин вақт ўтиши билан қозоқлардаги давлатчилик этно ҳудудли бирлашма турига айланди. Ҳар бир жуз белгили бир ҳудудда кўчиб — қўниб юрди, Қозоқ хонлиги эса уч жузни бирлаштирди; этник ҳудуд сиёсий ҳудуд билан мос эди.

Ҳокимият учлиги. Қозоқларни қўшганда, Буюк Дала кўчманчиларининг кўчманчи давлати учун ҳокимият учлиги хос: “хон — бийлар — халқ”. Хонлар ҳукмдорлиги шубҳасиз, бийларнинг ҳукмдорлиги — анча чекланган бўлди. Лекин кўчманчи давлатнинг демократизми халқнинг ўзига ҳам бир қанча ҳукмдорлик ҳуқуқини берди. Кичкина кўчманчи жамоалар (уруғлар) эркин ва мустақил бўлиб, Далада эркин кўчиб — қўниб юришди ва ҳокимиятга ўз фикрини ҳукмдорга кўчиб келиш ёки кўчиб кетиш орқали билдирди. Халқ кўчиб кетса хон ҳокимиятсиз ва давлатсиз қолади. Шунинг учун халқ ҳокимият манбаи бўлди, халқ анъаналарни сақловчи сифатида ҳаракат қилди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қозоқ хонлари халқни ҳурмат қилиб, унинг фаровонлигига интилди. Анаънавий тушунчага кўра хон ўз халқига "она боласига" қилгандек ғамхўрлик қилиши керак, унинг фуқаролари эса уни "ўз отаси" деб ҳисоблаши керак ва ўғиллари ўз оталарига бўйсунгандек бўйсунишлари керак эди. Бу кўчманчи мамлакатларни шарқнинг зўравон подшоликларидан фарқлади.

Умуман олганда, Жўжи улуси ва аввалги қозоқ давлатининг сиёсий тузумлари Чингизхон империясидан мерос бўлиб қолган автократия белгиларига қарамасдан, кўпроқ демократик институтлар бўлиб ҳисобланди. Бу кўчманчиларда давлатчилик белгиларининг аниқ бир эволюциясини кўрсатди.

Хулоса: Қозоқ хонлигида давлат икки тизимнинг қўллаб — қувватлаши шаклида намоён бўлди. Биринчи олий ҳукмронлик институти (хон, султонлар) сифатида аниқ сиёсий тизим. Иккинчи, бийликнинг уруғ — қабила уюшмаси бунда ҳар бир уруғ ва қабилани бий бошқарди. Бийлар ҳокимиятнинг муҳим элементи ва ҳокимият билан халқ орасида алоқа кўзи бўлди. «Хон — бийлар — халқ» — бу ҳокимият учлиги, унда ҳар бир элемент қозоқ давлатининг мустаҳкамланиши учун муҳим роль бажарди. Анъанавий қозоқ давлатчилиги евроосиё далаларининг қадим кўчманчилар давлатчилиги билан узлуксизликни сақлаган хосиятларини эгаллаган (давлатчиликнинг этно-ижтимоий сифати, ҳокимият учлиги, ҳокимиятнинг муқаддаслиги тўғрисида тушунча, устунлик ва демократик белгиларнинг уйғунлиги).

Ўзингизни текширинг.

1. Қозоқ хонлигида сиёсий ҳокимият қандай ижтимоий гуруҳга тегишли бўлди?
2. Хон қандай ҳуқуқларни эгаллади? Унинг қандай вазифалари бўлди?
3. Султонларнинг сиёсий ҳуқуқи тўғрисида гапиринг. Султонлар бу ҳуқуқларни қандай қилиб амалга оширди?
4. Бундан олдинги параграфнинг материалидан фойдаланиб, Қозоқ хонлигидаги алғов — далғовлар ва кучайишларда хонларнинг ролига мисоллар келтиринг.
5. Бийлар ва батирлар қандай ҳокимиятни эгаллади?
6. Хон ҳокимияти нима сабабдан муқаддас деб ҳисобланди?
7. Қора халқ ҳокимиятга қандай қилиб аралаша олди? Хонлар нима учун халққа ҳурмат билан қаради?

Мураккаб топшириқлар.

1. Қозоқ давлатчилигининг кўчманчилар тамаддунининг маъноси билан боғлиқ эканлигини ўйланг.
2. Жўжи улуси ва Қозоқ хонлигининг тузилишини солиштиринг. Қандай ўхшашлиги ва фарқи бор?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

39–40-§. Муқаддас заминни ҳимоя қилиш ва асрашда аждодларимизнинг ўрни

Ушбу дарсда:

- Қозоқ хонлиги душманлар қуршовида;
- Кўчманчиларнинг охирги империяси;
- Ўйрат босқинчиликларини енгиш;
- «Қоварик йиллари» ва туғилган ерни сақлаб қолиш.

Калит сўзлар:

- Нўғойлар
- Ойротлар
- Жўнғор хонлиги
- Кўчманчилар империяси
- Қўнтойчи
- Ўрбулоқ жангги
- Тавкехон
- «Қоварик йиллари»
- Ангирақай жанги

Қозоқ хонлиги душманлар исканжасида. XVI аср охиридан нўғой (манғит) қабилалари шарққа қараб тез кенгайиб келаётган Рус подшоҳлигининг босими билан Шарқий Дашти Қипчоқни эгаллади. Нўғойларнинг кўчиш ерлари XVII асрда Есилдан Иртишгача чўзилди. Бу вақтда нўғойлардан ташқари, қозоқларнинг ғарб ва шимолдаги рақиблари руслар кўчирган бошқирдлар ва Сибирь татарлари бўлди. Яйлов учун кураш, тўновчилик босқинчиликлари, Далада ва унинг четларидан узоқларга мажбурий кўчишлар, кўчиб юришнинг табиий хусусиятларига путур етказадиган кўчиб келиш ва кўчиб кетишлар шу вақтга хос кўринишга айланди.

XVIII асрдаги қозоқ даласига ташқи таҳдидлар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

XVI асрнинг иккинчи ярмида шарқдан ойротларнинг (Жўнғор, қалмоқларнинг) босқинчилиги кучайди. Ойротлар ўзларининг яйлов ҳудудларини кенгайтирди ва Сирдарё бўйидаги шаҳарларни босиб олишга интилди. Натижада, XVII асрнинг бошида Қозоқ хонлиги Сирдарё қирғоғида далалар ва Еттисув тоғлари билан чекланган ва ташқи душманлар қуршовида қолди. Асрнинг охирларида ғарбда нўғойлардан бўлак, Волга қалмоқлари, бошқирдлар ва Ёйиқ казаклари, шимолда-Сибирь казаклари асосий душманга айланди. Қозоқ хонлигига жанубдан бухороликлар ва хивалиқлар доимий равишда таҳдид қилишди. Бироқ асосий таҳдид ойротлар бўлиб қолди.

Жўнғор хонлиги — кўчманчиларнинг сўнгги империяси. Жўнғор хонлиги дала халқлари бирин-кетин ўтроқ қишлоқ хўжалиги давлатларнинг устунлигини тан олган вақтда (масалан, Олтин Ўрданинг қисмлари Рус мамлакатига қўшилди, Шарқий Мўғулистон қабилалари Цин империясига бўйсунди) пайдо бўлди. Кўчманчилар тамаддуни инқироз даврида эди. Шу даврда кўчманчиларнинг сўнгги империяси сифатида Жўнғор хонлиги пайдо бўлди. Унинг биринчи хони (*қўнтойчи* унвони билан) Эрдени ботур (1634—1653) бўлди, умумий қонун асосчиси ташаббуси билан ташкил этилган ва буддизм давлат дини деб эълон қилинган Далалик тўплам қабул қилинди. XVIII асрнинг бошида қўнтойчи ҳокимияти Қозоғистоннинг сезиларли қисмида, Жўнғорияга (Синьцзяннинг шимолий бўлаги), Ғарбий Мўғулистонга, Жанубий Олтойга тарқалди. Жўнғор хонлиги марказлаштирилган давлат бўлди. Унинг хон номини эгаллаган ягона ҳукмдори Галдан Бошогту бўлди, қолганлари эса қўнтойчи номини олди. Жўнғор хонлиги кўчманчиларнинг "янгиланган" империяси бўлди. Унинг раҳбарлари деҳқончиликни, ҳунармандчилик ва металлургияни ривожлантирди, артиллерия ва отиш қуроллари ишлаб чиқаришни йўлга қўйди.

Бу муҳим! Қўшин томонидан қозоқлар артиллерия билан отиш қуроллари ишлаб чиқаришда ойротлардан орқада қолди. Бундан ташқари, Жўнғор хонлиги марказлаштирилган давлат бўлди, Қозоқ хонлигида эса марказлиштиришсизлик устун бўлди.

Ойрот жамияти босқинчиликка қаратилган. Дастлаб босқинчилик, кейин режалаштирилган қирғин бошланди. Қозоқ хонлиги ойротларнинг Буюк Даладаги устунлиги йўлида асосий тўсиқ бўлди.

XVII асрда ойрот истилоларига барҳам бериш. XVII аср — XVIII асрнинг биринчи ярмида хонлар ва султонларга, ботирлар ва йигитларга бутун ҳаётини ташқи душманлар билан курашда ўтгазишга тўғри келди. Улар орасида асосийси — ойротлар бўлди. Уруш Даладаги одатий воқеага айланди. Есимхон ва Турсинхон ойротлар билан

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Тавкехон

муваффақиятли жанглар олиб борди. Есимхон вориси Жанибекхон 1630-йилларда ойротлар билан жангда вафот этди. Унинг укаси ва меросхўри Жангирхон 1635 йилда ойротларга асирга тушди. Асирликдан чиққач, Жўнғорларнинг асосий душмани бўлди ва улар билан ўзи ҳукмронлик этган вақт мобайнида жанг олиб борди. Унинг жасорати ва кўплаб ғалабаси учун Жангирхон халқдан Салқам ("Доврюрак") номини олган.

1643 йилларда кичик бир қўшин билан Жангирхон тоғли ландшафт ёрдамида, бор-йўғи 600 одам билан ойротларнинг сони кўп қўшинига дош бера олди. Ушбу жанг қозоқлар тарихида Ўрбулоқ кураши деб аталади. Жангирхонга амир Ялангтўш ботир бошчилигида йигирма минг аскар ёрдамга келган вақтда, ойротлар орқага чекинди. Ўрбулоқ жангида ҳам бошқа жанглардаги каби, Жангирхон отувчи қуролдан муваффақиятли фойдаланди. У умрини Жўнғорларга қарши курашга бағишлаб, жангда ҳалок бўлди.

Тавкехон даврида Қозоқ хонлиги. XVII асрнинг иккинчи ярми — XVIII асрнинг бошида Қозоқ хонлигининг ҳукмдори Жангирхоннинг ўғли Тавкехон (Таваккал Мухаммад Ботирхон) бўлди. Унинг ҳокимиятга келган вақти ноаниқ, бироқ манбаларга кўра, у 1660-йилларда қозоқларнинг катта хони бўлди. Тавкенинг ёшлик даври ойротлар билан курашда ўтди. У бу жангларда ботир ва қўмондон сифатида ажралиб турди. Унинг номига *ботир* сўзининг қўшиб айтилиши бекор эмас. Тавке муҳим ислоҳатларни амалга оширди, жумладан, Қозоқ

Ақтабан шубиринди. Рассом *Д.Қастеев*

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

хонлиги қонунларининг янги тўплами — “Жети жарғи” ни яратди. Янги тўпламда бийлар ҳуқуқлари кенгайтирилди. Тавкехон бийларга орқа суяди, сабаби бу доимий ойротлар хавфига боғлиқ зарурият бўлди.

Буланти жангида ҳалок бўлганларга ўрнатилган ҳайкал

1680-йилларда ойрот босқинчилигини тўхтатиш. XVII асрнинг охирида ойрот босқинчиликлари ҳарбий сафарлар билан ажралди. 1681—1684 йилларда Галдан-Бошокту Еттисувни босиб олиб, у ерга ўзининг ўрдасини кўчирди. Ойротлар Иле, Чу ва Талас дарёлари қирғоқларида кўчиб юрди. У ердан улар жанубий Қозоғистондаги Сирдарё бўйидаги шаҳарларга босқинчилик қилди ва у ерларни эгаллади. 1684 йили ойротлар Сайрам шаҳрини эгаллаб, кўплаб аҳолисини асирга олдилар.

Тўле бий, Қазибек бий ва Айтеке бий каби таъсирли бийларга суябниб, Тавкехон кўп қўшин йиғиб, ойротларнинг олдинга силжишини тўхтатибгина қўймай, улар эгаллаган ерларнинг бир бўлагини қайтариб ҳам олди. Хусусан, Талас ва Чу дарёлар оралиғини озод қилиш унинг чекига тушди. Тавкехон ҳукмдорлиги охирида Қозоқ ва Жўнғор Хонликларининг орасидаги чегара Чу дарёси бўйлаб ўтди.

1715 йили Тавкехон вафотидан сўнг Қозоқ хонлиги бўлиниб, ҳар бир жузда ўз хонлари пайдо бўлди. Шу йил ойротларнинг Цинлар билан кураши бошланди, у ойрот ҳукмдорлари диққатини “шарқий майдонга” вақтинча қаратди. Бироқ йилларда Цинлар билан курашда давом этиб, Цеван-Равдан қозоқлар орасидаги ўзаро жанжалдан фойдаланиб, уларни бирнеча марта мағлубиятга учратди. Бироқ 1718—1719 йиллар қозоқлар ҳужум қилишга кўчди ва Жўнғор хонлиги эгаллаб олган ўз ҳудудининг катта қисмини қайтариб олди.

“Ақтабан шубиринди” йиллари”. 1723 йили ойрот қўшинлари Талас дарёсидаги қозоқларнинг маконларига зарба берди ва Иртишдан Чугача катта майдонга ҳужум бошлади. Қўшинни Цеван Рабданнинг ўғиллари — Галдан-Серен ва Шоно-Лоузан бошқарди. 1724—1725 йилларда берилган кейинги зарба қозоқ маконларини бўлиб ташлади ва барча жузларни ҳаракатга келтирди. Қозоқларнинг бир қисми жанубга, Фарғона ва Хоразмга қочди, яна бир қисми Уралга кўчди. Қозоқ қочқинлари Мовароуннаҳр ҳудудларига кўплаб келди. Қозоқ ҳукмронлари иш-ҳаракатлар ташкил қила ва душман ҳужумини

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Анғирақай жангги. Рассом *А. Жамхан*

қайтара олмади. Ойротлар Тошкент ва Туркистонни босиб олди. "Ақтабан шўбырынды" очликка, қайғу-ҳасрат ва парчаланишларга дучор этди. Юз минглаб одамлар туғилган жойларини ташлаб кетишга мажбур эди.

Мана шундай қўрқинчли вазиятда нима ёрдам бериши мумкин? Фақат кучларни бирлаштириш. 1726 йили Туркистон шаҳрига яқин Ўрдабоши деган ерда учта жузнинг қурултойи йиғилди, унда иккинчи миллий армияни яратиш ҳақида қарор қабул қилинди. Барча жузларнинг, шунингдек, қирғизларнинг, қорақалпоқлар ва Мовароуннаҳр шаҳарлари қўшинларининг кучларини бирлаштириш кўчманчилар охирги империясини енгишга ёрдам берди. 1726 йили бирлашган армия ойротларга Буланти дарёсида зарба берди. Кураш жойи "Қалмоқ қирилган" деган ном олди. Ойрот армияси орқага қайта бошлади. Цеван-Рабданнинг ўлими ва Жўнғорияда ўзаро қирғин урушининг бошланиши, шунингдек, Цинларнинг ҳужумига ўтиши қозоқ қўшинларига қарши ҳужимни муваффақиятли ривожлантиришга ёрдам берди. 1729—1730 йили қозоқ аскари Балхашдан жанубий-шарққа қараб 120 чақирим ерда ойротларни мағлубиятга учратди (машҳур Ангирақай жанги) ва Еттисув озод этилди.

Ҳар сафар ойрот босқинчилиги билан курашни номи чиққан ботирлар Бўгенбой, Қабанбай, Жанибек, Малайсари ва бошқалар, шунингдек, хонлар ва султонлар, унинг ичида Абулхайир ва Аблай бошқарди. Улар ботирлик жангчилик мардлик ва раҳбарлик қобилиятларини кўрсатди. Душман ҳудудига кириб сафарлар қилди ва муҳим аҳамиятга эга ғалабага эришди. 1735 йили қунтойчи Галдан-Церен Ули жуз ерларига зарба берди. Ёлғиз ўзи ойротларга қарши тура олмаган Ули жуз ҳукмдорлари Жўнғор хонлигининг мустамлакасини тан олишга

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

мажбур бўлди. 1739—1741 йилларда ойротлар Ўрта жуз ерларига сафарлар қилди. Бироқ қозоқ қўшинлари душман ҳужумини тўхтатди. Кўп ўтмай Цин империяси ҳал қилувчи ҳужумга ўтди ва 1755—1757 йилларда Жўнғор хонлигига бир нечта ҳужумлар уюштириб, уни бутунлай йўқ қилди.

Бу муҳим! Умуман олганда ойротлар қозоқларни мағлуб қила олмадилар. Бизнинг аждодларимиз муқаддас заминнинг мустақиллигини жасоратли кураш билан ҳимоя қилдилар. Қозоқ халқи кучи томонидан XIII асрдаги мўғул босқинчилигидан кейин кўрмаган бартараф этишда ҳал қилувчи роль ўйнади.

Хулоса: XVII аср охири — XVII асрнинг биринчи ярми қозоқ давлатчилиги, қозоқ этноси ва умуман олганда кўчманчилар тамаддуни учун қаттиқ синовлар вақтига айланди. Евроосиёдаги геосиёсий ҳолат Қозоқ хонлиги ва бошқа кўчманчилар мамлакатининг фойдасига шаклланмаган. Жўнғор хонлигининг кенгайиши кўчманчилар тамаддунининг сўнгги "руҳи" бўлди. Қозоқ-ойрот урушларининг бир ярим асри-бу янги тарихий ҳолатларда кўчманчилар тамаддунининг омон қолиши учун фидокорона кураши бўлди. Бизнинг аждодларимиз ўз ерларини ҳимоя қилиб ва мамлакатини сақлаб қолди.

Ўзингизни текширинг.

1. Жўнғор хонлиги нима учун "кўчманчиларнинг сўнгги империяси" деб аталади? Қандай мамлакат "кўчманчилар биринчи империяси" бўлди? Жўнғор хонлиги кўчманчилар мамлакатининг қандай намунасига мансуб?
2. Қозоқлар ва ойротлардаги умумийлик ва фарқ нимадан иборат? XVIII асрнинг бошида Қозоқ хонлиги Жўнғор хонлигидан нимаси билан ажралиб туради?
3. Қозоқларнинг ойротлар билан ҳарбий курашда мағлубият сабабларини атанг.
4. Қозоқларга ойрот босқинчиликларини қайтаришга ва ўз мамлакатларини сақлаб қолишга қандай омиллар таъсир кўрсатди?

Харита билан ишлаш.

Харитадан: XVI аср охирлари — XVII аср бошларида Қозоқ хонлигининг ҳудудини; ойротларнинг (жўнғорларнинг) қозоқ ерларига 1640-йилларда; 1680- йилларда; 1708—1711 йилларда; 1723—1725 йилларда; 1735 йилда; 1739—1741 йилларда қилган босқинчилик юришларини; қозоқ қўшинларининг ойротларни йирик мағлубиятга учратган ерларни кўрсатинг.

Кичик гуруҳларга мўлжалланган топшириқлар.

1. XVII—XVIII асрларда ойротлар билан ва қозоқларнинг бошқа душманлари билан курашларда машҳур бўлган атоқли қозоқ ботирлари ёки қозоқ қўшинларининг ойротларни мардлик билан енган ғалабалари ҳақида тақдимот тайёрланг.

Мураккаб топшириқлар.

2. Қозоқ эпоси ва фольклоридаги қозоқ-ойрот курашларининг тасвирланишидан мисоллар келитиринг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

МУСТАҚИЛЛИККА ЙЎЛ ВА МИЛЛИЙ ДАВЛАТЧИЛИКНИНГ ҚАЙТА ЯНГИЛАНИШИ

41-§. Давлат мустақиллигини йўқотиш

Ушбу дарсда:

- Россия империяси протекторати;
- Маъмурий ислоҳотлар мустамлака қуроли сифатида;
- Қозоқ даласи Россия империясининг таркибида;
- «мустамлакачилик манфаатлари».

Калит сўзлар:

- Империя
- Протекторат
- Губернатор
- Хон ҳокимияти
- Ислоҳот
- Маъмурий ислоҳот
- Генерал-губернаторлик
- Бой
- яток

Россиянинг ҳудудий кенгайтиришга бўлган интилиши Марказий Осиёга қизиқиш уйғотди. Петр I (1682—1725) қозоқ даласини Шарқнинг "калити ва эшиги" деб атади. Бироқ Петр I вафотидан сўнг Россиянинг шарқий сиёсати тинчлана бошлади.

Россия империяси протекторатини қабул қилиш. Абулхайирхоннинг мурожаати қозоқ жузларининг ойрот босқинчиликларидан кейинги оғир вазиятидан келиб чиққан эди. Абулхайир Россия ойротлардан ҳимоялайди, бошқирд ва қалмоқларнинг босқинчилигини, Даладаги ўзаро низоларни тўхтатади деб ҳисоблади. Бироқ кичик жуз бийлари ва батирларининг кўпчилиги ҳамда оддий халқ Русиянинг ҳимоясини қабул қилиш мустақилликни йўқатишга олиб келади деб унга қарши чиқди. Лекин уларнинг орасида ҳамжиҳатлик бўлмаганлигидан қарши ҳаракат қила олишмади. 1731 йили 19 февралда император Анна Иоановна Кичик жузнинг протекторат ҳуқуқлари ва Россия қўл остига қабул қилиш ҳақида грамотага қўл қўйди. Кейинчалик Россия қўл остига ўтишни Ўрта жуз хони Самеке (1732), Ўрта жуз хони Абулмамбет (1740) ва Абилай султон қабул қилди.

Ёдда тутинг! Протекторат — давлатлараро муносабатларнинг бир тури ҳисобланади. Бу пайтда бир эл ички ишларида автономлилигини ва ўз ҳукумдор авлодини сақлаб, айниқса халқаро муносабатларда бошқа элнинг ўзидан юқорилигини тан олади.

Протекторат ички ишларга аралашмоқчи бўлмаса-да, 1734 йили Оренбург экспедицияси деб номланган ташкилот тузди, унинг вазифаси Далани "назорат" қилиш эди. 1735 йилда Оренбург шаҳрининг асоси

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қурилди, 1744 йили губерния марказига айланди; Қозоқ даласининг четки ҳудудларида казаклар қалъалари қурилди. Мустамлакачилик сиёсати казаклар ёрдамида амалга оширилди. Оренбургнинг биринчи губернатори И. И. Неплюев Кичик жуз қозоқларига Ёйиқ дарёси бўйида кўчишга ва унинг ўнг қирғоғига ўтишни ман қилди. 1780-йиллар О. Игельстром Кичик жуздаги хон ҳукуматини йўқ қилишга ҳаракат қилди.

Абилайхан. Рассом *А. Дузелханов*

1801 йили Абулхайирхоннинг набираси Бўкейга ўзининг қўл остидагилари билан Урал дарёсининг ўнг қирғоғига кўчишга рухсат этилган. Бу ерда Бўкей (Ички) ўрдаси ташкил топиб, хон ҳокимияти 1845 йилгача сақланди.

Маъмурий ислоҳотлар — мустамлакачилик воситаси. XIX асрда қозоқ даласида мустамлакачилик сиёсати янада изчилроқ бўлди. Ўрта жуз ва Катта жуз ерлари Ғарбий Сибирьга қарашли Сибирь қирғизларининг вилоятига бирлаштирилди. 1822 йили "Сибирь қирғизларининг низоми" қабул қилинди, унда вилоятлар *округларга*, *бўлис* ва *қишлоқларга* бўлинди. Кўчманчиларга бошқа округларга рухсатсиз кўчиш тақиқланди. Хон ҳокимияти бекор қилинди (Ўрта жузнинг сўнгги хони Абилай хоннинг ўғли Вали хон бўлди). Округни буюк султон, қишлоқларни-қишлоқ оқсоқоли бошқарди. Бийлар суди фақат майда ишлар даражасидагина сақланди; жиноят ишлар империя қонунлари асосида кўриб чиқилди. Қозоқлар хазинага солиқ тўлаши керак бўлди.

Бу муҳим! "Сибирь қирғизларининг низомини" қабул қилиш Ўрта жузнинг Россия империясининг таркибига кирганини англатди.

1824 йили "Оренбург қирғизлари ҳақида низом" қабул қилинди. Кичик жузда ҳам хон ҳокимияти бекор қилинди. Кичик жузнинг сўнгги хонлари Шерғози ва Аринғази бўлди. Энди бошқарувни Чегара комиссияси амалга оширди. Жуз бўлакларга, дистанцияларга (қалъалар орасидаги бўлимлар) ва қишлоқларга бўлинди.

Бўлакларни султон — давлат арбоби, дистанцияларни-дистанция бошлиқлари, қишлоқларни — оқсоқоллар бошқарди. Ҳарбий хизмат қаторидаги қозоқларга қўриқчи ловозими киритилди. Жиноий ишлар ҳарбий суд ёки Чегара комиссияси билан кўриб чиқилди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ҳарбий қалъалар қурувчи казаклар. Рассом *Н. Каразин* (XIX аср.)

Бу муҳим! 1820-йиллардаги ислоҳотлар қозоқ ерларининг сиёсий тизимини ўзгартирди. Қозоқ жамиятининг иқтисодий ва этноижтимоий асослари бузилди.Ислоҳотлар кўчиб юриш эркинлигини чеклади, бу эса мол чорвачилигининг қулаши ва қозоқ уруғларининг аралашувига олиб келди. Хоннинг ҳокимиятини йўқ қилиш қозоқ давлатчилигининг ривожланишини пасайтирди. Кичик ва Урта жуз қозоқлари сиёсий мустақиллигини йўқотди.

Катта жузнинг Россияга қўшилиши. XIX аср бошида Жанубий ва Жануби-шарқий Қозоғистон ҳудудлари марказий Осиёдаги — Қўқон ва Хива Хонликларининг қўл остига ўтди. Улар орасида Жанубий Қозоғистон ва Марказий Осиё йўналишидаги рус кенгайиши икки томон — Орол ва Еттисув томонидан юритилди. 1825 йили Еттисувнинг шимолидаги бир неча рус қалъалари Сибирь казаклари қаторини давом эттирдилар. 1840-йиллар Орол ва Сирдарё оралиғида Сирдарё қаторини ташкил этувчи қалъалар пайдо бўлди. 1853 йили руслар Қўқоннинг Оқмасжид (ҳозирги Қизилўрда) қалъасини эгаллади. 1854 йили Верный (Алмата) қалъасининг асоси солинди. 1865 йили Сирдарё ва Сибирь қўшинлари қўшилди. Авлиёота (Тараз), Туркистон ва Чимкентдан Туркистон вилояти ташкил топди. 1866 йили Тошкент босиб олингандан сўнг Туркистон генерал-губернаторлиги пайдо бўлди, унинг таркибига Еттисув ва Сирдарё вилоятлари кирди. Ўша вақтда Еттисув казак аскари қурилди.

Бу муҳим! 1860- йиллар ўртасида Катта жуз ерлари, шу билан бирга Қозоғистоннинг ҳозирги бутун ҳудуди деярли Россия империясининг таркибига кирди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Подшо ёрлиғини эълон қилиш. Рассом *Н. Каразин* (XIX аср.)

1860—1890-йиллардаги маъмурий ва суд ислоҳотлари. 1867 ва 1868 йилларда қозоқлар жойлашган вилоятларда "Бошқарув ҳақида вақтинчалик қоида" чиқарилди. Қозоқ ҳудуди учта генерал-губернаторликка бўлинди. Оренбург генерал-губернаторлигига Урал ва Тўрғай вилоятлари, Ғарбий Сибирь генерал-губернаторлигига — Оқмўла ва Семей вилоятлари, Туркистон генерал-губернаторлигига — Еттисув ва Сирдарё вилоятлари кирди. Олдинги Бўкей ўрдасининг ерлари Астрахань губернияси таркибига кирди. Генерал-губернатор ликдаги барча ҳарбий ва фуқаролик кучлари генерал-губернаторнинг қўлида эди. Вилоятларни губернаторлар бошқарди ва улар уездларга, турар жойларга бўлинди. Ҳар бир бўлисларга 10—12 та қишлоқ кирди. Қишлоқнинг бир бўлисдан бошқасига алмашиши мураккаблаштирилди. Пастки лавозимлар сайланилди. Бироқ сайловлар одатда, сотиб олиш ва ҳокимият учун кураш билан ҳамроҳ бўлди. Султонлар эса сайланиш ҳуқуқига эга эмас эдилар. Улар фақат анъаналар кучи билангина сиёсий ҳаётга таъсир этишида давом этди. Шунингдек, бойлар гуруҳи ўсиб чиқди, улар ҳокимиятдан султонларни ҳам, уруғ оқсуякларини ҳам йўқ қилди. Бўлис бошқарувчилари ва оқсоқоллар одатда бойлардан сайланди.

Қозоқ Даласида Россия империясининг ҳуқуқи жорий этилган, янги суд органлари яратилди. Фақат қишлоқлардагина бийлар суди, Туркистон ўлкасининг ўртоқ халқида — қозилар суди (шариат) сақланди. Умуман олганда подшоҳ ҳукумати ислом таъсирини чеклади. Муллалар ички ишлар мининстрлигига бўсундирилди. Масжидлар, мактаблар ва мадрасаларни ўз томонидан солиш тақиқланди.

Бутун ер Россия мамлакатининг мулки деб эълон қилинди ва қозоқ қишлоқларга фойдаланиш учунгина берилди. Даланинг дарё ва кўллар қирғоқларидаги унумдор ерлар казак қўшинларига берилди. Бу ерларда қозоқлар кўчиб юришлари учун ижарага олиш ҳаққини тўлашга мажбур бўлди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Оқмачит қалъасининг ҳужумдан кейинги кўриниши
"Туркистон альбоми" (1872 йил.) фототўпламидан

1891 йили қабул қилинган "Дала вилоятларини бошқарув ҳақида Қоида"га мувофиқ қозоқ ерлари яна бўлинди. Сирдарё вилоятини қўшмаганда, барча вилоятлар Дала генерал-губернаторлиги (Далали ўлканинг) таркибига кирди.

Бу муҳим! XIX асрнинг охирида Россияда буржуа ислоҳотларини ўтказиш билан бир вақтда қозоқ ерларини тубдан мустамлака қилиш амалга ошди. Ислоҳотлар қозоқ даласининг мустамлака ҳолатини қонуний равишда белгилади.

Уезд раисларининг ҳуқуқлари кенгайтирилди. Шунингдек, рус ва украин деҳқонларини Сибирь ва қозоқ даласига режали жойлаштиришига боғлиқ, кўчишга оид идоралар ўрнатилди. Кўчиб келган деҳқонлар имтиёзларга эга бўлишди: текин ер ва қурилиш учун ёғоч, қишлоқ хўжалиги ва савдо билан шуғулланиш ҳуқуқига эга бўлди. Казак ва деҳқонларнинг кўчиб келиши қозоқларни энг яхши ерларидан маҳрум етдилар.

Қозоқлар даштининг XIX аср охирлари — XX аср бошларида ижтимоий-иқтисодий ривожланиши. Бажарилган ислоҳотлар натижасида қозоқ даласи умумроссиялик иқтисодий тизимга қўшилди. Унга Россиянинг пул тизими тарқалди. Товар иқсодиёти ва савдонинг, айниқса ярмаркаларнинг ривожланишни жадаллаштирди. 1892—1905 йилларда Оренбург — Тошкент Темур йўли солинди. Қозоқ ҳудудининг шимолидан Транссибирь автомобиль йўли ўтди.

Қозоқ жамиятида мулкни таснифлаш кучайди: савдо билан боғлиқ бадавлат бойлар билан бирга, молидан айрилган, шунинг учун кўчиб юришга имконияти йўқ, камбағал кўчманчилар — ятоқлар пай-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

до бўлди. Уруғлик анъанавий ўзаро манфаатли ҳамкорлик тизими тўхтади. Ятоқлар казакларга ёки деҳқонларга батрак сифатида ёлланди, балиқ овлаш ёки кўчириш каби ишлар билан шуғулланди, шахталарга тушди.

Мустамлакачи қадриятлар ичидан империянинг таълим ва тиббиёт стандартларини тарқатишларини айтиш мумкин. Уезд шаҳарларида бошланғич мактаблар ва тиббиёт марказлари очилди, врачлар ва акушерлар пайдо бўлди, чечакка қарши даволаш юритилди. Турмушга янги буюмлар (самоварлар, керосин лампалар, тикув машиналари ва бошқалар) киритила бошлади.

Хулоса: Кичик ва Ўрта жузнинг қозоқ хонлари Россиянинг қўл остига ўтиши қабул қилингандан сўнг ҳудудни ҳарбий мустамлака қилиш бошланди. Қозоғистоннинг Россия таркибига қўшилиш жараёни 1860-йиллар ўрталарида якунланди. Қўшилган ерлар империя мулки деб эълон қилинди ва уни ўз хоҳишича бошқарди. Қозоқлар яроқсиз ерларга қувилди, серҳосил ерлар эса рус, казак деҳқонларига берилди. Маъмурий ислоҳотлар хон ҳокимиятини ва бошқарувнинг бутун анъанавий тизимини йўқ қилди. Бу мустамлакачилик қоидаларининг ўрнатилиши ва миллий давлатчилик ривожланишининг ўзига хос хусусиятларининг бузилишига олиб келди.

Ўзингизни текширинг.

1. Қозоқ даласи XVIII асрда Россия империясининг протекторати бўлди. Россия протекторат қоидаларини қандай бузди?
2. Қозоқлардаги хон ҳукмдорлиги қачон йўқ қилинди? Бу нима учун қозоқ давлатчилигининг асосларига нуқсон келтирди?
3. 1731—1917 йилларда мустамлакачилик даврини қандай иккита катта даврга бўлиш мумкин? Сизнингча, ушбу бўлинишини қандай мезонлар асосида юритиш мумкин?
4. Бийлар суди, империя суд органлари қандай ишларни кўриб чиқди? Бийлар суди қозилар судидан қандай фарқ қилади?
5. Дала генерал-губернаторлигининг таркибига қандай вилоятлар кирди?
6. Қозоғистоннинг Россия империяси таркибида иқтисодий ривожланиши ҳақида гапириб беринг.

Мураккаб топшириқлар.

1. Россия империясининг қозоқ даласидаги маъмурий ислоҳотлари нима учун кўчманчилар чорвачилигининг пасайишига олиб келди?
2. Қозоқ жамиятининг анъанавий ижтимоий таснифи XIX асрнинг охирги учдан бирида ижтимоий бўлинишдан қандай фарқ қилади? Қайси ижтимоий гуруҳлар кучайди, қайси гуруҳлар заифлашди? Бу нима учун содир бўлди?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

42—43-§. Давлат мустақиллигини тиклаш йўлида қозоқ халқининг кураши

Ушбу дарсда:

- Миллий-озодлик кураши
- Сирим Датўғлининг қўзғолони;
- Исатай Тойманўғли ва Махамбет Ўтамишўғли қўзғолонлари;
- Кенесари хон ва қозоқ давлатчилигининг қайта тикланиш учун кураши.

Калит сўзлар:

- Миллий-озодлик кураши
- Қўзғолон
- Миллий-озодлик уруши
- Қозоқ давлатчилиги

Қозоқ халқи мустақилликни тиклаш ва давлатни сақлаш учун узоқ вақт давомида курашди.

Бу муҳим! Халқнинг мустамлакага қарши миллий-озодлик кураши жамиятнинг миллий туйғуси билан қопланган барча гуруҳларни бирлаштирди. У халқ ва партизанлик уруши, исёнлар ва қўзғолонлар, норозилик ҳаракати, мафкуравий ва сиёсий курашлар сифатида бўлди. Бу курашнинг мақсади давлат озодлигига ва миллий мустақилликка эришиш эди.

Қозоқларнинг миллий-озодлик курашининг бир неча босқичини такидлаш мумкин. Биринчи босқич (XVIII аср охирлари — XIX аснинг биринчи ярми) — бу монархияга ва «яхши подшоҳга» ишонч даври, хон ҳокимиятини тиклаш учун кураш даври. XVIII аср охирида ер муаммолари, яйловларнинг етишмаслиги ва казакларнинг қозоқ қишлоқларини талон — тарож қилиши қозоқлар қўзғолонининг асосий сабаблари ҳисобланди. Қозоқлар **Емельян Пугачев бошчилигидаги** деҳқонлар урушида (1773—1775) иштирок этиб, «тўғри подшоҳ» ўзларига озодлик ва ер беришидан умид қилишди. Қозоқ қўшинлари бир қатор қалъаларни назорат қилиб, Оренбургга тўғридан — тўғри ҳужум қилишга уринишди. Лекин исёнчилар мағлубиятга учради. 1775 йил январь ойида Пугачев ўлим жазосига ҳукм қилинганидан кейин қозоқ қаҳрамонлари қуролларини дарҳол тарк этмадилар. Шунинг учун Россия ҳукумати қозоқ даласига бир неча жазоловчи кучларини юборди.

Пугачевчилардан қўрқиб қолган II Екатерина қозоқларга Урал ва Иртиш ҳудудларида, Волга дарёсининг ўнг қирғоғида, Каспий денгизи, Емба ва Соғиз дарё ҳудудларида қишки маконларига қайтиб келишига рухсат берди. Шунинг орқасида 1776 йилнинг ёзида Далада вақтинча тинчлик ўрнатилди. Лекин бундан кейин ҳудудни казакларнинг колонизациялаши кучая бошлади, бу қозоқларнинг янги қўзғолонига олиб келди.

Кичик жуз қозоқларининг Сирим Датўғли етакчилигидаги қўзғолонларда (1783—1797) иштироки. Қозоқларнинг ўзларининг

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

анъанавий йўналиш бўйича кўчиб — қўнишга ҳаракат қилиш ниятлари Урол казакларининг бу ерни, айниқса, энг унумдор ерларни эгаллаш ғоясига зид келди. Дастлаб (1782) казаклар қозоқлардан казак аскарининг ҳудудидаги яйловлардан фойдаланиш учун ҳақ тўлашни талаб қилишди. Қозоқларга Уролнинг ўнг қирғоғига ўтишга умуман тақиқланди. Отлар ва молни мусодара қилиш 1783 йил қиш мавсумида Буюк Далани очарчиликка учратди ва вазиятни мураккаблаштирди. Ботир Сирим Датўғлининг раҳбарлигида қозоқ қўшинлари казак қалъасига ҳужум қила бошлади. 1785 йил бошида Сиримда 6 мингдан ортиқ жангчи бор эди. Исёнчилар қозоқларга Урол дарёсининг ерларини қайтариб беришни, казакларнинг ҳужумларини тўхтатишни ва Русия сайлаб қўйган Нурали хонни ҳокимиятдан олиб ташлашни талаб қилдилар. 1786 йилнинг апрелида хон Оренбургга қочди. Уфанинг маҳаллий ҳокими О. Игельстром Буюк Даланинг хонлик ҳокимиятини йўқ қилишга ҳаракат қилди. Бунинг имкони бўлмади, яна ўрислар тасдиқлаши билан Ерали хон бўлди. Қозоқларнинг норозилиги кучайиб, қўзғолон барча Ғарбий Қозоғистон ҳудудини қамради. 1796 йили рус ҳукуматининг қўллаши билан Кичик жузга Эсим султон хон бўлиб эълон қилинди. Хонлик ҳокимият мустамлакачиларни қўллаб — қувватлайдиган ҳокимиятга айланди. Хон ўзини рус мустамлакачилигининг ҳалол хизматкори сифатида тутди. Шунинг учун 1797 йилнинг кўкламида Сирим аскарларининг бири Эсимхон қишлоғига ҳужум қилиб, уни ўлдирди. Бундан кейин Оренбург ҳокимияти Айшуақ султон бошлаган хон кенгашини чақирди. Шу билан Сирим Датўғлининг қўзғолони тугади. Унинг ижобий натижалари Уралнинг ўнг ёқасига кўчиш имконияти ва Урал казакларининг қозоқларга босқинчилиги камайганлиги бўлди.

Пугачевчилар билан кураш. Рассом *Н. Каразин* (XIX аср)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Сирим ботир.
Рассом *А. Дузелханов*

Хон ҳукмронлигини тугатишга қарши норозиликлар. Миллий-озодлик курашининг янгидан тикланиши 1820 йиллари Россия империяси марказий сиёсатининг кучайиши билан боғлиқ бўлди. 1823 йили Жоламан Тиленчиўғлининг қўзғолони янги Элек казак қўрғонларининг қурилиши ва Аринғози хон ҳамда Кичик жузнинг баъзи оқсоқолларининг рус ҳибсида ушлаб ўтиришлари билан бошланган эди. Лекин асосий сабаби жузда хон ҳокимиятини йўқ қилиш бўлди. Жоламан аскарлари чегара қўрғонлари билан 1822 йилги Низом бўйича сайланган султон — ҳокимларнинг қишлоқларига ҳужум қилишди. Қўзғолон ғалаёнини бастириш учун казак аскарлари жалб қилинди. 1835 йилда ғалаён қайта бошланди, исёнчилар сони 3 минг одамга етди. Кейин Жоламан қўшинлари Кенесари Қасимўғли қўшинининг таркибига кирди.

Шу билан бирга Ўрта жуз қозоқларининг "Сибирь қирғизлари тўғрисида" Низом киритилиши билан норозилик исёнлари бошланди. Исёнчиларни Саржан Қасимўғли бошқарди. У хон ҳокимиятини қайта тиклаш учун ўн икки йил давомида курашди. 1834 йили Саржан ва қўқонликларнинг бирлашган аскари Улутау тоғли ҳудудига жойлашди. Мағлубият Саржанни Туркистонга қайтишга мажбур қилди. 1836 йили Саржанни Қўқоннинг Тошкентдаги маҳаллий ҳокими қариндошлари билан ўлдирди. 1840 йили эса унинг отаси Қасим ўлдирилди. Ғалаёнларни бошқариш Қасимхоннинг кичик ўғли Кенесари зиммасига ўтди.

Исатай Тайманўғли ва Махамбет Ўтамишўғли бошчилигида бўлган ғалаён (1836—1838). Бу ғалаён Бўкей ўрдасида, Бўкей хоннинг ўғли Жангир хоннинг даврида бўлди. Жангир хон император саройи билан чамбарчас боғлиқ эди ва ўзини дала хонидан кўра губернатор ва тахтнинг содиқ хизматкори деб ҳисоблади. Бўкей ўрдаси қозоқларининг норозиликлари ернинг етишмаслиги, хон томонидан ерни тортиб олиш, солиқлар, подшоҳ мансабдорларининг зулми сабаб бўлди. Исён 1836 йили Исатай Тайманўғли ва шоир Махамбет Ўтамишўғлининг бошчилигида бошланди. 1836 йили Исатай ва Махамбет ўз байроғи остида 2 мингга яқин одамни тўплади. 1837 йилнинг октябрь ойида улар хон ўрдасини икки ҳафта давомида қуршовга олди. 1838 йил 12 июлдаги жангларда

Жоламан
Тиленшули

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

исёнкорлар ҳақиқий жасорат кўрсатдилар, аммо мағлубиятга учрадилар. Қўзғолон янчилди, унинг бошловчиси — Исатай вафот этди.

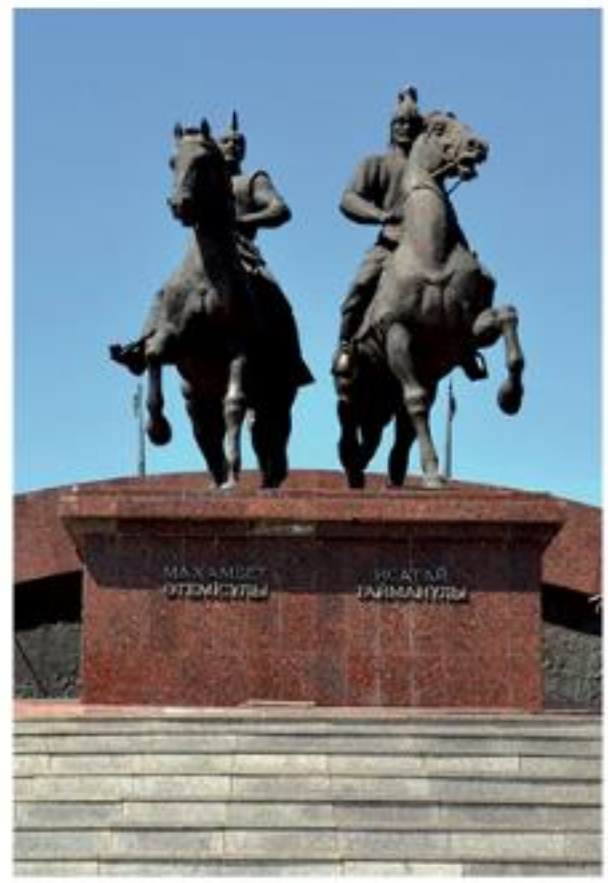

И.Тайманўғли ва М.Ўтамишўғли ҳайкали. Атиров шаҳри

Кенесари Қасимўғли бошчилигидаги миллий-озодлик кураши (1837—1847). Султон Кенесари Қасимўғли (1802—18470) қозоқларнинг тарқоқ кучларини бирлаштира олди. Чингизхоннинг авлоди сифатида Кенесари Хон номини олди ва Хоннинг ҳокимиятини тиклади. У подшоҳнинг қўшинига қарши ўн йилча (1837—18470) жанг қилди. Кенесари қўшинларини унинг қариндошлари — султон ва ботирлар бошқарган. Асосий ҳарбий куч Ўрта ва Кичик жузнинг йигитлари эди. Ғалаён бошида Кенесари кўплаб ғалаба қозонган эди. 1838 йилнинг августида улар Ақмўла қалъасини эгалладилар. Кенесари Марказий Қозоғистоннинг катта ҳудудини ўз назоратида ушлади ва подшоҳ ҳукумати унга муҳим имтиёзлар беришга мажбур бўлди. 1840 йилда Кенесари кечирим сўради, қариндошлари асирликдан бўшатилди ва Россия армиясининг Буюк Далага юборилган жазоловчи сафарлари бир мунча вақт тўхтади.

Қозоқ хонлиги ва қозоқ давлатчилигининг қайта тикланиши. 1841 йилда Кенесари Қасимўғли хон деб эълон қилинди ва қозоқ давлатчилиги тикланди. Кенесари хон даврида нуфузли кишилар аъзоси бўлган кенгаш хизмат қилган. Кенесари ўзининг ишончли кишилари орқали давлатни бошқарди. Хоннинг ўзи олий қози бўлди. Уруғлар орасида суд ишларини (баримта, қонли интиқомни, ўзаро келишмовчиликларни тўхтатиш) ҳал қилиш учун бийлар тайинланган.

Маҳаллий ерларда хон буйруқларининг ва солиқ йиғимларининг бажарилишини ясовуллар назорат қилди. Қишлоқларни оралаб улар Кенесарининг хабарини тарқатди ва халқни курашишга кўтарди. Энг анъанавий солиқ тизими жорий этилди. Умуман Кенесари ислоҳотлари уруш вақтида ҳокимиятни марказлаштиришга қаратилди. Кенесари хон қатъий тартибга буйсунган отлиқ армия қўшинини яратди. Аскар мингликлар ва юзликларга бўлинди. Мерганбоши мерганлар гуруҳини бошқарган. Артиллерияси ва яёв аскари (қозоқ тарихида биринчи марта) бўлди. Исёнчиларни ҳарбий ишга қочқин рус аскарлари ва бошқирдлар ўргатдилар. Ҳарбий ҳисобга олиш белгилари жорий этилди. Кенесари ўзини моҳир қўмондон сифатида кўрсатди. Унинг йигитлари кўпинча айланиб орқаворотдан кутилмаганда ҳужум қилди. Кенесари қалъага ҳужум пайтида тарқалган ҳолда, кейин эса

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Кенесари хон ҳайкали. Астана шаҳри

тўпланган саф билан ҳужум қилди. Бундай ёндашув рақибга катта таъсир кўрсатди. Орқага чекинган пайтда Кенесари далани ёқиб, душман сувсиз қолиши учун, қудуқларни бузиб кетди. Россия билан урушнинг тўхтаб туришидан фойдаланиб, Кенесари Қўқон билан Сирдарё бўйидаги шаҳарларни озод қилиш учун уруш бошлади. 1845 йилнинг кузида рус қўшинлари ҳужумга ўтди ва Кенесари жанубга қараб чекина бошлади. 1847 йилда унинг қўшинлари қўқонлик ва қирғиз аскарларининг қуршовига тушиб қолди. Натижада, Кенесари хон асирга олиниб, ҳалок бўлди.

Бу муҳим! Кенесари хон бошлаган қозоқларнинг кўтарилиши Россия империясининг, шунингдек Қўқон хонлигининг мустамлака экспансиясига қарши норозилик бўлди. У миллий — озодлик кўринишида бўлди. Кенесари Қасимўғли қозоқ халқининг миллий ботири деб ҳисобланди.

Хулоса: Қозоқ халқининг миллий-озодлик уруши тарихида Сирим Датўғли ва Исатай Тайманўғли, Махамбет Ўтамишўғли томонидан олиб борилган қўзғолонлар муҳим ўрин эгаллайди. Кенесари Қасимўғлининг бошчилигида бўлган миллий-озодлик уруши мустақиллик учун урушга барча уч жузни кўтарган, XIX асрда қозоқларнинг энг катта ва энг узоқ вақт давом этган ғалаёни бўлди. У қозоқ халқидаги норозиликнинг зўр кучини кўрсатди. XVIII асрнинг охири — XIX асрнинг биринчи ярмида ғалаёнлар мустамлакага қарши кўринишда бўлди. Улар подшоҳ ҳокимиятини баъзи бир имтиёзлар беришга мажбур қилди. Ғалаёнлар қозоқ жузларининг тарқалиши, иш ҳаракатларининг беқарорлиги ва исёнчиларнинг барқарор ва яхши қуролланган рус қўшинлари билан солиштирганда тайёргарликнинг заифлиги билан мағлубиятга учради.

Ўзингизни текширинг.

1. Исёнчиларнинг мақсадлари, сабаблари жиҳатидан қараганда, миллий — озодлик курашининг биринчи даври қандай кўринишда эди? XVIII асрнинг охири —

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

XIX асрнинг биринчи ярмида қозоқ ғалаёнларининг мағлубиятга учраш сабаблари?

2. Сирим Датўғлининг бошчилигида бўлган ғалаёнларнинг сабабини Кенесари Қасимўғли бошлаган ғалаён сабаблари билан солиштиринг. Фарқи нимада?
3. Исатай Тайманўғли ва Махамбет Ўтамишўғли бошлаган ғалаённинг фақат миллий эмас, шунингдек ижтимоий сабаблари бўлди. Қандай сабаблар?
4. Кенесари хон даврида Қозоқ хонлигининг давлат қурилишига тушунча беринг.
5. Кенесари армиясининг дастурлари ва янгиликлари тўғрисида айтинг.

Харита билан ишлаш.

Харитадан параграфда аталган ғалаёнлар ва Кенесарининг бошчилигида бўлган миллий — озодлик кураши бўлган ҳудудларни кўрсатинг.

Кичик гуруҳларга мўлжалланган топшириқ.

XVIII аср охирлари — XIX асрнинг биринчи ярмида миллий-озодлик курашининг ботирлари тўғрисида тақдимот тайёрланг.

Мураккаб топшириқлар.

1. Кенесари етакчилик қилган халқ-озодлик урушининг ўзига хос хусусиятлари нимада? Нима учун гап "қўзғолон" эмас, "уруш" тўғрисида? Кенесари етакчилигидаги уруш нима учун миллий-озодлик курашининг биринчи даври доирасидан чиқмади?
2. Кенесари Қўқон ва Хива Хонликлари билан қайси ҳудудлар учун курашган? Қандай қилиб бу кураш Қозоқ давлатининг ҳудудий яхлитлигини тиклаш ғоясини акс эттиради?

44–45-§. XIX аср охирлари — XX аср бошларида Қозоғистонда миллий-озодлик ҳаракати

Ушбу дарсда:

- миллий-озодлик ҳаракатининг иккинчи даври;
- Россия Давлат Думасининг қозоқ депутатлари;
- 1916 йилда рўй берган қўзғолон;
- Алаш автономияси ва Қўқон автономияси;
- Миллий-озодлик ҳаракатининг иккинчи даври ҳақида биламиз.

Янги даврда курашга дунёқараши янги одамлар кириб келди. Ғарб ва XIX асрнинг охиридан бошлаб Россияда капитализм ривожланиши билан кўплаб қозоқ арбоблари анъанавий жамиятни ислоҳотлаш ва замонавий миллий давлатни-дастлаб бўлажак демократик Россия таркибидаги автономия сифатида қуриш ҳақида ўйлади.

Ёдда тутинг! Автономия (сиёсий-ҳуқуқий жиҳатидан) — масалаларни конституция белгилаган чекларда ўзлари ҳал қилувчи мамлакат ҳудудининг бўлагидир. Озгина миллатнинг ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқларини амалга ошириш шакли.

Автономия ва тараққиёт ғоялари учун юздан ортиқ билимли қозоқ шифокорлари, муҳандислар ва публицистлардан иборат бутун гуруҳ ташкил қилдилар. Шунингдек, ғарбий янгиланишнинг рақобатлари ҳам

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Калит сўзлар:

- Миллий озодлик ҳаракати
- "дашт зиёлилар жамияти"
- Парламент
- Автономия
- Либераллар
- Либерал-демократик қадриятлар
- Жадидлар
- Пантуркизм
- Февраль инқилоби
- Октябрь инқилоби

оз эмас эди. Улар орасида-ислом ислоҳотларининг тарафдорлари бўлган жадидлар ажралиб турди. Жадидларга нафақат ғарб модернизацияси, балки ислоҳотларга қарши чиққан анъанавий — қадимчилар ҳам қарши чиқишди. Қозоқ зиёлилар жамиятининг орасида ғарбийлик ҳам, жадидлар ҳам қозоқ ерининг ватанпарварлари бўлди. Улар қозоқ этносининг бирдамлиги ва қозоқ ягоналикларини тарқатиб, таълим ишларини олиб борди, Россия ҳукмати идораларида ўз халқининг манфаатларини ҳимоя қилди. Шу вақтдаги асосий муаммо казак ва рус деҳқонларининг мустамлакаси туфайли кўчманчилар яйлов ерларининг камайиши билан боғлиқ ер муаммоси бўлганлиги учун дала зиёли жамияти уни оммавий сиёсий жиҳатидан — парламент минбари ва матбуот органлари ёрдамида ҳал қилишга ҳаракат қилди.

Миллий-озодлик курашининг тинч йўллари. 1905—1907 йилларда-ги қўзғолон давомида Россияда Давлат Думаси ташкил топган вақтда унинг I ва II чақирув (1906—1907) ишларида қозоқ депутатлари ҳам иштирок этишди. Мусулмон фракциясига киритилган улар кадетларнинг либерал партиясига қўшилди ва маҳаллий халқни ер билан тўлиқ таъминламагунча чорваларнинг кўчиб келишларини тўхтатишни талаб қилди. I Думанинг таркибида олтита қозоқ депутатлари орасида А. Бўкейханов, А. Биримжанов, Б. Қулманов бўлди. II Думанинг Б. Қаратаев, М. Тинишбаев бўлган олтита қозоқ депутатлари иммиграция сиёсатига фаол равишда қарши чиқиб, кўчманчиларни мажбурий ўтроқчиликка кўчиришнинг нотўғри эканини айтди.

Бу муҳим! Қозоқларнинг миллий озодлиги учун сиёсий курашнинг ҳақиқий лидери — Алихан Бўкейханов бўлди. А. Бўкейханов I Думага Семей округи бўйича депутат бўлиб сайланди. II Думанинг депутати, Петербург университетининг юридик факультетини тугатган Б. Қаратаев "Айқап" журнали редакторларидан бири бўлди. Депутат М. Тинишбаев Петербург темир йўл транспорти институтини тугатди. II Дума тарқатилгандан кейин (1907) у Темур йўл қурилишларида йўл инженери бўлиб ишлаб юриб, миллий озодлик курашининг олдинги қаторида бўлди.

1910 йилларда қозоқ зиёлиларининг нуқтаи назарларини англатган дастлабки журнал ва газеталар пайдо бўлди. 1911—1915 йилларда М. Сералин нашр этган "Айқап" журнали қозоқ насрини ташкил этишда катта роль ўйнади. Журнал қозоқ камбағалларининг манфаатларини ҳимоя қилди, халқни маърифатпарварликка, ривожланишга даъват этди. 1913—1918 йилларда миллий онгни шакллантиришда, А. Бўкейханов, А. Байтурсинов, М. Дулатовлар томонидан чоп этилган

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

I ва II Давлат Думасига сайланган қозоқ депутатлари. Дастлабки қозоқ зиёлилари

"Қазақ" газетаси жуда муҳим эди. "Қазақ" газетасининг либерал ва миллий ғоялари кейинчалик "Алаш" партияси ва Алаш Ўрда ҳукумати дастурлари асосига олинди.

Бу муҳим! Ахмет Байтурсинов — маърифатпарвар олим, алифбо ислоҳоти яратувчиси, она тили ва қозоқ халқини тарбиялаш учун курашга бор кучини сарфлаган ва А. Бўкейхановнинг либерал ғоясини қўллаб — қувватлаган.

Россия империясининг миллий чекка ҳудудларга нисбатан сиёсатининг кескинлашиши. II Думани тарқатиш реакция ҳужумига сабаб бўлди. Миллий сиёсатни кучайтириш рўй берди: Далали ўлка ва Туркистон Думадаги вакилликдан айрилди. Ҳукуматни парламент минбаридан танқид қилиш имконияти йўқ қилинди. Бундан ташқари, премьер-министр П. А. Столипин янада кучлироқ иммиграцион сиёсатга кўчди. Иммигрантлар давлат томонидан қўллаб — қувватланди ва имтиёзлардан фойдаланди. Қозоқлардан унумдор ерларни тортиб олиш ва уларни иммигрантлар ер фондига бериш амалга оширилди. 1906—1912 йилларда Дала ўлкаси ва Еттисувга 500 мингга яқин славян оилалари кўчиб келди.

Бу сиёсат натижасида қозоқлар оммавий равишда ерсизланиш ва депрессияга учраши уларнинг кўчманчиликдан воз кечишларига мажбур қилди. Бу вақтда, шунингдек, кўплаб бой **деҳқон (кулак)** хўжаликлари пайдо бўлди. Ятоқ қозоқлар кулакларга батрак бўлишга мажбур бўлди. Бу халқнинг норозилик намойиши учун олдиндан шароитлар яратди.

1916 йилдаги мустамлакага қарши қўзғолон. Қўзғолонга сабаб, 1916 йил июлда эълон қилинган, қозоқларни фронт орти ишларига (Россия 1914 йилдан бошлаб Биринчи жаҳон урушида иштирок этди) жалб

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

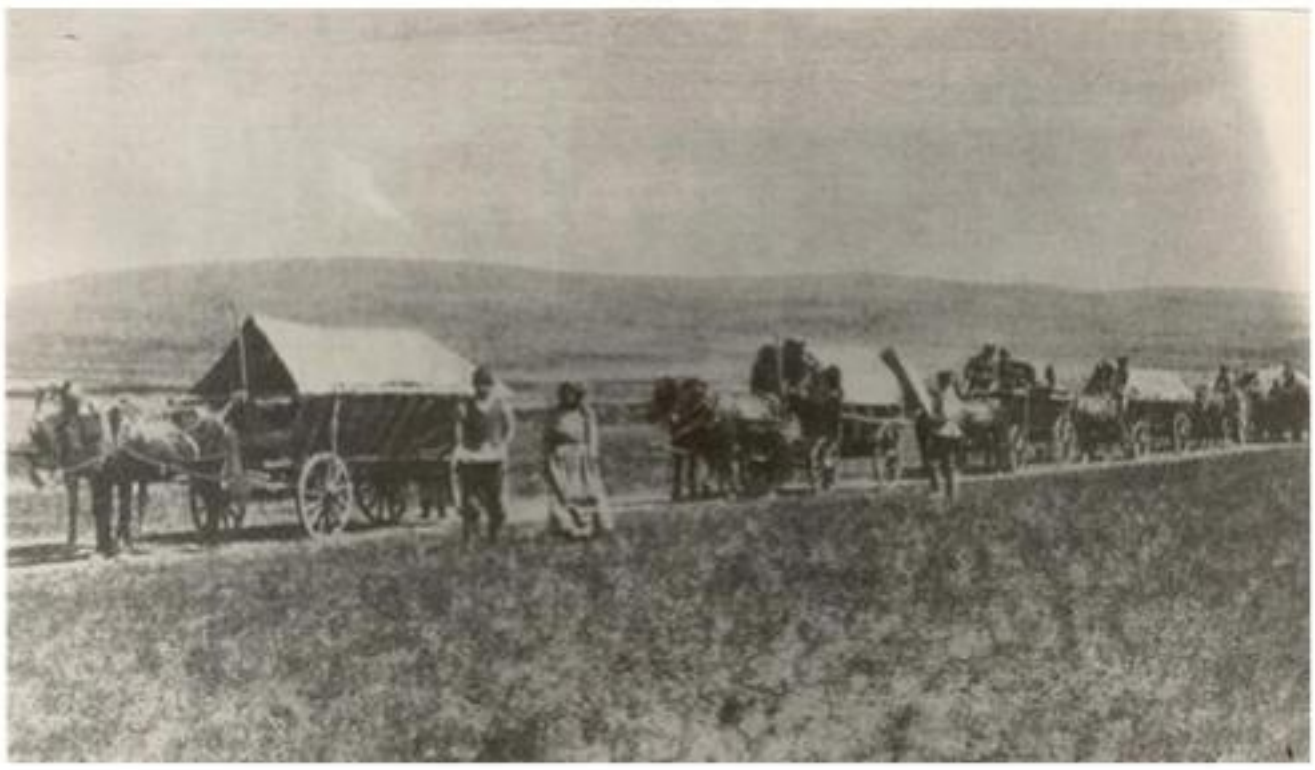

Кўчиб келувчи келгиндилар

этиш ҳақидаги фармон бўлди. Деҳқончилик мавсуми қизиган пайтда меҳнат қилиш ёшидаги барча эркакларни жалб этиш қозоқларнинг ҳалок бўлишига олиб келар эди.

Бу муҳим! 1916 йилда қўзғолон сабаблари: мустамлакачилик кучининг ортиши ва Россия ҳукуматининг мустамлака ер сиёсати. 1916 йилги қўзғолон баҳонаси: қозоқларни фронт орти ишларига жалб этиш ҳақидаги буйруқ.

Қўзғолончилар армияга чақирилганларнинг рўйхатини ёқиб юборди, рус савдогарларига, деҳқонларга ва казакларга ҳужум қилди. Қўзғолон Тўрғай ва Оқмўла вилоятларини, Иртиш соҳиллари ва Еттисувни қамраб олди. Кўп ҳолларда исёнчиларнинг раҳбарлари хонлар ва сардорбеклар (бош қўмондонлар) бўлиб эълон қилинди, хонлар тарафидан кенгашлар уюштирилди, қурултойлар ўтказилди. Масалан, Тўрғай вилоятида Абдуғаффор Жанбўсинов хон, Амангелди Иманов сардорбек бўлиб эълон қилинди (Амангелдининг қўзғолончилар қўшинида 50 минггача аскар бўлди). Исёнчиларга қарши отув қуроллари ва пулеметлар билан қуролланган жазоловчи бўлимлар юборилди. Жазоловчилардан қочиб, ўнлаб одамлар Хитойга кўчди ва қочқинларга айланди. Қўзғолон 1917 йилнинг февраль ойигача давом этди. Туркистонда унга дин учун урушнинг исломий шиорлари қўшилди.

Алаш автономияси таркибида давлат мустақиллигининг тикланиши. 1917 йил февраль инқилоби Россия империяси халқларининг миллий онгини кўтаришга сабаб бўлди. Қозоқ зиёлилари автономия — қозоқ давлатчилигининг янги шаклини қуриш ҳаракатини қилди. Унинг раҳбарлари миллат муаммолари бўйича келишмовчиликлар сабаб кадет партиясидан қўл узди[1], умумқозоқ съездини таклиф қилди ва 1917

[1] Кадетлар партияси Россия империясининг сақланишини қўллаб қувватлади. Россиянинг федератив тузилиши ва милий автономияларнинг ташкил топишига қарши бўлди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Амангелди Иманов Рассом *А. Қастеев*

йили июлда А. Бўкейханов раҳбарлигида “Алаш” миллий партиясини ташкил қилди. Улар Қурултой мажлисини зудлик билан чақиришга ва янги Россия федерал демократик тузум тарафдори бўлди. Октябрь инқилобидан сўнг, 1917 йили 5—13 декабрда Оренбургда бўлиб ўтган иккинчи съезд таркибида қозоқ халқи кўп вилоятлар бор бўлган Алаш ҳудудий-миллий автономиясини эълон қилди. Ижро этувчи ҳукумат таркибида 25 та одам бор Вақтинчалик халқ кенгаши — Алаш Ўрдага берилди. Автономия раҳбари бўлиб А.Бўкейханов сайланди. Автономия конституцияси Бутунроссия Қурултой мажлисида тасдиқланиши[1] керак бўлди. “Алаш” партияси лойиҳаси 1917 йил 21 ноябрда “Қазақ” газетасида чоп этилди. Лойиҳани А.Бўкейханов, М. Дулатов ва А. Биримжановлар ишлаб чиқди.

Лойиҳада либерал-демократик қадриятлар: хусусий мулк ҳуқуқи, тенг ҳуқуқлилик, шахсларнинг дахлсизлиги, сўз эркинлиги, матбуот ва иттифоқларга бирикиш эркинлиги эълон қилинди. Сони оз миллатларга ҳукумат органларига аралашиш ҳуқуқ ва вакилликка кафолат берилди. Алаш Ўрда Семейда жойлашди, кейинчалик унинг Ғарбий филиали қурилди.

Алаш Ўрда раҳбарлари Октябрь инқилобини қабул қилмади. Миллий чекка ҳудудларда қўзғолоннинг мустамлакачилик характери бўлди: уни шовинизмга мойил ва мусулмон халқларининг хаёт кечиришини инкор этган одамлар бошқарди. Фуқаролар уруши бошланганидан кейин Алаш Ўрда оқлар қўзғолони тарафига ўтиб, ўзининг ҳарбий

[1] Қурултой йиғилиши бўлмади, чунки 1908 йил 6(19) январда большевиклар Қувтб тарқатди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

бўлимларини қурди. Улар Қизил Армия билан, жумладан, қозоқ бўлимлари билан (А.Иманов, А. Жангелдин) курашди. 1919 йили баҳорда, Колчак армияси ҳужуми пайтида алашўрдаликлар Тўрғай ўлкасида қўзғолон қилди. Колчак мағлубияти, қозоқ жамиятининг "оқлар" ва "қизилларга" бўлиниши ва Қизил Армиянинг ҳужумга чиқиши Алаш Ўрдани Кенгаш ҳукумати билан музокаралар олиб боришга мажбур қилди. Алашўрдаликлар афсусланди[1], лекин Алаш автономияси йўқ қилинди. Бироқ "Алашнинг" автоном ғоялари кейинчалик Советлар томонидан миллий сиёсатни амалга ошириш учун ишлатилган.

Туркистон (Қўқон) автономияси. 1917 йил ноябрь ойида Қўқонда Туркистон мусулмонлари съездида Туркистон (Қўқон) автономияси қурилди. Унинг бошида қозоқлар — М. Тинишбаев ва М. Чўқай турди. Миллий автономия ғояларини ишлаб чиққан Алаш раҳбарларидан фарқи, М. Чўқай ҳудудий автономияни қўллаб-қувватлади: автономия Марказий Осиёнинг барча мусулмон халқларини бирлаштириши лозим бўлди.

Бу муҳим! Туркистон автономияси ғояси уларнинг тил, маданий умумийлик асосида туркий халқларни сиёсий ҳамкорликка йўналтирилган пантуркизм ғояси билан боғлиқ эди.

Қўқон автономиясини 1918 йил февраль ойида Қизил Армия бўлимлари парчалади. Фарғонанинг Кенгашларга қарши "босмачилик" қўзғолони Қўқон автономиясини қўллаб — қувватламади. Сабаби унинг раҳбарлари Қўқон хонлигини қайта тиклашни истамадилар, уни эски ҳолатига келтиришни мўлжаллаган эди.

Хулоса: XIX асрнинг охиридан бошлаб қозоқ хонлигининг миллий-озодлик кураши янги даврга ўтди.

Бир томондан, олдинги каби мустамлакачиликка бўлган тартибни тиклаш учун халқ намойишлари (1916 йилги исён) бўлиб ўтди. Иккинчи томонидан, норозилик ҳаракати янги мафкуравий ва сиёсий маънога эга бўлди. "Алаш" раҳбарлари қозоқ этносининг миллат сифатида бирикиши ва демократик Россия таркибида автономия шаклидаги қозоқ давлатчилигини яратиш учун курашди. Қўқон автономияси мағлубиятининг асосий сабаби, Туркистон халқи орасида анъанавий дунёқараш ҳукмронлик қилиш шароити унинг либерал-демократик ва пантуркизм дастурининг утопиялилиги бўлди. "Алаш" ғоялари кўпроқ ҳақиқатга яқин бўлди ва Кенгаш ҳукуматининг миллий сиёсатига таъсир кўрсатди.

Ўзингизни текширинг.

1. Миллий-озодлик ҳаракати иккинчи босқичининг моҳияти нимада?

[1] 1930 йилларда деярли барча алашурдачилар қувғинга учраган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2. “Алаш” раҳбарлари қозоқ давлатчилигининг келажагини қандай тасаввур қилишди?
3. Қозоқлар учун “Дала зиёлилари жамиятининг” Россиянинг XX аср бошидаги сиёсий ҳаётидаги иштироки қандай аҳамиятга эга?
4. 1916 йилги қўзғолон сабалари, баҳона ва оқибатларини атанг. Бу қўзғолонни XVIII асрнинг охири — XIX асрнинг биринчи ярмидаги қўзғолонлар билан нима бирлаштиради? Қандай фарқи бор? 1916 йилги қўзғолон пайтида қозоқ давлатчилигининг қандай хусусиятлари акс эттирилган?
5. Алаш автономияси ва Қўқон автономияси нима учун ҳаётга ноқулай бўлиб чиқди?

Кичик гуруҳлар учун топшириқлар.

XX асрнинг бошида қозоқ миллий-озодлик ҳаракатининг раҳбарлари ҳақида тақдимот тайёрланг.

Мураккаб топшириқлар.

1. XX асрнинг бошлари “Осиё уйғониши” даври деб номланган. Ушбу иборани қандай тушунасиз? Умумий тарихдаги билим ва интернетдан олинган ахборотдан фойдаланиб, ўша даврдаги бошқа Осиё элларида “уйғониш” га мисоллар келтиринг.
2. XX аср бошларида Қозоғистон учун либерализм, буржуа-демократик, парламент — президент республикаси ғоялари ўз вақтида бўлганми? Ундай бўлмаса, нима учун?
3. Дафтарингизга XX аср бошларида Қозоғистондаги мафкуравий келишмовчиликларни акс эттирувчи жадвал тузинг. Жадвалда нечта оқим тақдим этилади? Яна қандай қатор қўша оласиз? Параграф матнида қандай маълумот йўқ?

Оқим	Вакиллари	Табақа-синфий келиб чиқиши ва билими	Миллий ўхшашлик нуқтаи назари	Дин нуқтаи назари	Давлат нуқтаи назари	Хусусий мулк нуқтаи назари	Кенгаш ҳукумати нуқтаи назари
Либерал-миллатчилар	А.-Букейханов, А. Байтурсинов, М. Дулатов М. Тиниш баев...	Ҳар хил табақалардан. Юқори билим	Қозоқларнинг миллий ўхшашликларини қўллаб-қувватлади	Бетараф	Россия таркибидаги миллий автономия	Қўллайди	Қарши, ундан кейин мажбурий тан олиш
Коммунистлар	А. Иманов, А. Жангелдин	Қора халқдан чиққан. Бошланғич ёки ўрта	Дастлаб, қўллаб-қувватлади, сўнг қарши	Салбий	Дастлаб дала демократияси, кейин-пролетариат-диктатураси	Қарши	Қўллаб-қувватлайди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

46–47-§. XX аср бошларида Қозоғистонда ижтимоий-сиёсий тафаккурнинг ривожланиши

Ушбу дарсда:

- •Жадидчилик ижтимоий-сиёсий ҳаракат сифатида;
- Панисломизм ва пантуркизм;
- Жадидчилик ва миллатчилик;
- А.Бўкейхановнинг сиёсий нуқтаи назари ва "Алаш" дастури;
- Б.Сиртанов томонидан тайёрланган биринчи қозоқ Конституциясининг лойиҳаси.

Калит сўзлар:

- Миллий-озодлик кураши
- Жадидчилик
- Панисломизм
- Пантуркизм
- Автономия
- Конституция

Жадидчилик ижтимоий-сиёсий оқим сифатида. Олдинги параграфда XX асрнинг бошида қозоқ миллий-озодлик ғалаёнининг йўл бошчиларининг бир гуруҳи *жадидлар* (жадидчилар) бўлганлиги аниқланган эди. Улар жадидчилик деган ном олган, мусулмон дунёсида (ҳаммасидан олдин, Россия империясининг мусулмонлари орасида) ислоҳотчи ижтимоий сиёсий қўзғолоннинг тарафдори бўлган. *Жадид* сўзи араб тилидан "янги" деб таржима қилинади, шунинг учун жадидчиликни ислом ичида — ислоҳотлар юргизиш учун қўзғолон сифатида тушунтириш мумкин. Энг тор маънода жадидчилик мусулмон мактабини янгилатиш, уларда янги усул учун ҳаракатни англатди. Айнан шу сабабдан XX асрнинг бошларида Қозоғистонда (Дала ҳудуди ва Туркистон ҳудудида) пайдо бўлган мусулмон мактаблари янги усул мактаблари деб ҳам аталди. Россияда ва бошқа мамлакатларда худди шундай жадидчилик ҳаракатлари исломий таълим ислоҳоти учун панисломизмнинг мафкуравий асослари доирасида пайдо бўлди. Ислоҳот мусулмон талабаларнинг университетларда таълим олишини давом эттиришига ва шифокорлар, инженерлар, адвокатлар ва бошқа мусулмон — мутахассисларнинг пайдо бўлиши мақсадида таълим беришга чет тиллари, математика, география ва дунё таниш илмларини киритишни кўзлади. Шу билан бирга, XIX асрнинг охиридан бошлаб мусулмон газетлари ва журналлар пайдо бўлиб, маърифатпарварлик мазмунидаги китоблар ва рисолалар босиб чиқарила бошлади. Ривожланиш ва янгиланишни қўллаб — қувватловчи жадидлар халқнинг таълим олишлари ва маданий, иқтисодий ва ижтимоий соҳаларда орқада қолишни йўқотиш, миллий капитални (миллий буржуазияни) ривожлантириш ва аёлларнинг тенг ҳуқуқлиги учун курашди. Сиёсий жиҳатдан жадидлар, конституциявий парламент қурилишини (республикани) қўллаб — қувватлади.

Бу муҳим! Жадидчилик дин ва маърифатпарварликни бирлаштирди лекин исломга қарши йўналтирмади. Бу ислом ичидаги қўзғолон эди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қрим татарларининг жамоат арбоби ва публицист Исмоил Гаспринский 1883 йилдан бошлаб биринчи туркий тилидаги "Тержиман" ("Таржимон") газетасини нашр қила бошлаган жадидчиликнинг асосчиси эди. Унинг материаллари бутун дунёда таълим — тарбиявий мусулмон нашрларида чоп этилган ва улар Қозоғистонга ҳам келди. Исмоил Гаспринский либерал нуқтаи назарини қабул қилиб, жамиятнинг тараққиётини, турли динлар ўртасида конфессиялик тинчликни қўллаб — қувватлади. Унинг обрўси жуда юқори эди ва унинг ғоялари рус мусулмонлари, жумладан, қозоқлар орасида кенг тарқалди.

Панисломизм ва пантуркизм. Панисломизм мусулмон дунёсининг ғарбий давлатларининг мустамлакачилик экспансиясига қарши янада тажовузкор жавоби бўлди. Бу янги тарихий шароитда исломий модернизация (исломий модернизм) ва дунёдаги барча мусулмонларни ягона сиёсий кучга айлантириш ғоясига асосланан эди.

Бу муҳим! XIX асрнинг иккинчи ярми — XX асрнинг бошларида Усмон империясидан Британлик Хиндистонгача бўлган мусулмон давлатларида дунёнинг барча мамлакатларидаги мусулмонларни мустамлакачиликка қарши чиқишга ва янги халифаликни яратишга чақирди.

Шу даврда панисломизмдан ташқари, ислом дунёсидаги панэтник ҳаракатларнинг бири пантуркизм эди. Пантуркизм Россия империяси ва Усмон империясида кенг тарқалди.

Бу муҳим! Пантуркизм — туркий халқларини маданий ва сиёсий бирлаштиришга йўналган идеология ва ижтимоий — сиёсий ҳаракат.

Пантуркизм мусулмонларни бирлашишга чақирса — да, панисломизмга қарши бўлди. Чунки уларни туркий эмасларга қарши қўйиб, туркий мусулмонларини мусулмонларнинг умумий сонидан бўлиб олди. Туркийлар мусулмонларнинг кўп қисмини ташкил этган ерда панисломизм ва пантуркизм қўшилиб кетиши мумкин эди. Масалан, XX асрнинг бошларида Россиянинг Мусулмон съездларида ҳам, Мамлакат Думасидаги Мусулмон фракцияси ҳам Россия мусулмон халқларининг сиёсий ҳаракатларида татарлар, бошқирдлар, озарбайжонлар ва қозоқларнинг кўп бўлишидан келиб чиқди ва кўпинча пантуркийлик бўлди, чунки туркий эмас мусулмонлар вакиллиги заиф эди. Дастлабки вақтда пантуркизм ва умумтуркий тилни танлашда Туркия ва турк тилининг кучайиши муаммосига дуч келинди. Қрим татари Исмоил Гаспринский ёки озарбайжон жадидлари учун бу маданий ва тил яқинлиги боис қабул қилиш мумкин бўлса, қипчоқ ҳамда қарлуқ диалектларини ташувчилар учун мураккаб бўлди. Марказий (Ўрта) Осиёда пантуркийлик ғоялари кенг тарқалмади. Чунки маҳаллий

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

«Айқап» журналининг биринчи сони

жадидларнинг (М.Беҳбудий, А.Фитрат) умумий адабий тили узоқ вақт давомида форсий тил[1] бўлди ва умумий турк тили бўлмади (бундай тилни ўрта аср чиғатой тилини асосга олиб ишлаш ҳаракатлари бўлса ҳам). Шундай бўлса ҳам, аниқ пантуркий ғоя 1917—1918 йилларда Туркистон (Қўқон) автономиясининг асосига олинди.

Жадидлик ва миллатчилик. Кўп давлатларда зиёли — тараққиётларнинг мусулмон ислоҳотчилик ҳаракатлари миллий ҳаракат билан бирлашиб кетди (ёш турклар, ёш эронлик, ёш афғонлик, ёш бухоролик ҳаракатлари). Қозоғистонда ҳам худди шундай бўлди. Жадидлар айнан Россиядаги 1905—1907 йилларда революциядан кейин миллий — озодлик ҳаракатнинг йўлбошчиларига айланди. Миллий — озодлик, ҳаракат — бу қуролли ҳаракат эмас, шунингдек, маърифатпарварлик иш, маданият соҳасида кураш. Жадидлар миллий маданий қайта тикланиш ғоясини тақдим этди. Улар асосан она тилини ўрганишни ўз ичига олган замонавий педагогика манбаларидан иборат бўлган (дастурли мусулмон педагогикасида таълим бериш тили араб тили бўлди). Оренбургдаги "Хусайния", Уфадаги "Ғалия", Еттисувда "Мамания" мадрасалари каби жадидлик таълим ўринлари, шунингдек, кўплаб янги усул мактабларини европа таълим муассасаларини битирганлардан, XX асрнинг биринчи чорагида миллий зиёли жамоанинг асосчилари чиқди. Қозоқ жадидлари замонавий қозоқ адабиётининг, асосан прозанинг (М. Дулатовнинг "Бахтсиз Жамол", 1910 й., С. Кўбеевнинг "Қалин мал", 1913 й. романлари) ва драматургиянинг, шунингдек, замонавий ҳунарнинг бошланишида турди. 1907—1917 йиллар оралиғида қозоқ жадидларининг асосий қуроллари даврий мутбуот эди.

1911 йилдан бошлаб "Айқап" журнали Троицкда чоп этилган, унинг муҳаррири ва мафкуравий илҳомчиси Муҳаммаджон Сералин эди. Журнал қозоқ адабий тилининг ривожланишига катта таъсир қилади ва бадиий асарлар билан бирга, этнография, тарих ва фольклор тадқиқотларини эълон қилди. Таълим беришни ислоҳот қилиш соҳасида жадидлик ғояларини тарғиб қилди, Қозоғистон учун жуда муҳим аграр муаммони муҳокама қилди. Қозоқ матбуоти ва адабий тилининг ри-

[1] Форс тили минг йиллар давомида Ўрта Осиёда иш юритиш тили ҳисобланган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

вожланиши, маърифатпарварлик, ислоҳотчилик миллий нуқтаи назарни тарғиб қилишда алоҳида роль Оренбург ва Тўрғайдаги 1913—1918 йиллари А. Байтурсиновнинг таҳририяти, А.Бўкейханов ва М.Дулатовларнинг фаол иштирок этиши билан чоп этилган "Қазақ" газетисига тегишли. Бу газета 1917 йили "Алаш" партиясининг расмий органига айланди.

Алихон Бўкейханов

Алихан Бўкейхановнинг сиёсий қарашлари. А.Бўкейханов қозоқ зиёлилари орасида энг машҳур ғарбчига айланди. Бошқа кўплаб қозоқ маърифатпарварлари каби, Европа таълим олиб у ғарб либерал ғояларининг таъсирида эди ва 1905-1907 йилги инқилоб даврида Россиянинг сиёсий ҳаётида фаол иштирок этган. А.Бўкейханов 1905 йилда Россиянинг конституциявий-демократик партиясига (кадетлар партиясига) аъзо бўлди ва дастлабки йиллари партия жорий қилган либерал-демократик қадриятлар миллий муаммонинг адолатли қарорини, хусусан, Россия таркибидаги барча катта этнослар учун автономия яратишни билдиради деган ишончда бўлди.

Бу муҳим! Алихан Бўкейханов келажак демократик Россия таркибидаги қозоқ автономиясини қўллади. Автономия сифатида молияларни бошқаришни қўшганда, ўз парламенти ва ўз-ўзини бошқаришнинг бўлиши ва таълим бериш ва маданий муаммоларнинг умуман хусусийлиги тушунилди.

Барча жадидлар каби Бўкейханов подшолик тузуми, монархия қозоқларнинг миллий озодлиги йўлида турди деб ҳисоблади ва Февраль революциясини қувонч билан қарши олди, ҳатто Муваққат Ҳукуматнинг Тўрғай вилоятидаги комиссари бўлди. Қозоқ миллий — озодлик курашининг, ундан кейин "Алаш" партиясининг сиёсий дастурини ишлаб чиқарган умумий қозоқ съездлари Бўкейхановнинг бошчилигида ўтди. Кадетларнинг автономия тушунчасини мутлақо тушунмаслиги ва уларнинг Россия империясини Россия республикаси сифатида сақлаш ниятлари А.Бўкейхановнинг кадетлар партиясининг таркибидан чиқишига сабаб бўлди. Бу 1917 йили декабрь ойида "Алаш" партиясини қуришига, — "Алаш Ўрда" автономиясининг тузилишига олиб келди.

Россия Қурултой мажлисида сайлов олдидан 1917 йили 21 октябрда жорий этилган "Алаш" дастури Россия федератив республикасининг таркибидаги ҳудудий-миллий автономияларнинг (автоном республикаларининг) ташкил этилишини кўриб чиқди. Уларнинг биттаси Қозоқ автономияси бўлиши керак эди. Ўз тузилиши бўйча партия дастури Европа давлатларининг конституциявий ҳужжатларини эслатди. У

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Барлибек Сиртанов

давлат қурилишининг федерал принципини, миллий автономияларни яратиш, миллий вакиллик ва тилларнинг тенглиги, универсал сайлов ҳуқуқини, ҳокимиятни учта филиалга ажратиш, либерал — демократик эркинликлар кафолати ва черковнинг жамиятдан бўлинишини (секуляризм принципи) қамраб олган. Шундай қилиб, А.Бўкейханов ва унинг ҳамкасблари қозоқларнинг Қозоғистоннинг чекланган миллий — давлат мустақиллиги объектида миллий ўз — ўзини аниқлашини қўллаб-қувватлади. Кўплаб либерал қадриятлар ва секуляристик ғоялардан фарқли мустақиллик ғояси (ҳатто автономия шаклида бўлса ҳам) одатий қозоқ — кўчманчилар томонидан кенг қўллаб — қувватланди. Бу фуқаролар урушида намоён бўлди.

Барлибек Сиртанов томонидан тайёрланган биринчи қозоқ конституцияси лойиҳаси. “Алаш” дастури ҳужжатлари пайдо бўлишдан бир неча йил олдин, 1911 йилда шарқшунос ва публицист Барлибек Сиртанов “Қозоқ элининг низоми” номи билан ҳужжат лойиҳасини ишлаб чиқди. Б.Сиртанов Умумқозоқ конгрессининг чақирилишини қўллаб-қувватлади. Бу руслар томонидан тортиб олинган қозоқ ерларини қайтариб бериш, руслар ва қозоқларнинг тенг ҳуқуқларини эълон қилиш масалаларини ҳал қилиш керак бўлди.

А.Бўкейхановнинг автоном дастуридан фарқи, Б.Сиртановнинг Низоми (аслида Конституция лойиҳаси) Қозоғистонни Россиядан ажратиб олиш ва мустақил Қозоғистон Республикасини ташкил этишга қаратилган эди. Низомнинг асосий ғояси Қозоғистоннинг сиёсий мустақиликка автономия сифатида эмас, Россия империясининг доминиони сифатида эга бўлиши бўлди. Ташқи сиёсатда Қозоғистон Россиянинг васийлиги остида қолиши ва ички сиёсатда бутунлай мустақил бўлишига қарор қилинди. Низомнинг бир моддасида мустақил Қозоғистонда ҳокимиятнинг учта якка тармоғи — қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти мавжудлиги таъкидланди. Низом суд ҳокимиятининг мустақиллигига алоҳида эътибор берди. Низомда барча шахсларнинг қонун олдида тенглиги ва хусусий мулк ҳуқуқи тўғрисида либерал принциплари мавжуд эди. Низомнинг айрим қоидалари “Алаш” дастурига киритилди.

Ўзингизни текширинг.

1. XIX асрнинг иккинчи ярмида исломда ислоҳотчил ҳаракатларнинг бўлиш сабаблари нимада?
2. Жадидларнинг асосоий ғояси қандай? Нима сабабдан жадидлар маърифатпарварлик ишига алоҳида эътибор қаратди?
3. Ғоявий нуқтаи назар томонидан “Алаш” автономияси ва Туркистон (Қўқон) автономияси орасидаги фарқни тушунтиринг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4. "Алаш" дастурининг лойиҳаси бўйича Қозоқ автономиясининг давлат тузилишини тавсифланг.
5. Барлибек Сиртанов тайёрлаган биринчи қозоқ Конституциясининг лойиҳаси тўғрисида гапиринг

Кичик гуруҳларга мўлжалланган топшириқлар.

XX асрнинг бошларида қозоқ маърифатпарварларининг бири тўғрисида тадқимот тайёрланг.

Мураккаб топшириқлар.

1. Қозоқ кўчманчилари "Алаш Ўрда ҳукуматини" қўллаб — қувватлаган пайтда Фарғонада босмачилик ҳаракати Туркистон автономиясини нима учун ҳимояламади?
2. Сизнинг нуқтаи назарингиз бўйича, Қозоғистондаги жадидчилик ҳаракатнинг қарама — қаршилиги нимада?
3. 1917 йилгача ва кейинги қозоқ жадидларининг душманлари кимлар эканлигини ўйланг ва уларни атаб кўрсатинг.

48–49-§. Қозоқ давлатчилигининг советларча шакли

Ушбу дарсда:

- Қирғиз (Қозоқ) АССР ва унинг ҳуқуқий мақоми;
- Ўрта Осиёни миллий-ҳудудий жиҳатдан бўлиш;
- Қозоғистон — иттифоқдош республика;
- Бошқарув ва маъмурий тизим.

Калит сўзлар:

- Совет ҳукумати
- Совет давлатчилиги
- Автоном Кенгаш Социалистик Республика
- СССР
- Иттифоқдош республика
- ХКК
- Наркомат
- Конституция
- КПКУ
- Бошқарув-маъмурий тизим
- мустақиллик

Кам сонли миллатларни Совет ҳукумати тарафига тортишни кўзлаган Ленин бошчилигида большевиклар 1917 йил ноябрь ойида "Россия халқлари ҳуқуқларининг декларацияси" ва "Россиянинг барча мусулмон ишчиларига" мурожаттномасини қабул қилди. Улар барча халқларга ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқини берди. Бироқ бу ҳуқуқ фақат Кенгаш Россияси доирасида амалга оширилиши мумкин.

Қирғиз (Қозоқ) АССРнинг ташкил этилиши. Қозоғистонда Кенгаш ҳукумати 1918 йил март ойида ташкил этилган. Ленин 1919 йил 10 июлда "Қирғиз[1] ўлкасини бошқариш асосида инқилобий қўмита ҳақида вақтинчалик қоидага" қўл қўйди. Бу комиссия (Кирревком) фақат коммунистларни эмас, балки Алаш Ўрда вакилларини ҳам ўз ичига олди. Бу Буюк Даладаги Фуқаролар урушининг якунланишини тезлаштирди.

[1] Яъни Қозоқ.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1920 йили баҳорда Қозоғистон автономиясининг хусусиятини белгиловчи съездга тайёргарлик кўрилди. Қабул қилинган лойиҳа большевикларнинг дастурий кўрсатмаларига мувофиқ бўлди: бир партиялилик тизим, Кенгашлар ҳукумати, пролетариат диктатаруаси. Пойтахтга айланган Оренбургда[1] августда РКФСР[2] ҳукуматининг махсус фармони билан РКФСР таркибида Қирғиз[3] Автоном Совет Социалистик Республикаси ташкил топди. Унинг Марказий ижроия қўмитаси (МИҚ) ва ҳукумат (Совнарком) сайланди.

Ёдда тутинг! 1920 йил 26 август — қозоқ автономияси — Қирғиз (Қозоқ) АССР ташкил топган кун.

Қоз ССР Кенгашларининг 1920 йил 4 октябрдаги Қурултой съезди "Қирғиз АССР ишчилари ҳуқуқлари декларацияси"ни қабул қилди. ҚАКСР-га Туркистон Республикасидан Адай ва Манғишлоқ уездлари берилди. Бироқ қозоқ миллатининг ҳудудий бирикиши ҳали якунланмади.

Туркистонда Совет ҳукуматининг мустаҳкамланиши. Қозоғистоннинг маркази Тошкент бўлган жанубий вилоятлари Туркистон Республикасининг таркибига кирди. Қозоқ даласини 1919 йил кузгача оқлар эгаллаганликлари учун Туркистондаги Кенгаш ҳукумати катта қийинчиликларга дуч келди. 1919 йили сентябрда оқлар парчаланди. Туркистон Кенгашларининг VIII съезди ўтказилди, у МИҚ-ни сайлади, уларнинг аксарияти мусулмонлар эди. Партиянинг "Мусулмонлар бюроси" ташкил этилади. Шундай қилиб, ўлкада Совет ҳукуматининг "илдизланиши" бошланди. Мусулмон коммунистлари маҳаллий халқ манфаатларини ҳимоя қилишга ҳаракат қилдилар. Партиянинг V ўлка конференцияси 1920 йили Туркий халқларнинг коммунистик партияси ва Туркий Кенгаш Республикасини қуриш ҳақида қарор қабул қилди. Мусулмон коммунистлар Туркистондан Қизил Армиянинг барча мусулмон бўлмаган қисмларини чиқаришни талаб қилдилар.

ҚозССР герби

[1] 1920 йил Оренбургнинг Қозоқлар истиқомат қилувчи вилоятлари ҚАКСР Маркибига кирди, бироқ 1925 йилда мўлжаллаш деб номланган ҳудудий — маъмурий ислоҳотлар давомида улар РКСФР га берилди, пойтахт эса Қизилўрдага кўчирилди.

[2] Россия Кенгаш Федератив Социалистик Республикаси. СССР ташкил топгунга қадар 1918—1922 йиллар РКФСР давлатнинг расмий номи бўлди. Бошқача номи — Кенгаш Россияси.

[3] Яъни Қозоқ.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

КОНСТИТУЦИЯ
(ОСНОВНОЙ ЗАКОН)
КАЗАХСКОЙ СОВЕТСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

ОГЛАВЛЕНИЕ

ПОСТАНОВЛЕНИЕ ЧРЕЗВЫЧАЙНОГО X ВСЕКАЗАХСКОГО СЪЕЗДА СОВЕТОВ

ОБ УТВЕРЖДЕНИИ КОНСТИТУЦИИ (ОСНОВНОГО ЗАКОНА) КАЗАХСКОЙ СОВЕТСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

ЧРЕЗВЫЧАЙНЫЙ X СЪЕЗД СОВЕТОВ КАЗАХСКОЙ ССР ПОСТАНОВЛЯЕТ:
ПРОЕКТ КОНСТИТУЦИИ (ОСНОВНОГО ЗАКОНА) КАЗАХСКОЙ СОВЕТСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В РЕДАКЦИИ, ПРЕДСТАВЛЕННОЙ РЕДАКЦИОННОЙ КОМИССИЕЙ СЪЕЗДА, УТВЕРДИТЬ.

ПРЕЗИДИУМ СЪЕЗДА

28 марта 1937 года
Алма-Ата

ПОСТАНОВЛЕНИЕ ЧРЕЗВЫЧАЙНОГО X ВСЕКАЗАХСКОГО СЪЕЗДА СОВЕТОВ

О ВЫБОРАХ В ВЕРХОВНЫЙ СОВЕТ КАЗАХСКОЙ СОВЕТСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

ЧРЕЗВЫЧАЙНЫЙ X СЪЕЗД СОВЕТОВ КАЗАХСКОЙ ССР ПОСТАНОВЛЯЕТ:
ПОРУЧИТЬ КАЗАХСКОМУ ЦЕНТРАЛЬНОМУ ИСПОЛНИТЕЛЬНОМУ КОМИТЕТУ НА ОСНОВЕ НОВОЙ КОНСТИТУЦИИ КАЗАХСКОЙ ССР РАЗРАБОТАТЬ И УТВЕРДИТЬ ПОЛОЖЕНИЕ О ВЫБОРАХ, А ТАКЖЕ УСТАНОВИТЬ СРОКИ ВЫБОРОВ ВЕРХОВНОГО СОВЕТА КазССР.

ПРЕЗИДИУМ СЪЕЗДА

28 марта 1937 года
Алма-Ата

1937 йилда қабул қилинган Конституция

РК (б)П ОК[1] бу лойиҳани тасдиқламади, “Туркистон Республикаси” номининг сақланишини талаб қилди.

СССРнинг ташкил топиши. 1922 йили декабрда Совет Социалистик Руспубликлар Иттифоқи (СССР) ташкил топди, унинг таркибига дастлаб тўртта республика — Украина КСР, Белорусь КСР, Закавказье КФСР ва РКСФР (Қозоғистонни ҳисоблаганда) кирди. “СССР-ни шакллантириш ҳақида Декларация” ва “СССР шакллантириш ҳақида Шартнома” 1924 йилнинг январь ойида қабул қилинган биринчи иттифоқ Конституциясини ташкил этди. Улар республикаларнинг Иттифоққа кириши ихтиёрий ва уларнинг тенг ҳуқуқлилигини, шунингдек, Иттифоқнинг очиқ белгисини таъкидлади.

Марказий Осиёнинг миллий-ҳудудий жиҳатдан бўлиниши ва Қозоғистон давлат чегараларини аниқлаш. 1924—1925 йилларда юритилган Марказий Осиёни миллий-ҳудудий делимитация натижасида бир неча янги иттифоқдош ва автоном республикалар ва вилоятлар — Ўзбек ССР, Туркманистон ССР, РСФСР таркибида Қора Қирғиз[2] АО, ҚозССР (Қозоғистон) таркибида Қорақалпоқ АО пайдо бўлди. Шунингдек, ҚозССР таркибига тарқатилган олдинги Туркистон Республикаси таркибидаги Сирдарё ва Еттисув вилоятлари кирди. Республикалар ва вилоятлар орасидаги чегаралар этник қоида асосида олиб борилди. Бироқ аксарият ҳолларда уларни сақлаб қолиш қийин кечди. Биринчидан, турли тилларда гаплашадиган одамлар биргаликда яшашди ва иккинчидан, уларнинг аксарияти этник хусусиятларга эга эмас эдилар.

[1] Россия Коммунистик (большевиклар) партиясининг Марказий қўмитаси.
[2] Яъни Қирғиз

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қозоқлар билан бўлган вазият бироз бошқача эди. Қозоқ давлатчилигининг узоқ тарихи ва қозоқ зиёлиларининг жузлар орасидаги келишмовчиликларни бартараф этишга қаратилган маърифий ишлари Қозоғистоннинг этник — ҳудудий чегараларини аниқ белгилашга ва этносни совет давлати доирасида миллат қилиб мустаҳкамлашга имкон берди. ҚАКСР-ни миллий — давлат рўйхатга олиш 1925 йилнинг апрель ойида бўлган Қозоғистон Кенгашлари съездида якунланди. Съезд республика номини Қозоқ АКСР деб ўзгартирди. Шундай қилиб, қозоқларга рус тилидаги расмий ҳужжатларда ўзига хос ном қайтиб берилди. ҚозССРнинг пойтахти номи Қизилўрда бўлиб ўзгартирилган Оқмасжид бўлди. 1927 йилда пойтахт Алмати шаҳрига кўчирилди.

Бу муҳим! ҚозССРнинг шаклланиши қозоқ халқи ҳаётида муҳим воқеа бўлган, миллий мустақилликни тиклаш учун зинапояга айланди.

Автоном республика сифатида Қозоғистоннинг ҳуқуқий аҳволи. СССР ҳукумати кучли ўрнатилган ягона мамлакат бўлиб, фақат расмий равишда федерация бўлди. Элнинг миллий иттифоқдош республикаларга бўлиниши уларнинг сиёсий мустақиллигини англатмади. Республиклар фақат маҳаллий "хўжалик" масалаларни шахсан ҳал қилдилар. Уларнинг раҳбарлари Марказ (Москва) томонидан тайинланди ва лавозимларидан олинди. Ҳукуматнинг марказий органлари республика органларининг қарорларини йўқ қилиб, маъмурий чегараларни алмаштира олди. Автоном республиканинг ҳуқуқий мақоми иттифоқдош республикага қараганда анча паст эди. Автоном республикада ҳатто Иттифоқдан чиқиб кетиш учун расмий ҳуқуқ ҳам йўқ эди.

Ҳукуматнинг олий вакиллик органи Кенгашлар съезди бўлди. Съездлар оралиғида ҳокимиятнинг олий органи ОАК, аслида — ОАК Президиуми бўлди. У республика ҳукуматини қурди, Кенгашларга сайлов ўтказди. Бундан ташқари, қонунчилик ҳокимиятларини Халқ комиссарлар кенгаши ҳам эгаллади, у раис ва ишнинг муайян йўналишларини бошқарувчи — халқ комиссарларидан ташкил топди. Халқ комиссариатлари (наркоматлар) бирлашган ва автоном бўлиб бўлинди. Бирлашганларни РСФСР органларига: Халқ хўжалиги Кенгашига, Ички ишлар, Озиқ — овқат, Молия, меҳнат ва алоқа йўллари комиссариатларига, ФК га бўйсунди. Автоном халқ комиссариатлари (қонун, халқ таълими, соғликни сақлаш, ижтимоий таъминот, қишлоқ хўжалиги) мустақилроқ бўлди.

СССРда давлат бошқарув тизимининг ўзига хос томони партиянинг тўлиқ ҳукмдорлиги бўлди. Барча қарорлар партия комитетлари томонидан қабул қилинди, кенгаш органлари эса уларни фақат такрорлади. Совет органлари партия органларига бўйсунади. Партия ҳокимиятнинг конституциявий органларини алмаштирди, халқ ҳокимиятига айлан-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

тирди. Қозоғистон партияси ташкилоти БК(б)П МҚга бўйсунган. 1930 йилларнинг бошидан бошлаб И. Сталиннинг шахсий ҳокимият режимининг кучи билан партия аппарати ва таъқиб қилинган тоталитар тузум ўрнатилди.

ҚозССРнинг шаклланиши. ССРИнинг 1936 йилги Конституцияси асосида Қозоғистоннинг иттифоқдош республикага — Қозоқ ССРга мақомини оширди. Бу мақом ва унвон 1991 йилгача, яъни Қозоғистоннинг мустақиллиги эълон қилингунича сақланди. 1936—1991 йилларда Қозоғистоннинг советлар республикаси давлатчилиги даври. Республика федерация субъектига айланди ва расмий-қонуний томонидан мустақил давлат сифатида ривожлана бошлади. Қозоқ ССРнинг 1937 йилда конституциясига мувофиқ Қозоқ ССР бошқа республикалар билан иқтисодий, сиёсий ва мудофаа соҳаларида ўзаро ёрдам кўрсатиш мақсадида ихтиёрий равишда мувофиқлашди. Республикага унинг давлат чегаралари ичидаги ҳудуд тасдиқланиб берилди. Мамлакат ҳокимиятининг олий органи бўлиб Қозоқ КСР Юқори Кенгаши эълон қилинди.

Сталин вафотидан (1953) сўнг мамлкатда демократлаштириш жараёни бошланди. Марказдан маҳаллий ерларга қонуний вазифаларнинг бир қисми берилди. Республикаларнинг суд ишларини олиб бориш, билим бериш соҳасида ҳуқуқлари кенгайтирилди. Республика бюджетларига йўналтирилган маблағлар кўпайтирилди. Бироқ бу ишлар СССР миллий сиёсати асосларини бузмади. Иқтисодиётни ривожлантириш, республика бюджети, раҳбарларни тайинлаш ва лавозимидан бўшатиш Марказий ва партия органларининг назорати остида қолди.

Қозоқ ССР кейинги СССР буйруқ-маъмурий тизимида. Қозоқ ССРнинг 1978 йилда Конституцияси СССР таркибига ихтиёрий кириш ва чиқиш эркинлиги ҳуқуқи Қозоқ ССР Конституциясини тасдиқлаш ва ўзгартириш республика розилигисиз ўзгартиш мумкин бўлмаган ҳудудининг бўлиши ва бошқалар каби хусусиятларини тасдиқлади. Бироқ республика суверенитети ҳақиқий ҳаётда амалга ошмади.

Ҳокимият, аввалгидай КПСС ва унинг ҳудудий бўлинмалари сифатида миллий қўмиталарида, давлат хавфсизлиги идораларида ва армияда бўлган.

Бу муҳим! 1970—1980 йилларда СССР марказий бошқарув, умумий ҳуқуқ, ягона иқтисоди бор унитар федерация бўлиб қолди.

Қозоқ ССР мустақиллиги жиддий чекланган ва ҳудудининг бир қисми СССР Мудофаа вазирлигининг ҳуқуқий тасарруфида (жумладан, Семей ярдовий синов участкаси) бўлди.

Хулоса: Ўз Конституциясига эга бўлган Қозоқ Совет Социалистик Республикасининг қурилиши миллий мустақилликни тиклаш йўлидаги

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

зинапояга айланиб, қозоқ халқининг ҳаётидаги муҳим воқеа бўлди. Этник ҳудудга яқинлиштирилган доирада миллий — ҳудудий давлатчилик ташкил топди; давлат чегаралари ўрнатилди; замонавий бошқарув органлари ташкил топди; қозоқ этноси ва мамлакатнинг тарихий номи тикланди. Бўлинмас кенгаш федерация доирасида ва кенгаш маъмурий буйруқбозлиқ тизими ҳолатларида қозоқ жамиятининг модернизацияланиши бўлиб ўтди. Совет қозоқ давлатчилиги миллий суверенитет ва мустақиллик учун имкониятга айланди.

Ўзингизни текширинг.

1. РСФСР таркибида Қирғиз (Қозоқ) автоном республикаси ташкил қилишнинг қозоқ давлатчилиги учун қандай аҳамияти бор?
2. Қозоқ АССРнинг давлат тузилиши ҳақида гапириб беринг.
3. Қозоқ АССР иттифоқдош республика даражасига кўтарилгандан сўнг Қозоғистоннинг давлат тузилишида қандай ўзгаришлар бўлган?
4. Совет конституцияларида эълон қилинган иттифоқдош республикаларнинг мустақиллиги нима учун тўғри қўлланилмаган?
5. Маъмурий буйруқбозлик тизими нима?

Харита билан ишлаш.

Харитадан 1924—1925 йилларда миллий — ҳудудий бўлиниш натижасида Қозоғистонга ўтган ҳудудларни кўрсатинг.

Мураккаб топшириқлар.

1. 1924, 1936, 1977 йилларгаги СССР Конституциялари СССР-ни федератив давлат деб эълон қилди. Бироқ Совет Иттифоқи аслида унитар давлат бўлган. Нима учун?
2. Сизнингча, Қозоқ ССРнинг 1978 йилдаги Конституциясининг қандай ҳуқуқий қоидалари Қозоғистонга ҳақиқий суверенитетга эга бўлишга ёрдам берди?

50-§. Миллий давлатчиликни модернизация қилиш

Ушбу дарсда:

- СССРда тизимли инқироз, қайта тиклаш ва жорийлик;
- Қозоғистон мустақиллигини эълон қилиш;
- Қозоғистон — мустақил давлат;
- Биринчи президентнинг миллий давлатчиликни қайта тикланишдаги тутган ўрни.

СССРда тизимий инқироз. СССР миллий сиёсатида зиддиятлар социалистик режада иқтисодиётнинг иқтисодий дармонсизлиги Совет Иттифоқининг тизимли инқирозига ва ҳалокатига олиб келди. Иқтисодиётдаги инқироз, ташқи сиёсатнинг бузилиши ва коммунистик мафкура таъсирнинг кескин пасайиши, халқларнинг кенгаш ҳокимиятининг 1977 йилги Конституциясига ҳос “янги тарихий жамоа” — совет халқининг пайдо бўлишини эълон қилган руслаштириш сиёсатига норозиликларни туғдирди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қайта қуриш ва ошкоралик. 1986 йил декабрь ойида Алматида содир бўлган воқеалар. 1985 йилда КПСС Марказий қўмитасининг Бош котиби этиб тайинланган М.С. Горбачев томонидан ташкил этилган "қайта қуриш" деб аталган ислоҳотлар Совет давлатини қутқара олмади. Режалаштирилган тизим илмий — техникавий инқилоб ютуқларини тан олмади, шунинг учун ишлаб чиқаришни "тезлаштириш" муваффақиятсизликка учради. Алматида 1986 йили декабрь воқеаси бўлиб ўтди. Улар Қозоғистон Совет Социалистик Республикасининг раҳбари бўлиб Т.В.Колбин (ҳатто республикада туғилмаган) тайинланишига қарши жасурлик билан норозилик қилган қозоқ ёшлари миллий онгининг қанчалик улғайганини кўрсатади. Шафқатсиз босиб — янчилган норозилик ҳаракатлари СССР раҳбариятига республикалардаги руҳий ҳолат тўғрисида "биринчи огоҳлантириш" га айланди ва Қозоғистоннинг мустақиллиги учун йўл очилди. Қайта қуришнинг энг радикал босқичида (1987—1988) М.С.Горбачев совет қўшинларини Афғонистондан чиқариб юборди. Совет иқтисодий тизимини бозор механизмлари билан бирлаштиришга ҳаракат қилди, демократиялаштиришн ва ошкоралик сиёсати тўғрисида эълон қилинди. Бу эса оммавий мунозаралар ва одамларнинг сиёсий фаоллигини оширишга олиб келди.

Калит сўзлар:

- Қайта қуриш
- Ошкоралик
- СССРнинг парчаланиши
- Мустақиллик инқилоблари
- Мустақиллик тўғрисида декларация
- Президент-парламент бошқарувидаги республика
- Бозор иқтисодиёти
- Этносаро келишув

Қозоғистонда жамоат бирлашмалари ва партияларнинг пайдо бўлиши. 1987 йилда биринчи жамоат ташкилотлари ошкоралик оқимида пайдо бўлди: экологик ва зарарли ишлаб чиқариш тармоқларини ёпишни қўллаб — қувватлаш, Орол ва Балхашни қутқариш (О.Сулейменов бошчилигидаги "Невада — Семей" антиядролик ҳаракати), тарихий — маърифатпарвар (сталинизм жиноятларини ошкора қилувчи "Мемориал" ва "Адолат"); миллий — маданий қиёфа касб этди. Қайта қуришнинг учинчи босқичида (1989—1990) ижтимоий ҳаракатлар сиёсийлашди. Республикада ўнлаб партия, ҳаракатлар ва гуруҳлар пайдо бўлди. Коммунистик партиянинг обрўси пасайиб кетди.

Л.И.Брежнев ва Д.А.Қўнаев демократлаштириш ва "ошкоралик"

Қозоғистон мустақиллигини эълон қилиш. Рухсат этилган ошкоралик чекланмаган сўз эркинлигига кўчди. 1989 йил май ойида КСРО халқ депутатлари

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1986 йилда рўй берган Декабрь воқеаси

Кенгашининг I съезди бўлди, унда КПСС ва совет тизимини очиқ синаб, СССРни тарқатиб юбориш тўғрисида талаблар эшитилди. 1989 йил 22 сентябрда қозоқ тилига давлат тили мартабаси берилган "Қозоқ ССРда тил ва тил сиёсати тўғрисида" Қонун қабул қилинди. 1990 йилнинг баҳорида СССР Халқ депутатларининг II съездида КПССнинг устувор вазифаларини тасдиқлаган СССР Конституциясининг 6 моддаси бекор қилинди. Жамиятда демократия ва ихтиёрий бозорга йўналиш устувор бўлиб, мафкура сифатида коммунизмга очиқ қаршилик пайдо бўлди. 1990 йилда СССРда Президент лавозими жорий этилади. Шундан кейин барча республикаларда президент лавозимлари тадбиқ этилади. 1990 йил 24 апрелда Қозоқ ССР Олий Кенгашида Қозоқ ССР Президенти лавозими тасдиқланади.

Қозоғистон Коммунистик партиясининг биринчи котиби Н.А.Назарбаев — Олий Кенгаш сессиясида Биринчи Президенти — қилиб сайланди. СССР республикалари ўзларининг мустақиллигини ва республика қонунларини иттифоқ қонунларидан устун деб эълон қила бошлади (бу жараён "мустақиллик маросими" деб атала бошлади). 1990 йил 25 октябрь куни Қозоғистон ССР Олий Кенгаши республиканинг давлат мустақиллиги тўғрисида Декларацияси қабул қилинди.

Қозоғистон Президентининг оммавий сайланиши ва Қозоғистон мустақиллигининг эълон қилиниши. СССРнинг парчаланиши ва Коммунистик партиянинг қулаши сабаби 1991 йилги август исёни бўлди. 1991 йилнинг 28 августида коммунистик партиянинг республикадаги фаолияти тўхтади. Бошқариш органларининг партиясизланиши бошланди. Иттифоқ бошчилигидаги корхоналар Қозоқ ССР ҳукуматига топширилди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ёдда тутинг! 1991 йил 1 декабрь куни Қозоғистонда умумхалқ сайлови бўлиб ўтди. Нурсултан Абишўғли Назарбаев Қозоғистоннинг Биринчи Президенти бўлиб сайланди.

1991 йил 8 декабрда Россия, Украина ва Белоруссия ўртасида "Беловеж шартномаси" натижасида 1922 йилги СССР қуриш тўғрисидаги шартнома бекор қилинди. Совет Иттифоқи расмий равишда парчаланди. Уч президент Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДҲ) тузиш тўғрисида битимни имзолади. 10 декабрь куни республиканинг Олий Кенгаши Қозоқ КСР — ни Қозоғистон Республикаси деб ўзгартирди. Қозоғистоннинг Биринчи Президенти Н.А.Назарбаев ўз вазифасини бажаришга киришди.

Бу муҳим! 16 декабрь куни Олий Кенгаш "Қозоғистон Республикаси давлат мустақиллиги тўғрисида" Конституциявий қонунни эълон қилди. Бу кун Қозоғистоннинг Мустақиллик кунига айланди.

Қозоғистон Республикасининг Биринчи Президенти Н.А.Назарбаевнинг миллий давлатчиликни тиклашдаги ўрни. 1991 йилдан бошлаб Қозоғистон мустақил давлат сифатида ривожланмоқда. Миллий давлатчилик мустаҳкамланиб бормоқда. Қозоғистоннинг давлат бошқаруви моделининг энг муҳим қисми — халқ етакчисининг роли. Қозоғистон Республикаси давлатининг қайта тикланишида Қозоғистон Республикасининг Биринчи Президентининг роли жуда муҳимдир. Н.А.Назарбаевнинг жиддий сиёсати янги Қозоғистонни қуришда самарали восита бўлди. Президент янги давлат институтларини яратиш,

1 декабрь Биринчи Президент куни

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қозоғистон Республикасининг Биринчи Президенти Н.А.Назарбоев

бозор иқтисодиётига ўтиш ва давлат тилини мустаҳкамлаш бўйича ишларни олиб борди.

1990 йилларда Қозоғистоннинг жаҳон бозорига чиқиш, бозор товарлари ва кўрсатилган хизматлар билан таъминланишига, совет иқтисодий алоқаларининг узилиши натижасида юзага келган иқтисодий инқирозни бартараф этишга ёрдам берган бозор ислоҳотларини тезкор равишда жорий қилди. Бундан кейинги ислоҳотлар иқтисодиётнинг хом ашёга йўналтирилганлигини йўқотиш, транспорт ва алоқани ривожлантириш, валюта бозори, капитал ва меҳнат бозорларини шакллантиришга қаратилди. Қозоғистоннинг асосий экспорт товарлари нефт ва газ нархларини ошириш, шаҳарларни ободонлаштириш ва йўллар солиш, ижтимоий соҳани такомиллаштириш ва халқ фаровонлигини оширишга ёрдам берди. Қозоғистон иқтисодиёти ривожланиб бормоқда.

Иқтисодий барқарорлик ва ўсиш мустаҳкам ҳуқуқий асосга таянади. Мустақил Қозоғистоннинг биринчи Конституцияси 1993 йилда қабул қилинган. Иккинчиси, амалдаги конституция — 1995 йилда қабул қилинган (1998, 2007 ва 2011, 2017 ва 2019 йилларда ўзгаришлар киритилди).

Бу муҳим! Конституцияга биноан Қозоғистон Республикаси бошқаришнинг президентлик — парламентлик шакли бор унитар давлат.

Мамлакатнинг янги ҳуқуқий тизими Конституция асосида ташкил этилган. Конституция давлатнинг демократик пойдеворини тасдиқлайди, Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилади. Қозоғистонда давлат ҳокимиятининг аниқ тизими яратилди. Пре-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҚР Конституцияси ва Оқ Ўрда

зидент, ҳукумат, парламент, суд тизими, ҳукуматнинг ижро этувчи тузилмалари ҳокимиятнинг ягона механизмини ташкил қилади.

Қозоғистон Республикаси сиёсатида миллатлараро муносабатлар соҳаси алоҳида ўрин тутади. Қозоғистон миллатлараро тотувлик ва ҳамжиҳатликни сақлаб қолишга ва мустаҳкамлашга муваффақ бўлди. Н.А.Назарбаевнинг ташаббуси билан 1995 йилда Қозоғистон Халқининг Ассамблеяси ташкил этилди ва бу бутун Қозоғистоннинг ўзига хос моделини шакллантиришда муҳим роль ўйнайди. Ассамблея миллатлараро тотувлик ва халқлар бирлигини мустаҳкамлаш учун қулай шароитларни яратишга ёрдам беради. Қозоғистон Республикаси фуқароларининг миллати, тили ва динидан қатъий назар, ҳуқуқ ва эркинликларининг тенглиги тўлиқ кафолатланган. Элбоши халққа йўллаган Мурожаатномаларида халқлар ўртасида барқарорлик ва ўзаро тушунишни доимий ҳурмат қилишни талаб қилди.

1997 йилда Президентнинг ташаббуси билан Қозоғистон Республикасининг пойтахти Астанага кўчирилган (аввалги Целиноград, Ақмўла). Ўшандан бери у улғайиб, республиканинг фақат ҳокимият маркази эмас, маданий марказига айланди.

Қозоғистон Республикасининг ташқи сиёсати 120 дан ортиқ мамлакат билан дипломатик алоқалар ўрнатиш халқаро ҳамжамият билан ҳамкорлик қилишга қаратилган. Қозоғистоннинг ташқи сиёсати кўп томонлиги билан фарқ қилади. Қозоғистон нуфузли халқаро ташкилотларининг аъзоси. Қозоғистон Республикасининг Биринчи Президенти Н.А.Назарбаев Евроосиё ва Марказий Осиёда интеграция жараёнларини ривожлантиришни қўллаб-қувватлади ва минтақада ва дунёда катта обрўга эга бўлди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қозоғистон Республикаси Президентлигига навбатдан ташқари сайлов. 2019 йил 19 августда Қозоғистон Республикасининг Биринчи Президенти — Элбоши (Миллат йўлбошчиси) Нурсултан Абишўғли Назарбаев ўзининг халққа йўлланган мурожаатида Қозоғистон Республикасининг Президенти сифатидаги ваколатини тўхтатганлиги ҳақидаги қарорини эълон қилди. Биринчи Президент статусини тасдиқлаган Қозоғистон Республикаси қонунига мувофиқ Элбоши Хавфсизлик Кенгашининг раиси, "Нур Отан" партиясининг етакчиси ва Конституциявий Кенгаш аъзоси вазифаларини давом эттириши мумкин.

Шундай қилиб, Элбоши Нурсултан Абишули Назарбаев ўзининг тарихий вазифасини бажариб. конституциявий ҳуқуқига кўра Давлат раҳбари вазифасини ўз ихтиёри билан якунлади.

Давлат раҳбари вазифасини бундан буён давом эттириш масаласи Конституция бўйича ҳал қилинди. Давлатни бошқариш вазифаси Конституциянинг 48-моддасига биноан президентлик сайлови ўтгунига қадар Парламент Сенатининг раиси Қасим-Жомарт Тоқаевга юклатилди. 2019 йилнинг 21 мартидан Қасим-Жомарт Тоқаев қасамёд қилиб, Қозоғистон Республикасининг Президенти лавозимига киришди.

Қозоғистон Республикаси Президенти Қасим- Жомарт Тоқаевнинг 2019 йил 23 мартдаги №6 Қарори билан Астана шаҳрининг номи Нур-Султан бўлиб ўзгартирилди.

2019 йил 9 апрелда Қозоғистон Республикаси Президенти Қасим-Жомарт Тоқаев юртимизнинг фуқароларига йўллаган мурожаатида навбатдан ташқари сайлов тўғрисидаги ўз фикрини эълон қилди:

Қимматли ватандошлар!

Бугун элимизга ва ҳар қайсимизга тегишли ўта аҳамиятли мурожаат эълон қилмоқдаман.

Юртимизнинг Конституциясига мувофиқ Қозоғистон Республикаси Президентлигига навбатдан ташқари сайловни 2019 йилнинг 9 июнида ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилдим.

Мен бу масъулиятли қарор бўйича Элбошимиз Нурсултан Абишули Назарбаев билан маслаҳатлашдим.

Парламентнинг икки палата спикери билан, Премьер-Министр билан кенгашдим.

Конституциявий Кенгаш келишувига таяндим.

Парламентдаги партия етакчилари билан учрашдим.

Навбатдан ташқари сайлов тўғрисида қарор қабул қилиш — ўта аҳамиятли ва зарурий қадам.

Биз Элбошимизнинг саъй-ҳаракатлари билан мустақил, қудратли давлат қурдик. Қозоғистон халқаро майдонда ўзининг муносиб ўрнига эга бўлди. Бизни нуфузли ва кучли давлат сифатида бутун дунё тан олади.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бугунги кунда тарихий босқични бошдан ўтказяпмиз.

Олий ҳокимият қонуний ва тинч йўл биноан алмашди. Бутун жаҳон ҳамжамияти бу воқеани тушуниш ва ҳурмат билан қабул қилди.

Давлат раҳбари сифатида мен ўз вазифамни ва масъулиятимни тўлиқ ҳис этаман.

Президент лавозимига киришганимдан буён ҳамма жойни айланиб юрибман. Халқнинг дардини яхши биламан. Зиёлилар билан, меҳнаткашлар билан, бизнес вакиллари билан, инвесторлар билан, чет эллик шахслар билан учрашдим.

Биз Элбошимизнинг аниқ йўлидан борамиз. Халқимиз — бирлашган. Мустақиллигимизнинг энг юқори қадрияти сифатида мамлакатимизнинг пойдевори мустаҳкам. Олдиндаги Президент сайлови бунга далил бўлиши керак.

Шунинг учун юртдаги ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлаш, олга юриш учун, ижтимоий-иқтисодий мақсад-вазифаларни муносиб равишда амалга ошириш учун бизга аниқлик зарур. Бунинг устига дунёдаги аҳвол ноаниқ бўлиб турибди. Бу Ватанимизнинг хавфсизлигига синов-хатар олиб келиши мумкин.

Ички ва ташқи сиёсатдаги ворисийлик ва барқарорликни сақлаб, Элбоши тавсия қилган ижтимоий дастурларни ўйдагидай муваффақиятли ва самарали амалга оширишимиз керак.

Бунинг учун айтиб ўтилган тақдирдаги қарорни қабул қилдим.

Бундай қарор фақатгина халқнинг бевосита хоҳиши билан сайловда қабул қилиниши шарт.

Қозоғистон — демократик мамлакат. Президент халқ танлови билан сайланади.

Мен Давлат раҳбари сифатида сайловнинг шаффоф, очиқ ва адолатли ўтишига кафиллик бераман! Бу — менинг қатъий позициям!

Олдимизда катта вазифалар турибди. Мен халқимизга, яъни сизларга ишонаман.

Қадрли ватандошлар!

"Олтовлон ола бўлса, оғзидагин олдирар, тўртовлон тугал бўлса, тепадагини индирар" дейди доно халқимиз.

Бўлғуси сайловга барчангизни бор масъулият билан қарашга чақираман.

Юртимизнинг келажаги, ҳар бир оила билан фуқаронинг тақдири Сизларнинг қарорингизга бевосита боғлиқ!

2019 йил 9 июнда бўлиб ўтган навбатдан ташқари сайловда Қасим-Жомарт Тоқаев Қозоғистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ кейинги 5 йил муддатга ҚР Президенти этиб сайланди.

Қозоғистоннинг давлат мустақиллигини янгилаш — тарихий жараённинг қонуний натижасидир. XVIII—XIX асрларда давлат мустақиллиги йўқолиб, қозоқ этноси ер юзидан йўқолиб кетмади. Миллий — озодлик

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

курашлари миллатнинг маданий — генетик кодини сақлаб қолишга ёрдам берди. Ҳатто совет даврида кўчманчи тамаддуннинг асосини йўқотиши ва демографик трагедия ҳам қозоқ халқини синдириб ташламади. 1986 йилги Желтоқсан воқеаси қозоқларнинг миллий истиқлол ғоясига бўлган кучли интилишларини кўрсатди. Қозоғистоннинг мустақиллиги қонуний ҳодиса бўлди. Қозоғистоннинг СССР — таркибидаги чегаралари қозоқларнинг этник ҳудудлари негизида шаклланган. Бутун совет даврида қозоқлар атрофида республиканинг бошка этнослари тўпланган этнос бўлиб қолди. Қозоқлар қозоғистонлик миллатнинг ядроси. Қозоғистоннинг барча этник гуруҳлари қозоқ тили, дили, маданияти, урф — одатларини ҳурмат қилади. Бу қозоқ давлатчилигининг қайта тикланишини англатади. Қозоғистон Республикаси қозоқ давлатининг урф — одатларини мерос қилиб олди, лекин у ўрта аср Қозоқ хонлигига ўхшамайди. Бугун Қозоғистон тезкор ривожланаётган бозор иқтисодиётига эга, катта иқтисодий ва маданий салоҳиятга ва янги инновацияли технологиялари бор замонавий, ҳуқуқий мамлакат.

Хулоса: 1991 йил 16 декабрда Қозоғистоннинг давлат мустақиллиги расмий равишда тикланди. Мустақиллик йилларида Қозоғистон жуда кўп ютуқларга эришди: Қозоғистон давлатчилиги тикланди ва президент-парламент бошқарувидаги унитар давлат модели бўйича бошқарувнинг замонавий институтлари ишлаб чиқарилди; давлатнинг янги Конституцияси ва унга асосланган қонун қабул қилинган; муҳим ислоҳотлар амалга оширилди; бозор иқтисодиёти яратилди ва макроиқтисодий барқарорлик таъминланди; кучли халқаро алоқаларга эришилди; давлатдаги миллатлараро барқарорлик сақланиб қолди; миллатнинг маданий-генетик кодини қайта тиклаш мақсадида қозоқ тили ва маданиятининг обрўси кўтарилди. Қозоғистон замонавий давлатга айланди. Қозоғистон Республикасининг Биринчи Президенти Нурсултон Назарбаев жуда кўп ишларни амалга оширди.

Ўзингизни текширинг.

1. Қайта қуриш босқичларини атанг. Қозоғистондаги 1986 йили бўлган Декабрь воқеалари қандай даврда бўлиб ўтди?
2. СССРда ошкораликнинг оқибатлари қандай?
3. 1991 йили декабрь ойида қандай муҳим воқеалар содир бўлди?
4. Мустақил Қозоғистоннинг давлат қурилиши тўғрисида гапиринг. Қозоғистон Республикасида ҳокимиятнинг қандай тизими шаклланди?
5. Қозоғистон Республикасининг Биринчи Президенти Н.А.Назарбаевнинг мустақил Қозоғистонни шакллантиришдаги ролини тасвирлаб беринг.

Жадвал асосида ишлаш.

СССРнинг парчаланиши ва Қозоғистон мустақиллигини эълон қилишга олиб келган, 1989—1991 йиллардаги асосий воқеаларнинг жадвалини тузинг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ўлкашунослик бўйича топшириқлар (кичик гуруҳларга мўлжалланган).

Мустақиллик даврида шаҳрингизнинг (вилоятингизни) ривожланиши (иқтисодиёт, меъморчилик ва коммуникациялар, маданият) тўғрисида тақдимот тайёрланг.

Мураккаб топшириқлар.

1. СССРдаги тизимли инқироз нимадан келиб чиқди? Сиз қандай ўйлайсиз, Совет Иттифоқи нима учун парчаланди?
2. Замонавий қозоқ давлатчилиги совет давлатчилигидан қандай фарқланади? Давлатчиликнинг бу икки моделини яқинлаштирадиган нима?

51–52-§. Давлат стратегиялари ва Қозоғистон Республикасининг тараққиёт дастурлари

Ушбу дарсда:

- Стратегик режалаштиришнинг моҳияти нима?
- Ўрта ва узоқ муддатли стратегиялар;
- 2050 йилгача ривожланишнинг асосий устувор йўналишлари ва вазифалари;
- Давлат ва иқтисодий ривожланиш дастурлари.

Калит сўзлар:

- Тарих
- Тамаддун
- Тарихни мунтазам таҳлил қилиш
- Ижтимоий прогресс
- Фармация
- Синф
- Капитализм
- Иқтисодий детерминизм
- Модернизация
- Қишлоқ хўжалиги жамияти
- Саноат жамияти

Қозоғистон модернизация моделининг ўзига хос хусусияти унинг иқтисодий ислоҳотлардан бошланишидир. Бозор ислоҳотлари учун қонуний база яратилди ва кучли ҳукумат органларининг бозор иқтисодиётини ва демократик жамиятни яратаолиши исботланди. Давлатнинг иқтисодий сиёсати бозор манфаатларини миллий манфаатларда қўллашга қаратилган. Мамлакатда иқтисодиётда хусусий секторни ривожлантириш учун шарт — шароитлар яратилган, 700 мингдан ортиқ кичик ва ўрта корхоналар фаолият кўрсатмоқда. Бозор иқтисодиётининг давлат ва давлат — хусусий сектор ҳамкорлигининг фаол ролини таъминлайдиган самарали модели шаклланди. Хом ашё сотишдан тушадиган даромадларни тўплайдиган миллий жамғарма тузилди. Миллий жамғарма глобал иқтисодий кризисларнинг миллий иқтисодиётга салбий таъсирини камайтиришга ёрдам беради ва иқтисодий ривожланишнинг асосий дастурларини амалга оширишни таъминлайди.

Қозоғистоннинг давлат сиёсатида: “Қозоғистонни мустақил давлат сифатида шакллантириш ва ривожлантириш стратегияси” (1992); “Қозоғистон — 2030”; “2020 йил — Қозоғистоннинг етакчилик йўлидаги” стратегик дастурлари ва “Қозоғистон — 2050” узоқ муддатли стратегияси устувор вазифага эга бўлди. Узоқ муддатли ижти-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

"Қозоғистон — 2030" (1997) Стратегияси

моий — иқтисодий стратегияларни ишлаб чиқариш миллий ривожланишнинг барқарорлигини кучайтиради.

"Қозоғистон — 2030" стратегияси (1997). Стратегиянинг қабул қилиниши Қозоғистоннинг фаровон давлат қуришга интилишининг бошланиши бўлди.

Дастурда узоқ муддатли мақсадлар кўзда тутилган: 1) миллий хавфсизлик; 2) ички сиёсий барқарорлик; 3) юқори даражада хорижий инвестициялар иштирокидаги ривожланган бозор иқтисодиёти асосида иқтисодий ўсиш; 4) Қозоғистон фуқаролари саломатлиги, таълим ва фаровонлиги; 5) энергетика ресурслари; 6) инфратузилма; 7) касбкор давлат.

Ислоҳотлар ўтказиш, қулай инвестиция шароитини яратиш ва жамиятда барқарорликни таъминлаш туфайли Қозоғистон иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларига эришди. 2000 йилдан бошлаб ИЖЎ нинг йиллик ўртача ўсиш суръати тахминан 10% ни ташкил этди. 2010 йилда Қозоғистон аҳолисининг ИЖЎ 1990 йиллар бошига нисбатан 12 баробар ортди. Аҳолининг даромади ўсди. Аҳоли жон бошига тўғри келадиган хорижий инвестициялар ва иқтисодиётнинг реал секторини кредитлаш даражасида Қозоғистон собиқ социалистик давлатлар ичида етакчи ўринни эгаллади.

"2020 — етакчиликка бошлайдиган Қозоғистонга хос йўл" стратегия режалари (2010). 2008 йилда жаҳон иқтисодий инқирози бўлган вақтда қабул қилинган бу стратегик режани амалга ошириш натижасида Қозоғистон 2020 йилга келиб: 1) жаҳон инқирозидан иқтисодий жиҳатдан турли хил ва янги иқтисодиётда фаол иштирок этадиган аҳолиси бор, кучли ва рақобатбардош мамлакатга айланиши; қулай бизнес шароити билан дунёдаги энг рақобатли 50 давлат қаторига кириш; 3) турли соҳали иқтисодиётнинг ривожланиши учун зарур бўлган инсон ресурслари; 4) зарур инфратузилмага эга бўлиши керак эди. 2018 йилда унинг асосий вазифалари бажарилган, қолганлари давлат дастурлари орқали амалга ошириладиган ушбу режа ўрнига 2025 йил учун стратегик ривожланиш режаси қабул қилинди.

"Қозоғистон — 2050" стратегияси. "Қозоғистон — 2050" узоқ муддатли стратегияси тўғрисида Президент Н.А.Назарбаев 2012 йил декабрь ойида эълон қилди. Қозоғистон учун янги мақсад: кучли давлат, ривожлаган иқтисод ва умуминсоний меҳнат учун имкониятлар асосида ривожланган жамият қуриш.

2050 йилга келиб, Қозоғистон дунёдаги энг ривожланган 30 мамлакатнинг бири бўлиши керак. Бу мақсадга эришиш учун Стратегия

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

етти узоқ муддатли устуворликни амалга оширишни назарда тутади: 1) янги йўналишнинг иқтисодий сиёсати — фойда олиш, инвестициялар ва рақобатбардошлик қобилияти билан сермаҳсул ишлаш принципига асосланган комплекс иқтисодий прагматизм; 2) тадбиркорликни — миллий иқтисоднинг етакчи кучини ҳамма томонлама қўллаб — қувватлаш; 3) ижтимоий сиёсатнинг янги тамойиллари — ижтимоий кафолатлар ва шахсий жавобгарлик; 4) таълим ва касбий кўникмалар — замонавий таълим тизимининг асосий йўналиши, ўқитиш ва қайта тайёрлаш; 5) давлатчиликни мустаҳкамлаш ва демократияни ривожлантириш; 6) изчил ташқи сиёсат — миллий манфаатларни илгари суриш ва минтақавий ҳамда глобал хавфсизликни мустаҳкамлаш; 7) Қозоғистоннинг янги ватанпарварлиги — кўп миллатли ва кўп конфессияли жамиятимиз муваффақиятининг асоси ҳисобланади.

“Қозоғистон Республикасининг 2025 йилгача ривожланишининг стратегик режаси” (2018) узоқ муддатли “Стратегия — 2050”ни амалга ошириш доирасида қабул қилинди. У Қозоғистон Республикасининг Президенти Н.А.Назарбавнинг 2017 йил бошида эълон қилган Учинчи модернизациялаш жараёнини бошлайди. Ушбу режанинг асосий мақсади халқнинг фаровонлигини Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти давлатларининг даражасига олиб чиқадиган иқтисодиётнинг сифатли ва барқарор ривожланишини таъминлашдан иборат. Стратегик режа халқнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳаётида 2025 йилгача амалга ошириладиган етти асосий ислоҳот ва устувор сиёсат атрофида тузилган. Дунёнинг ўттиз энг ривожланган мамлакатига қўшилиш йўлида мамлакатнинг ривожланишини ўлчаш учун асосий индикаторлар ва кўрсаткичлар аниқланди.

Ривожланишнинг кўламли ва узоқ муддатли стратегияларидан бошқа, Қозоғистонда иқтисодий ва ижтимоий соҳани қамраб оладиган энг тор соҳаларда аниқ мақсадлар қўядиган ҳукумат дастурлари ва стратегиялари қабул қилинди. Таълим беришга, технологик ривожланишга, иновация, ахборот технологиялари, энергетик — экологик хавфсизлик ва иқтисодиётга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Таълимни ривожлантиришнинг 2011—2020 йилларга мўлжалланган Давлат дастури (2010). 2014 йилда болаларни мактабгача таълим билан таъминлаш учун “Балапан” дастури жорий этилди. Дастурнинг мақсади — таълим олишнинг рақобатбардошлигини, барча учун сифатли таълимнинг мавжудлигини ўстириш.

Инновацион ривожланиш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Унинг вазифалари — муаллимнинг обрўсини ва мақомини ўстириш; 2020 йилгача болаларни 100% мактабгача таълим билан таминлаш; давлат буюртмаси бўйича ўқиган ва касби бўйича иш билан таъминланган олий ўқув юртларини битирувчилар миқдорини 80% гача кўпайтириш; дунёнинг энг яхши университетлари рейтингига кирадиган олий ўқув ўринларининг сонини орттириш.

"Ахборотлашган Қозоғистон — 2020" Давлат дастури (2013). Ушбу дастурнинг мақсади — ахборотли жамиятга ўтиш учун шароит яратишдир. Асосий вазифалари: давлат бошқарувининг самарадорлигини таъминлаш; ахборот — коммуникация инфратузилмасининг мавжудлигини таминлаш; жамиятнинг ижтимоий — иқтисодий ривожланиши учун ахборот марказини шакллантириш; миллий ахборот маконини ривожлантириш. Ушбу дастурга биноан, Қозоғистон 2020 йилга қадар Жаҳон банкининг "Doing Business" рейтингининг биринчи 35 мамлакат тизимида бўлиши керак; Қозоғистон Республикасининг "Электрон ҳукумат" индекси (БМТ бўйича) биринчи 25 мамлакатнинг ичида бўлиши; интернетдан фойдаланувчилар аҳоли сонининг 75% ини; эфирли рақамли теле-радио трансляция билан 95% ни ташкил этиши керак.

Индустрияли-инновацион ривожланиш дастури (2014). Ушбу дастур қайта ишлаш саноатининг кўп соҳаланиши ва рақобатбардошлигини оширишга қаратилган. Ушбу дастурни амалга ошириш натижасида 2019 йилга келиб Қозоғистон қайта ишлаш саноати маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмини 43%-га ошириши мумкин.

Инфратузилмали ривожланишнинг "Нурли йўл — келажакка бошлар йўл" (2015) дастури. Ушбу давлат дастури 2015—2019 йилларга мўлжалланган. Унинг мақсади мамлакатнинг макроҳудудларини самарали инфратузилмалар ёрдамида интеграция қилиш, шунингдек, иқтисодиётнинг муайян тармоқларини қўллаб-қувватлаш орқали умумий иқтисодий бозорни яратишдир. Дастурнинг асосий вазифалари: самарали транспорт ва логистика инфратузилмасини қуриш, саноат ва саёҳлик инфратузилмани ривожлантирш энергия инфратузилмасини кучайтириш; фуқаролар учун уй-жойларнинг мавжудлигини ошириш; билим бериш соҳаси инфратузилмасини ривожлантириш; маҳаллий машина ишлаб чиқариш учун экспортни қўллаб-қувватлаш. 2019 йили ИХОни 2014 йил билан солиштирганда 15,7%-га ўстириш мўлжалланган.

Соғлиқ сақлашни ривожлантиришнинг "Тансоғлик" режаси (2016) 2016—2019 йилларга ҳисобланган. Дастурнинг мақсади — халқнинг тан соғлигини кучайтириш. Асосий вазифалари: оммавий соғлиқни сақлаш тизимини ривожлантириш; касаллик профилактикасини такомиллаштириш; соғликни сақлаш тизимини молиялаштиришни кучайтириш. 2020 йилга томон умр суришнинг узоқлиги даражасини

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Астана иқтисодий форуми

73 ёшгача орттириш; халқнинг тиббий ёрдам сифатига қониқиш даражасини 46% гача орттириш мўлжалланишда.

Тилларнинг қўлланилиши ва ривожланиш дастури (2011). Дастурнинг мақсади — миллий бирликни кучайтиришнинг асосий фактори ҳисобида давлат (қозоқ) тилининг кенг кўламда қўллалишининг таъминлайдиган мувофиқ тил сиёсати. Дастурнинг вазифалари: давлат тилига ўқитиш методикасини такомиллаштириш; давлат тилини қўллаш билан эҳтиёжни ошириш; қозоқ тилининг луғат фондини тизимлаштириш; тил маданиятини ривожлантириш; Қозоғистонда тиллар хилма — хиллигини сақлаш; инглиз ва бошқа чет тилларини ўрганиш. Ушбу дастур доирасида 2020 йилга қадар катталарнинг 95%-и "Казтестни" топшириш натижасида давлат тилини ўрганиши, 100% мактаб битирувчилари қозоқ тилини В1 даражасида билиши керак, аҳолининг 15% и учта тилни — қозоқ, рус ва инглиз тилларини ўзлаштиради. Уч тилни ўрганишга интилиш, тенг равишда, Қозоғистон фуқароларининг глобал тараққиётга жалб қилинишини ўз ичига олади.

Хулоса: Қозоғистон Республикаси иқтисодий ва ижтимоий бозор манфаатларини миллий манфаатларда фойдаланишга қаратилган. Инқирозни енгиш ва барқарор ривожланишга кўчиш ривожланишнинг узоқ муддатли мақсадлари ва уларга эришиш йўлларини аниқлаш билан бошланади. Стратегик усуллар бугунги сиёсатни узоқ муддатли миллий манфаатларга мос келишига имкон беради. "Қозоғистон —

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

«Қозоғистон — 2050» стратегиясининг логотипи

2030” Стратегик Дастурининг амалда тадбиқ этилиши Қозоғистоннинг келажакдаги ҳаракатининг ютуқларини белгилайди. “Стратегик режа — 2025” ни амалга ошириш Қозоғистоннинг юқори сифатли иқтисодий ўсиши натижасида мамлакат фаровонлигининг сезиларли даражада ўсишига олиб келади. 2050 йилга келиб Қозоғистон дунёдаги энг ривожланган 30 мамлакат қаторига кириши керак.

Ўзингизни текширинг.

1. “Қозоғистон — 2030” стратегик дастури тўғрисида гапиринг. Унинг амалга оширилиши (асосий кўрсаткичлари бўйича) нима сабабдан “қозоғистонча мўъжиза” тўғрисида гапиришга имконият берди?
2. “Стратегик режа — 2020: етакчиликка бошлайдиган қозоғистонча йўл” қандай йўналишда?
3. “Қозоғистон — 2050” стратегиясининг асосий мақсадлари ва устуворликлари қандай?
4. Қозоғистонда билим беришни ривожлантириш учун қабул қилинган давлат дастурлари тўғрисида гапиринг. Нима учун давлат билим беришга кўп эътибор қаратди?
5. Стратегик дастурларда: инновацияларга; иқтисодиётга; одам капиталига нима сабабдан кўп эътибор берганини ўйланг?

Кичик гуруҳларга мўлжалланган топшириқлар.

“Қозоғистон Республикасининг 2025 йилгача ривожланишининг Стратегик режаси” (етти ислоҳот ва етти сиёсатни очиш билан) тўғрисида тақдимот тиёрланг.

Мураккаб топшириқлар.

Сизнингча, замонавий ёшларга камида уч тилни билиш нима учун керак? Нима учун бу учта тил — қозоқ, рус ва инглиз тиллари?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҚОЗОҚ ХАЛҚИНИНГ АНЪАНАВИЙ МАДАНИЯТИ — ДАШТ ТАМАДДУНИ МЕРОСИ

53-§. Қозоқ халқининг моддий маданияти ва амалий ҳунармандчилик

Ушбу дарсда:

- Моддий маданият;
- Қозоқ халқининг анъанавий бошпанаси;
- Кигиз уйнинг белгиси;
- Қозоқ халқининг қўл меҳнати ва уй ҳунармандчилиги;
- Нақш ва орнаментларнинг рамзий ифодалари.

Калит сўзлар:

- Моддий маданият
- Кигиз уй
- Қўл ҳунарлари
- Декоратив-амалий санъат
- Нақш

Моддий маданият ёдгорликлардан (одамлар ясаган зотлардан) ва технологиялардан (ёдгорликларни ясаш усуллардан) ташкил топади. Моддий маданиятга: бошпана, кийим-кечак, заргарлик буюмлари, қурол — яроғ, амлий ҳунар буюмлари, озиқ-овқат, идиш-товоқ ва б.қ. киради. Кигиз уй — қозоқ халқининг анъанавий бошпанаси. Кигиз уй нафақат уй жой ҳаёт кечиришни таъминлайдиган бошпанагина эмас, балки моддий маданиятнинг намойиши ҳамдир. Уйда ишлаб чиқарилган маиший техника, қўл санъатлари ва амалий санъат бир-бирига боғлиқ. Кўчманчилик давридаги қозоқлар бошпанаси-бўлакланиб ташиб юришга қулай — кигиз уй бўлди. Бу кўчманчиларнинг бутун йил давоми учун ажойиб ихтироси. Кигиз уйнинг ичи — ёзги офтоб иссиғида салқин, қишки совуқ изғиринларда илиқ. У тез йиғилади, қисмларга ажратилади ва осон ташилади.

Бу муҳим! Халқнинг (этноснинг) моддий маданияти — бу миллат томонидан яратилган моддий қадриятлар тўплами.

Кигиз уйнинг ёғоч қобирғалардан бўлинувчан панжарали деворлар — кереге, тепаси айлана — шанирақ ва шанироқни ушлаб турадиган гумбазли ходалардан ташкил топган. Кигиз уйнинг ёғоч бўлаклари одатда дарахтдан, қайин, қайрағоч, кўк теракдан тайёрланади. Кигиз уй остонаси кўпинча ўйма дарахт билан қопланган эшик ёндори ўрнатилади. Панжара сиртидан қамишдан тўқилган ёпқичлар, унинг устидан эса кигиз ёпқичлар (намат, узук, тундик, кигиз эшик) қопланади. Кигиз

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Кигиз уйнинг ички жиҳозлари

ёпқичлар йилқининг қили ва қўй жунидан ўрилган арқонлар билан бекитилади. Панжара тўрли қисмларини бекитиш учун шунингдек, арқонлар ва қайишлардан фойдаланилди. Кигиз уй гумбази безаклар ва шокила билан безатилган. Кигиз уй жиҳозлари-кигизлар, тўқима гиламлар, тўшаклар ва ҳар хил ёғоч ва тери буюмлари. Идиш-товоқ ва кийим-кечак осмали қопларда, кигиз қутиларда, буюм учун халталар ва сандиқларда сақланади. Ёғоч буюмлар кўркам ёғоч ўймакорлиги билан безатилган.

Ёдда тутинг! Кигиз уй ичи бешта бўлакка бўлинади: ўчоқ, меҳмонлар учун жой, эркакларга, аёлларга аталган бўлак, остона.

Кигиз уй маркази — бу ўчоқ учун жой. Остонага қарама-қарши жой тўр-меҳмонлар учун шарафли жой. Бу ерга ҳашаматли гиламчалар осилади, устига кўрпа ва ёстиқлар йиғилган сандиқлар туради, милтиқ ва ҳашаматли қамчилар, шунингдек, муқаддас ашё сифатида дўмбира осилиб туради. Тўрдан ўнгга томон (остонадан чапга) — эркакларга мўлжалланган бўлим: бу ерда эгар жабдуқлар, от абзаллари, қурол, аслаҳалар, шунингдек, муқаддас буюмлар ва туморлар сақланади. Тўрдан чапга (остонадан ўнгга) чимилдиқ билан бўлинган аёллар бўлими жойлашган; у ерда каравот ва уй анжомлари сақланади. Тўрга қарама-қарши, эшик олди-остона. Кигиз уй ҳажми унинг қанотларининг сонига, фойдаланиш зарурати эса-ҳажмига боғлиқ. Хонлар даврида ҳашаматли кигиз уйлар катта ҳажми ва бой қурол-анжомлари билан ажралиб турди, оқ кигиз ва ипак билан

Кигиз уйнинг ташқи кўриниши

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ёпилган. Панжара қанотлари оз (4-5) кигиз уйлар турмуш эҳтиёжлари учун хизмат қилди. Сафарлар, мол боқиш пайтларида енгил чайлалар ўрнатилди. Болалар ва аёлларни олиб юриш учун ғилдиракли кигиз уйлардан фойдаланилди. Қишловлардаги уйлар кўпинча хом ғиштдан қурилган.

Бу муҳим! Кигиз уй нафақат кўчманчи хаёт учун идеал маскан , балки Коинот модели бўлди. Кигиз уйнинг гумбази Осмон рамзи, шанирак — Қуёш, ўчоқ ва кигиз уйнинг доира шакли — Ер рамзини англатади.

Қозоқларнинг анъанавий хунармандчилик санъати. Кигиз уй қозоқларда анъанавий қўл меҳнати, уй-хунармандчилиги ва амалий санъатни ривожлантиришни олдиндин белгилаб берди. Энг муҳим хунар қўллардан бири ёғочни қайта ишлаш эди. Ёғочни қайта ишловчи усталари катта шарафга эга бўлдилар. Уларда увиқларни буғлаш учун печь, бурғулаш қурилмалари бор махсус устахоналари бор эди. Улар кигиз уйнинг ёғоч бўлакларидан ташқари, ёғочдан меҳнат қуроллари, идиш-товоқлар ва маиший буюмлар, чолғулар ясадилар. Ёғоч буюмларни нақш ва қимматбаҳо тошлар билан безатиш ёғоч устасини амалий санъатга яқинлаштирди. Ёғоч усталари нақш ва ҳар хил орнаментлардан фойдаланди.

Кумушланган эгар

Бундан ташқари, қозоқларда заргарлик, қурол-яроғ ишлаб чиқариш, тери ишлаб чиқариш, суяк ва тошдан ясалган буюмлар ишлаб чиқариш ривожланди. Заргарлик хунари касбий характерга эга бўлди. Чевар — заргарлар заргарлик техникасининг мураккаб турларини ўзлаштирди. Усталар асбоблар, металл идишлар, қадим замонларда қуроллар ҳам ясаганлар. Суяк ва мугузлардан анъанавий турмуш буюмлари, шунингдек, чиройли рўзғор буюмлари тайёрлашган. Тош йўниш ишининг ҳам қадимий анъаналари мавжуд. Тошдан мозор қурилишлари олиб борилди, уларга тасвир ва нақшлар солди, ёзувлар ёзди.

заргарлик буюмлар

Устанинг тайёрлаган ёғоч тўшаги

Қозоқларнинг уй ҳунармандлари. Уй ишларининг асосини кигиз босиш ишла-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Тўқимачилар. Рассом *Н. Хлудов*

ри ташкил этади. Кигиз уйнинг ташқи деворлари учун аталган кигизлардан ташқари, ички жиҳоз учун рангли кигизлар тайёрланди. Кигиз босиш бир неча босқичдан иборат бўлган жараён: жунни тайёрлаш (жунни ажратиш ва тозалаш, бўяш); жунни қамиш тўшакка ўйма солиш учун ёйиб қўйиш; тўшакни ўраш; ўрамани иссиқ сувда намлаш; ўрамани оёқ ва тирсак ёрдамида сиқиш. Бу жараёнда кўп одам, айниқса аёллар иштирок этди.

Текеметлардан ерга тўшашда фойдаланилган. Уларни ўйма шаклидаги жун нақшларидан ишлов бериб ёки кигиз тўшамалардан олинган нақшларни босиб тайёрлайди. Деворга осиладиган кигизлар-сирмоқларга ишлов бериш мураккаброқ. Бир неча йўллари мавжуд: бир-бирига қарама-қарши кигиз қийқимларидан қуроқ; оқ кигизга матони тикиш; бир хил рангли кигизда ип ёрдамида орнамент солиш. Қўчқор мугузли зооморф нақшлари бор текеметлардан фарқи сирмоқлар турли хил орнамент билан безатилади.

Девор гиламлари — ҳар хил рангли кигиз қуроқ, ёпиштириш ва кашталар ёрдамида тайёрланади. Уларга зооморф ва ўсимлик орнаментларнинг уйғунлиги хос.

Аёлларнинг бошқа бир уй касбчилиги қамиш тўшамалар тўқиш. Нақишли тўшакни тайёрлаш пайтида, чойшаблар ҳар қандай нақш қилиш учун турли рангдаги йигирилмаган жунга ўралади.

Аёлларнинг анъанавий касби — тўқимачилик ва каштадир. Қозоқ аёллари тўқув дастгоҳида (ўрмоқ) жун ипдан кигиз уйни безатиш учун зарур ҳар хил рангли ва нақшли буюмлар тўқиди. Тўқилган бир неча йўлакли шолчалар тайёрлади, уларни ерга тўшади. Кашта ёрдамида кийим-кечакларни, кўрпа ва уй тўқима буюмларини безатишди. Келин буюмига кирувчи анъанавий буюмлар, жумладан катта рангли кигизни келиннинг ўзи кашталайди.

Декоратив-амалий санъат. Маиший буюмларнинг гўзаллигига катта эътибор берилиши бу буюмларнинг кўпчилигини декоратив-амалий санъат асарларига айлантиради.

Ёдда тутинг! Чеварлар тайёрлаган гўзал буюмлар нафақат завқланиш учун, балки улардан фойдаланиладиганлиги билан ажралиб туради. Турмушнинг кўркам ёдгорликлари гўзалликдан ташқари, муҳим рамзий аҳамиятга эга.

Авлоддан-авлодга мулкий хусусиятлар билан бирга, уларни тайёрлаш методикаси, рамзий қиймати билан тўлдирилган орнаментлар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ва нақшлар берилган. Моддий маданият буюмларда қонуний ахборот-миллий маданий код сақланади.

Қозоқ нақшлари рамзи. Буюм-декоратив-амалий санъатнинг энг қадимий тури. Табиий ҳодисаларни мослаштириш, симметрия ва уйғунлик, услубни шакллантириш билан тавсифланади. Қозоқ санъатида XIX асргача орнамент санъати устунлик қилди. Бу орнаментлар геометрик, ўсимлик, зооморфик ва антропоморфга ўхшаш турларга эга. Сакларнинг ов услубидан олинган зооморфик орнамент, қозоқ амалий санъатида етакчи ифодадир. Бу мугузлар, қарға изи, қуш тумшуғи, қуш қаноти ва ҳ.к. тасвирлари. Зооморф белгилар тотем келиб чиқиши ва тумор хусусиятларга эга.

Умумжаҳон геометрик нақшлар — бу доиралар, кесишмалар, квадратчалар, эгри чизиқли турлардир. Марказида қуёш жойлашган доира коинотнинг яратилиши рамзини англатади. Тик (ёруғлик нурлари, олов ҳаракати, осмон ва ерни қўшувчи чизиқ, ўқ симметрияси) куч, ривожланиш ва ўсишни англатади. “Бутунжаҳон дарахти” (устун, тош устун) шунингдек, уч дунё: ер ости, ер ва осмон бирлашувининг рамзи ҳисобланади. Ётиқ энергия самарадорлиги рамзини англатади (сув юзаси, ҳодисалар давомийлиги, осмон чизиғи, дам олиш пайтида одам танаси). Тик чизиқ ва ётиқ нуқтаси қутб энергиясининг бирлашган ўрнини қўрсатади. Шунингдек, кесишма дунёнинг тўртта қитъаси, инсоннинг тўртта темпераменти, йилнинг тўрт фаслининг рамзий маъносини англатади. Квадрат (кесишмадан ҳосил бўлган шакл)-моддий дунё белгиси ҳисобланади. У тартиб билан савлатчиликнинг белгиси ҳисобланади. Тепаси юқорига йўналган учбурчак материядан келиб чиқиш (аёл ташаббуси) ва бошқа томонидан, тепа қисми пастга йўналган учбурчак руҳнинг материяга кириши (эркак) ташаббусининг рамзини англатади. Шу каби элементларнинг мунтазам кетма-кетлиги — қозоқ ифодаси тармоқларидан бири. Эгри чизиқ — бу ҳаракатнинг, прогрессив куч рамзи. Чап томон эгри чизиқ-илм тамойили, ўнг тараф эгри чизиғи-ҳаракат тамойилини қамраган. Бу икки тамойил бирлашуви қўчқор мугуз элементида-қозоқ зооморфик орнаментининг асоси ҳисобланади.

Қўчқор шохи

Бундан ташқари, қозоқ орнаментида учта бирликнинг қонуни (қарама-қарши кучлар ва бирлаштирувчи учинчи куч; ҳозирги вақтни бирлаштирувчи ўтмиш ва келажак) рамзини англатувчи 3 сонининг сеҳрли қиймати, шунингдек, дунёни дуалистик қабул қилишни тасвирловчи қарама-қаршиликлар (айниқса сирмақ ва рангли кигизлар орнаментларида) кўринади.

Қўшмугуз

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Хулоса: Қозоқлар моддий маданияти аҳолининг чорвачилик турмушининг ўзига хос хусусиятларини акс эттиради. Бошпана ва идиштовоқ кўчманчи қозоқлар яшаган табиий шароитларига мос ҳолларда яратилган. Кигиз уйлар кўчманчи ҳаёт шароитларида қулай бошпана ва оламнинг кичик намунаси ва қозоқларнинг моддий ва маънавий хаётининг туташган жойи бўлди. Қозоқ хунармандчилиги ва уй касби қадимги замонлардан илдиз олади ва дала тамаддуни анъаналари билан кўчманчилар ҳаётининг хусусиятларига боғлиқдир. Кигиз уйнинг халқ декоратив-амалий санъат буюмлари ва ички асбоб-ускуналардан фойдаланишга қулайлиги билан, юқори эстетикаси билан ажралиб туради.

Ўзингизни текширинг.

1. *Моддий маданият* нима?
2. Кигиз уйнинг кўчманчи ҳаёт учун мослашган бошпана бўлганлигининг сабабини тушунтиринг. Кўчманчиларда бошпаналарнинг яна қандай турлари мавжуд?
3. Кигиз уйнинг ички қисми қандай бўлимларга бўлинади?
4. Хунармандчиликнинг уй ишларидан фарқи нимада? Хунармандчилик амалий санъатдан қандай фарқланади?
5. Квадрат (ромб), доира ниманинг рамзини англатади? Нақшларнинг қайсидир қисмлари нима учун умумжаҳон (барча халқларда умумий) нақшлари ҳисобланади?

Кичик гуруҳларга мўлжалланган топшириқлар.

Қозоқларнинг анъанавий кийим-кечаклари; миллий таомлари; кигиз гиламлари; қозоқ аёлларининг заргарлик буюмлари ҳақида тақдимот тайёрланг.

Мураккаб топшириқлар.

1. Нима учун қозоқларда кигиз уй конус шаклида эмас, ярим сферик намунаси тарқалган, ўйлаб кўринг? (ёрдам: бу Қозоғистон иқлими билан боғлиқ).
2. Қозоқ халқининг миллий таомлари охирги юз йил мобайнида қандай ўзгарди? Нима ўзгармади?

54–55-§. Қозоқларнинг анъанавий дунёқарашлари

Ушбу дарсда:

- Қозоқ халқининг менталитети;
- Диний эътиқодлари;
- Анъаналар ва урф-одатлар;
- Ҳаёт даврларига оид анъаналар.

Қозоғистон ҳудудидаги тарихий-этнографик жараёнларнинг эволюцияси ва узлуксизлиги. Қозоқ халқининг кўчманчилик тамаддуни ва у билан боғлиқ маданиятнинг бошланиши жуда қадим замондан бошланади. Масалан, Бўтой археологик маданияти ва қозоқларнинг от чорвачилиги ва отга сиғиниш, арий маданияти билан эса — жангчилар табақасининг обрўси боғлиқ. Қадим кўчманчиларга хос ҳарбий демократия турк қурултойларига айланди ва қозоқ жамиятида ҳам

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

бўлди (қозоқлар хонга норозиликларини ундан кўчиб кетиш орқали билдирди). Моддий маданиятда узлуксизлик чорвачилик юргизишнинг кўчманчилик турида, шунингдек, турмуш, идиш — товоқ, тақинчоқларнинг, қурол-яроғнинг ва бошқаларининг ўхшашлигида кўринади. Масалан, қозоқ келинининг бош кийими (саукеле) сактиграхауданинг бош кийимига ўхшаш, қозонларга аталган темир учоёқларнинг бронза турлари бор; қозоқ нақшида сакларнинг ов стилига ўхшаш зооморфли тармоқлар бор ва яна бошқа. Маънавий ҳаётда ҳам ўхшашликлар бор.

Калит сўзлар:

- Маънавий маданият
- Менталитет
- Анъана
- Одат
- Маросим
- Ҳаёт даврининг анъаналари

Бу муҳим! Этносларнинг маънавий маданияти — бу маълум этносларга хос билим ва дунёқараш ғоялари тизими. Маънавий маданият тушунчасига диний ишончлар, урф — одатлар, ананавий мусиқа маданияти, халқ билими, байрамлар ва ўйин — кулгулар киради.

Қозоқ менталитети. Этноснинг маданий ўзига хосликларининг бири менталитет бўлиб ҳисобланади.

Бу муҳим! Менталитет — инсоннинг онгли (менталь), маданий ва эмоцияли тамойиллари, дунёқарашлари мажмуаси.

Кўчманчиларнинг менталитети Буюк Даланинг табиати ва ҳаракатда бўлиш зарурияти билан аниқланади. Даштнинг қаттиқ шароитида яшаш қозоқларни жисмонан ва маънан чидамли қилди. Шу билан бирга улар фалокатлар билан курашиш, табиат билан мос яшашни ва уни ҳимоя қилишни ўрганди. Қозоқ халқининг менталитети ўзгаришларга очиқ ва суҳбатга мойил. Қозоқлар сабр-тоқатли ва меҳмондўст. Улар Даланинг катта жойини ватан деб қабул қилдилар. Бу Даштнинг очиқ табиати, доимий кўчишлар, бошқа уруғлар, қабилалар ва халқлар билан муносабатлар, шаҳар ва қишлоқни қарама — қарши қўйишнинг йўқлиги билан боғлиқ. Шу билан бирга, қозоқларнинг очиқлиги ва меҳмондўстлиги уларнинг бошқа маданиятга "аралашиб кетишга" тайёрлигини билдирмайди.

Қозоқларнинг маънавий ва ахлоқий қадриятлари ўз маданий анъаналарида, жумладан, ҳар бир қозоқнинг хатти — ҳаракатини, унинг оиласи ва уруғ аъзолари билан алоқаларини ва жамиятнинг хизмат қилишини аниқлайди. Ушбу қадриятлар ва урф — одатлар ўзининг ажойиб барқарорлигини сақлаб қолмоқда.

Допи (Саукеле)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Шомон. Рассом *М.Қайдаров*

Диний эътиқодлари. Ҳозирги кунда қозоқ халқи мусулмон, Исломнинг издошлари. Буюк Дала ва Марказий Осиёда ислом динининг пайдо бўлишигача турли динлар мавжуд бўлди: манихейлик, зороастризм, христиан, буддизм ва шомонлик ҳаёт кечирди.

Тангрига эътиқод қилиш. Лекин туркийларнинг асосий дини худога топиниш (тангрига эътиқод қилиш) — кўк Тангрига сажда қилиш эди. Тангрига сиғиниш барча туркий-мўғулларга хос эди. Тангрига сиғиниш турк хоқонликларининг давлат дини ҳисобланди. Тангрига сиғинувчиларнинг тушунчасига кўра Коинот *Олий*, *Ўрта* ва *Пастки* дунёга бўлинади. Тангри Олий дунёнинг ҳукмдори бўлиб ҳисобланади ва инсонларнинг тақдирини ҳамда дунёдаги ҳамма нарсани бошқаради. Қадимий турклар — Қуёш, Ой, баланд дарахтлар ва бошқаларни ҳурмат қилган. Умай авлоднинг давомчиси, барака — мўлкнинг эгаси ҳисобланди. Бу сиғиниш асосида *Она — Ерга* сиғиниш ётибди. Ўрта оламнинг асосий худоси муқаддас *Ер — Сув* эди. Пастки оламнинг ҳукмдори қадимги туркийларда одамларнинг ўлимини бошқарадиган Эрклик бўлди. Барча туркийлар каби, қозоқлар ўзгача қувватнинг ёки Худойлар берадиган бараканинг (*қутнинг*) борлигига ишонган. Исломнинг Буюк Далага тарқалишига қараб тангрига сиғиниш билан бирга қўшилиб, "қозоқ исломига" бир ўзгачалик берди.

Шомонизм ва аждодларга сиғиниш. Шомонизм қадимги бутга сиғиниш билан, анимизм билан, тотемизм билан ва арвоҳларга ишонч билан боғлиқ. Сиғинувчиларнинг тушунчалари бўйича, шомон — у дунё олами билан ва руҳлар билан алоқа ўрнатишга, ҳар хил мўъжизалар яратишга, масалан, сеҳргарлик орқали (қўбиз ёки дўмбирада ўйнаш, қўшиқ айтиш ва бошқалар) даволаш қабилияти бор одам. Ҳатто ислом даврида ҳам шамонлар даволаш ва фолбинлик билан шуғулланиб, ўз таъсирини сақлаб қолишни давом этди.

Аждодлар руҳига сиғиниш ва муқаддас ерларни ҳурмат қилиш. Қозоқларнинг ишончларида аждодларга сиғиниш (аждодлар руҳига — арвоҳларига) муҳим роль ўйнади, у дафн қилиш — эсга олиш урфларида, аждодлар қабрларини олқишлаб, қурбонлик қилиш, аждодлар исмидан ҳарбий шиор сифатида фойдаланишдан акс этди. Исломгача бўлган анъаналарда муқаддас ерларни — авлиёларнинг қабрлари, шунингдек, табиатнинг ўзгача объектларини (дарахтлар, сув манбалари, ғорлар ва бошқалар) ҳурматлаш киради. Авлиё ерларни ҳурматлаш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

муқаддас жойларга махсус зиёратлардан кўринди ва муқаддас ерлардан чиқадиган баракага ишончга асосланди.

Қозоқлардаги ислом ўзига хос бир неча белгиларга эга бўлди. Биринчидан, Далада *ханафийлик* мазҳаби пайдо бўлди. Бу суннийлик (исломдаги икки асосий йўналишнинг бири) мактаби одатий ҳуқуқ — *адатни* таниди. Бу XIX асрнинг охиригача ишлар анъанавий ҳуқуқ асосида қаралган бийлар суди ҳаёт кечирган кўчманчилар учун жуда муҳим бўлди. Иккинчидан, исломнинг Далада тарқалиши сўфийлик (ислом) ёрдами билан юрди. У авлиёларга сиғиниш ва хосиятли қабрларни хурматлашни тан олди. Сўфийликнинг таниқли вакили Хожа Аҳмад Яссавийнинг мақбараси қозоқларнинг сиғиниб бориши учун асосий муқаддас жой ҳисобланади. Яссавий мақбарасига бориш "кичик ҳаж" деб ҳисобланди. Тасвирсиз олий худо Тангрига ишонч Тангрини Аллоҳга тенглаштириш орқали Аллоҳга ишонч бўлиб ўзгарди.

XVIII асрда қадимги диннинг қолдиқлари дафн маросимларида (масалан, хонларни отлар билан бирга кўмиш) акс этган. Кўчманчи турмуш тарзи қозоқларнинг ҳаётига исломнинг ўтроқ халқларда — масалан, татарлар ёки ўзбеклар каби чуқурлашмаслигига таъсир этди. Қозоқларда аёллар чорвачиликка аралашди, шунинг учун қозоқларда аёлларни қамаб ушлаш ва паранжи (юзни ёпиб турадиган ҳижоб) йўқ эди. XIX асрда қозоқлар орасида ислом дини чуқурлаша бошлади: масжидлар ва у билан боғлиқ бошланғич мактаблар сони кўпайди. Оддий қозоқлар орасида Қуръон ва ислом адабиётини ўқиган билимли одамлар пайдо бўлди. Қозоқлар Маккага ҳожиликка ("буюк зиё-

Ҳазрати Султон масжиди, Астана шаҳри

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бешикка белаш

рат”) кўп бориб турадиган бўлди. Қозоғистондаги мустақиллик даврида ислом қайта тикланиб, ўз ўрнини мустаҳкамламоқда.

Қозоқ халқининг анъаналари ва урф-одатлари. Қозоқ жамияти шу кунгача кўпинча анъанали, яъни анъана билан боғлиқ жамият бўлиб қолди. Анъана — бу жамиятнинг барча аъзолари учун тавсия этиладиган, хулқ — атвор ва аниқ маросимларнинг бажарилишидан кўринадиган гуруҳли тажриба. Анъанавий жамиятда якка усулнинг имконияти чекланган. Анъана урф — одатларга қараганда ҳодисаларнинг кенг доирасини қамраб, умуман олганда жамиятга тарқалади. Одат ҳар қандай даврда ва ҳар қандай вазиятда пайдо бўлиши мумкин. Анъана — у илдизланган, чуқур одат. Унинг авлоддан авлодга, асрлар давомида берилиб ўтиши жуда муҳим. Бошқа анъанавий жамиятлардагидек қозоқ жамиятида ҳам асосан ҳаётий (туғилиш — уйланиш — ўлим) анъаналари ўзгача бардошли. Айниқса, у *ош бериш* вақтида бошқача билинади.

Бу муҳим! *Урф — рамзий маъноси бор бир неча шакилланган иш — ҳаракатлар қатори. Одат — одам, гуруҳ ёки жамият қабул қилган хулқ — атворнинг шакилланган тасвири. Анъана — авлоддан авлодга бериладиган ва жамият алоқаларини тартибга келтирадиган тушунчалар ва маросимлар (анъаналарнинг) жами.*

Ҳаётий даврларга боғлиқ анъаналар:

— *Она ва боланинг соғлиги, фаровонлигини таъминлашга бағишланган, фарзанд туғишга боғлиқ урф-одатлар*: ҳомиладорлик даврида айрим таъқиқларга риоя қилиш, бола туғилгандан кейинги дастлабки 40 кун давомида маросимларни бажариш; бола туғилгандан кейин “қирқ кунлик”, *чиллахона* ва “бешикка солиш” (*бешик тўй*) ва бошқа тўйларни ўтказиш;

— *Болалар билан боғлиқ анъаналар*: исм қўйиш анъанаси; чақалоқни қирқидан чиқариш; тушов кесиш (*тушовкесар*); кўз тегиш ва руҳларнинг ёвуз ҳаракатларига ишониш билан боғлиқ маросимлар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ўтказиш; ўғил болани отга биринчи марта ўтқазиш маросими (*отга мингизиш*) ва бошқалар. Болаларга боғлиқ анъаналарнинг ичида мусулмонлик суннатлаш (*суннатга ўтиргизиш*) алоҳида ўрин эгаллади.

— *Никоҳга боғлиқ урф — одатлар*: қудаликнинг бир неча босқичлари (*қуда тушиш*); қиз буюмларини тайёрлаш билан боғлиқ анъаналар; келинни чиқариб солиш (*қиз узатиш тўйи*); ислом никоҳи (*никоҳ*); келинчакни куёв йигитнинг қариндошлари кутиб олиш маросими (*келин тушириш*); уйланиш маросими (*тўй*) ва ҳар бир босқичда кўплаб маросимлар амалга оширилади. Қозоқларнинг тўйлари катта ажойибтарзда ўтказилади.

— *Дафн — эслаш маросимлари*, мусулмонлик урф — одатлари исломгача бўлган урф — одатларга мос келади: кўмишга тайёргарлик босқичи ва таъзия билдириш анъаналари; қайғуриш ва хотиралар, йўқловлар; Мулла ибодати билан жаноза намози; хотиралар босқичи (учи, еттиси, қирқи, юзи ва йиллиги).

Турмуш тарзи анъаналаридан бошқа одатлар, меҳмондўстлик одатлари ва у билан боғлиқ маросимлар; ишлаб чиқариш анъаналари (масалан, қимизбурундиқ маросими, қўйларга белги солиш, молни қурбонликка сўйиш орқали ёмғир чақириш маросими); уй қуришда ўзаро ёрдам (ҳашар) ва бошқалар. Бу анъаналар, урф — одатларнинг барчаси қатъий сақланиб, қозоқ жамиятини бирлаштирадиган маданий ўзига хосликни мустаҳкамлашга ҳисса қўшади.

Ўзингизни текширинг.

1. Маънавий маданият нима?
2. Қозоқ халқининг исломгача бўлган диний ишончлари ҳақида гапиринг. *Анимизм, тотемизм* нима эканлигини ёдингизга туширинг. Барча турк — мўғул халқларини қандай дин бирлаштиради?
3. Қозоқлардаги исломнинг (XX асргача) ўзгачаликлари нима?
4. *Анъана, урф — одат, йўл — йўриқ* деганимиз нима? Анъананинг урф — одатдан нима фарқи бор?
5. Қандай анъаналарнинг бажариладиган урфлари кўп?

Кичик гуруҳларга мўлжалланган топшириқлар.

Қозоқлардаги болаларга ва никоҳга боғлиқ урф — одатлар тўғрисида тақдимот тайёрланг.

Мураккаб топшириқлар.

1. Қозоқ менталитетининг шаклланишига қандай факторларнинг таъсир этгани ҳақида ўйланинг. Сиз қандай ўйлайсиз, қозоқ халқига қандай дунёқарашлар ва хулқ — атвор белгилари хос? *Қозоқ, рус, америкалик, хитой* менталитетларини солиштиринг.
2. Анъаналарга нима учун эҳтиёкорлик билан қараш керак эканлигини ўйлаб кўринг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

56-§. Қозоқ халқининг анъанавий мусиқа ва маънавий мероси

Ушбу дарсда:

- Қозоқ анъанавий мусиқий маданияти;
- Миллий байрамлари;
- Миллий таълим (этнография)
- Ватанпарварлик ва анъана..

Калит сўзлар:

- Маънавий маданият
- Менталитет
- Дин
- Анъана
- Одат
- Маросим
- Тарққиёт анъаналари
- Миллий таълим
- Эволюцион модернизация
- Ватанпарварлик

Анъанавий мусиқа маданияти. Қозоқ хақининг музиқа анъаналари ижоднинг шеърий туридан ажралмайди ва қозоқ халқининг ҳаёти ва турмуши билан чамбарчас боғлиқ. Мусиқа турли маросим ава урф-одатларда фойдаланилди. Масалан, ҳарбий магия ва аждодларга сиғиниш маросимлари ва жир жанрининг пайдо бўлиши ўзаро боғлиқ. Уларни қилқўбиз ёки дўмбира ёрдамида жировлар ижро этди. Оғзаки сақланган ва қозоқлар, уларнинг аждодлари тарихини миф ва афсонавий шаклда тасвирловчи юздан ортиқ эпик достонлар ичида халқ айниқса "Эр Тарғин", "Қиз Жибек", "Энглик — Кебек", "Қўзи Кўрпеш — Баян сулув"асарларини ёқтиради. Эпик мусиқий анъаналардан ташқари, мусиқа асбоблари қилқўбиз ва дўмбирада ижро этилувчи куй шаклида ривожланди. Иккита анъ-

"Қўбизчи". Рассом *Н.Г.Хлудов*

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Анъанавий қозоқ мусиқа асбоблари

ананинг келиб чиқишини шомон, дастлабки жиров, қилқўбизни яратувчи, дастлаб куй яратувчи ҳисобланган Қўрқут номи билан боғлайди.

Қўрқутга тегишли бир неча қўбиз куйлари ҳозирги кунга қадар сақланиб қолган. Афсона ва эътиқодларга боғлиқ яна бир қадимий асбоб сибизға-овчилар ва ботирлар асбоби ҳисобланади. Қозоқ мусиқасининг энг қадимий намуналарига қушлар ва ҳайвонлар номлари билан аталган куйлар, ҳайвонлар ҳақида куйлар, болалар ёки ҳайвон болаларини йўқлаш киради. Олимлар мана шу куйлардан қадимги тотемга сиғинишнинг акс-садосини кўришади. Аталган мусиқа асбоблардан ташқари,анъанавий халқ асбобларига еттита ичакли *жетиген*, торли мусиқа асбоби *адирна*, *най*, *карнай*, урма асбоблар-*ногора* ва *довул*, тиликли асбоб-*чангқўбиз* ва бошқалар киради.

XIX арсдан бошлаб қозоқ мусиқаси маросимлар ва эпик матнлардан ташқари бастакорлар ва ижрочиларнинг ижодкорлиги сифатида ривожланмоқда. Қозоғистоннинг ғарбий ва марказий қисмларида дўмбира куйи ривожланди (Қ.Сағирбайули, Давлаткерей, Т.Қазанғапули, Дина Нурпеисова). Марказий ва Шарқий Қозоғистонда касбий *қўшиқ мактаби* шакллана бошлади (Биржан сал, Ақан сери, Жаяу Муса), Еттисувда *айтиш* (бадиҳагўй оқинларнинг сўз мусобақаси) дастури ривожланди. XIX асрнинг энг яхши қозоқ мусиқачилари, бастакорлари ва шоирларининг асарлари қозоқ мусиқасининг классикасига айланди. Шу пайтдаги қозоқ мусиқачилари касбий бўлди: ҳар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

хил асбобларда моҳирона ўйнади ва қўшиқ айтди, чечанлик хунарини эгаллади. Улар Буюк Дала аҳолиси орасида жуда машҳур ва севимли бўлди. Айтишувнинг кўплаб томошабини бўлди. Сўз усталари уларни ўзларининг топқирликлари, ўткир сўзлари, кўпинча энг долзарб, ҳатто сиёсий мавзуларга шеърлар чиқариб ром қилди. Айтишлар одатда, байрам кунларида ўтказилди.

Қозоқларнинг анъанавий байрамлари: Миллий байрамлар ичида энг асосийси янги йил — *Наврўзни* (форсча янги йил деган маънони билдиради бўйича) қарши олиш эди. Бу Осиё халқларининг кўпчилиги учун умумий байрамдир. У баҳорий кун ва туннинг мувозанат кунида нишонланади ва баҳорга ҳурмат, табиат ва хаётнинг қайта тикланиши, шунингдек, ҳосилдорлик ибодати билан боғлиқ эди. Наврўз маросимида энг муҳим нарса — еттита нарсадан (сув, гўшт, тариқ, туз, сариёғ, буғдой ва қатиқ) таркиб топган *наврўз гўжа* тайёрлаш бўлди. Еттита элемент еттита ҳаётий ташаббус ва бахт, омад, донолик, бойлик, тансоғлик, ўсиш ва Самовий ғамхўрлик рамзлари бўлди.

Наврўз кўжа катта қозонларда қайнатилди ва қариндош, қўшниларни таклиф қилинади. Наврўзнинг бошқа одатлари орасида — айтиш, миллий ўйинлар (*кўкпар*, *кураш*, *арқон тортиш*, узоқ ва яқин масофаларга от мусобақаси, "*Қиз таъқиб*") ва бошқа маросимлар (уйқуочар, чўчитар, утқазилди) бўлди. Қозоқларнинг қишки яйловлардан ёзги яйловларга ва тескари кўчишлари ҳам байрамлар билан қатор юритилди. Бу байрамлардан ташқари, қозоқлар мусулмон байрамларини — *Рўза ҳайит* (Рамазон ойида рўза тутишдан кейинги) ва қурбонлик қилиш байрами — *Қурбон ҳайит* байрамини нишонлади.

Кўкпар. Рассом *Б. Досимов*

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Миллий таълим (этнография). Этносларнинг маънавий маданиятининг бу соҳасига фольклор (нафақат халқ қўшиқлари, эртаклар, мақол-маталлар, шунингдек эътиқод, хурофот, тақиқлар ва ҳ.к.), ҳисоблаш тизими (рақам сеҳрлари) ва халқ астрономияси (тақвим ва юлдузли осмон харитасини ўқиш), халқ табобати (шифо) киради. Қозоқ халқи Марказий Осиёнинг кўплаб халқлари сингари ўн икки йиллик мучалга асосланган тақвимдан фойдаланди. *Мучал* ёрдамида одам ёши ҳисоблаб чиқарилди. Йил баҳорий кун ва туннинг мувозанатидан бошлаб, тўртта фаслга ва ўн икки ойга бўлинди. Осмон юлдузлари ва юлдузлар тўпламининг (Етти қароқчи, Арслон, Қочоқ) жойлашишини билиш даладаги чўпонлар ва йўловчиларга йўналишни аниқлашга ёрдам берди. Халқ табиблари орасида давалрвчи шомон, ўсимлик-дори ёрдамида даволовчи-табиб, синиқларни солувчи синиқчилар бўлган. Халқ мероси отадан болага ўтиб келаётган миллий билимдир. Мунтазам таълим билан бирга (техник, ишлаб чиқариш), авлоддан-авлодга узатиладиган халқ таълими анъанага айланди.

Ватанпарварлик она ватанга, маданият ва урф-одатларга махсус ёндашув сифатида. Совет даврида ўзгаришларга боғлиқ, халқ анъаналарга эскилик сифатида "тарих ахлатига" юборилиши керак деб ҳисобланди. Динга тақиқ қилиш, эски одатларни янги кенгаш одатлар билан алмаштиришга ҳаракат қилиш, халқ кўникмаларини "ўтмиш қолдиқлари" деб эълон қилиш шу вақтга хос бўлган. янгиланиш, саноатлаштириш ва урбанизация (шаҳар солиш) одатда анъанага салбий таъсир кўрсатади ва уларни йўқ қилади. Индустриал жамиятда одам ўзини қабила гуруҳ аъзоси сифатида ҳис этмай қўяди, фақат ўз кучига ишонувчи ва ўз-ўзига жавоб берувчи шахсга айланади. Йигир-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

манчи аср кўп анъанавий жамиятлар учун синов бўлди. Аммо қозоқ халқининг фожеаси — бу замонавийлаштириш ҳолатидаги анъана инқирозигина эмас. Аслида, тамаддун асосидан ажралиб, халқининг учдан бирининг ярмигача бўлагидан айрилиб, қувғин — сургунларнинг, очарчиликнинг, экологик офатлар натижасида генетик фондининг ночорлашувини бошдан кечирган, руслаштириш сиёсатининг салбий таъсирига учраганлигидадир. Қозоқ халқи маданий-генетик кодни ва қозоқ маданиятига асосланган анъанани, яъни ўзлигини йўқотишга яқинлашди. Қозоқ халқи кенгаш янгиланиши даврида катта зарар кўрди. Бу ҳолда қозоқ ватанпарварлиги маданият ва урф-одатга, саноатлаштиришдан зарар кўрган она ватанга муҳаббати ва ғамхўрлиги билан, қозоқ тилини қайта тиклаш ва мустаҳкамлашга — қозоқ тилида гапириш, қозоқ тилида ёзиш, қозоқ тилини замонавий адабиёт ва илм-фан тили қилишга интилиши билан акс этиши керак. Анъана иқтисодиёт ва тадбиркорликни тартибга солмайди, анъана техника паркини ривожлантиришга, таълим, илм-фан, инфратузилма ва ахборот технологияларини ривожлантиришга тўсқинлик қилмайди. Анъанага кўра, унинг соҳаси — оила ва қисман жамоатчилик билан алоқалар соҳаси тартибга солинади, анъанавий равишда маънавият йўриқномаларини, унинг ташувчиларининг маънавий қадриятларини белгилайди. Агар тўғри ва оқилона нуқтаи назарга амал қилинса, анъанани сақлаб қолиш янгиланишга тўсқинлик қилмайди. Бироқ бу аста-секин эволюцион янгиланиш бўлиши керак.

Хулоса: Кўчманчи қозоқларнинг маънавий маданияти эволюцияси моддий маданияти каби узвийлигини сақлаб қолди. Янгиланишнинг бошланишига қадар қозоқ анъанавий жамиятининг дин, афсонавий-эпик ва фольклор оғзаки адабиёти, халқ ва профессионал мусиқа, авлоддан авлодга қолувчи анъана ва урф-одатлар мажмуаси билан бойитилган маънавий маданияти бўлган. Қозоқлар ўз маданий макони ва менталитети, омма учун умумий қабул қилинган ахлоқий қадриятларга ва тамойилларга эга эдилар. Кенгаш давридаги янгиланиш қозоқларнинг маънавий маданиятига чуқур зарар етказди, бироқ уни йўқ қила олмади. Анъанавий маданиятни қайта тиклаш ва аждодлар меросига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш Қозоғистоннинг эволюцион йўл билан янгиланиши учун зарур.

Ўзингизни текширинг.

1. Қозоқ халқининг анъанавий мусиқа асбобларини атанг.
2. *Жиров* жанрининг қозоқ фольклорига қандай алоқаси бор?
3. *Айтиш* нима? Айтиш иштирокчилари қўшиқларини қандай мавзуларга бағишлади? Мисоллар келтиринг.
4. Ўтмишда қозоқларда қандай календарлар (тақвим) қўлланди?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Кичик гуруҳларга мўлжалланган топшириқлар.

1. Машҳур қозоқ бастакорлари ва анъанавий мусиқа ижрочилари ҳақида тақдимот ўтказинг.
2. Халқ миллий ўйинлари анъаналари, урф-одатлари ҳақида тақдимот ўтказинг.

Мураккаб топшириқлар.

1. Саноат жамиятидаги анъаналар нима учун бузилиб кетиши мумкинлигини ўйлаб кўринг?
2. Анъана ва замонавийлиштириш мос келмаслиги ҳақида ўйлаб кўринг.

57-§. Дашт тамаддуни тарихи ва маданий ёдгорликлари

Ушбу дарсда:

- Қозоғистоннинг муқаддас харитаси;
- Муқаддас жойлар таснифи;
- Маънавий муқаддас жойлар ва миллий идентификация.

Калит сўзлар:

- Муқаддаслик белгиси
- Маънавий муқаддас жой
- Тарихий-маданий ёдгорлик
- Ҳаж зиёратгоҳи
- Тарихий хотира
- Маданий-генетик код
- Миллий бирлик

Қозоғистон жамиятни модернизация қилиш вазифасига дуч келди. Жамият онгини ва миллатини руҳий тиклашсиз амалга ошириш мумкин эмас. 2017 йилнинг апрель ойида Қозоғистон Республикасининг Биринчи Президенти Н. А. Назарбаев "Кележакка йўналиш: маънавий янгиланиш" мақоласида Назарбоев миллатнинг асосий мақсадларида бири руҳий тикланиш деб атади.Маънавий тикланиш йўлларидан бири — жамоат эътиборини маънавий анъаналарнинг асосларидан бири ҳисобланган Қозоғистоннинг муқаддас жойларига эътибор қаратишдир.

"Ҳар бир халқ, ҳар бир тамаддун ҳам умуммиллат таснифига эга, халқнинг ҳар бир вакилига маълум муқаддас жойлар бор, бу маънавий анъана асосларидан бири. Бу бироқ маънавий географик минтақада макон қурган халқ алоқаси тўннинг ички боғичиндай ҳеч қачон узилмади. Биз бутун тарих бўйи маданият ва муқаддас жойлар маънавий мероси жиҳатдан қараганда, бу муҳим бирлаштирилган ҳудуд, бирлаштирилган занжирни ишлаб чиқмадик. Муаммо ёдгорликлар, бинолар ва иншоотларни қайта тиклаш эмас. Муаммо миллий онгда ёдгорликлар мажмуасини Улутоғ ва Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси, Таразнинг қадимги ёдгорликлари ва Бекет Ота мақбараси, Олтойнинг қадимги комплекслари ва Етисувнинг муқаддас жойлари ва кўплаб бошқа ерларни ўзаро умумий йўналиши сифатида сингдиришни тақозо этади."

Н.А. Назарбаев

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Маънавий қайта тикланиш дастурини амалга ошириш доирасида 2017 йилда май ойида “Сакраль Қозоғистон” (“Қозоғистоннинг муқаддас жойлари георгафияси”) дастури ишлаб чиқилди. Шаҳарлар ва вилоятларда ҳар бир ҳудуддаги муқаддас жойларни аниқлаш бўйича ишчи гуруҳлари қурилди. Тарихчи ва маҳаллий тарихчилар муқаддас номига мос маданий, археологик объектлар, тарих ва маданият ёдгорликлари ҳақида маълумотлар йиғди ва барча ҳудудлар асосида муқаддас обидалар рўйхатини тузишди. “Сакраль Қозоғистон” харитаси яратилди, у ерда энг муҳим объектлар тақдим этилди.

Миллий маънавий муқаддас масканларни билиш нима учун керак? Лойиҳа ёдгорликларнинг маънавий қиймати мазмунини қайд қилади. Ўтмиш ёдгорликларини асраб-авайлаш ва қайта тиклаш лозимлиги аниқ. Бироқ нафақат моддий объект, балки унинг анъанавий халқ онгида ва маданиятида қандай маънога эга бўлганлиги муҳимдир. Табиат ва маданиятнинг муқаддас ёдгорликлари маданий-тарихий хотирасининг жуда муҳим бўлаклари ҳисобланади. Улар одамни ўз халқининг ўтмиши билан тасдиқлайди. Ёдгорликлар мафкуравий қадриятлар ва анъанавий билим авлоддан-авлодга берилишини таъминлайди. Улар ўтмишда одатда, анъанавий маросимлар ва урф-одатлар ўтказиладиган жойлар бўлди. Бу урф-одат халқни бирлаштиради. Тарих ва маданият ёдгорликларини, табиий ва қўлдан тайёрланган объектларни сакралли равишда қабул қилиш ва бу ёдгорликларни авлоддан-авлодга ҳурмат қилиш одатга айланади ва бошқа омиллар миллий идентификация асосига киради. Бу ёдгорликларни ва улар билан боғлиқ сиғиниш ва ҳурмат қилишни ёқтирмаслик, умуман олагнда анъанани ёқтирмаслик маданий-генетик код бузилишига олиб келади. Бу этнос (миллат) ва этник (миллий) бирлашма учун тилни йўқотишдан кам бўлмаган хавф саналади.

Бу муҳим! Сакралли-демак ўзгача ҳурматли муқаддас. Сакраль ёдгорликларни ҳурмат қилиш миллий анъана ҳисобаланади, уни сақлаш бирлик учун муҳим.

Тарих ва маданий ёдгорликларни таснифлаш. “Сакралли” сўзи тор маънода “худога, динга алоқадор”, “маросим”, “диний маросим билан боғлиқ” деган маънони англатади. “Сакралли Қозоғистон” лойиҳасида “маънавий муқаддас жойлар” ва “сакралли объектлар” сифатида мифология билан анъанавий дин ва ишончга боғлиқ объектларгина эмас, шунингдек, ноёб табиий ландшафтлар, маданий мерос ва меъморий дунёвий ёдгорликлар, оғзаки тарихнома билан Қозоғистон халқиниг хотирасида сақланган қадриятларга эга тарихий ва сиёсий воқеалар билан боғлиқ объектлар ҳам тушунилади.

Аҳамияти бўйича сакралли ўринлар умуммиллий аҳамияти бор макросакралли ва микросакралли (масалан, маълум қишлоқ аҳолиси

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

учунгина муҳим аҳамиятга эга ва фақат улар борувчи муқаддас жойлар) бўлиб бўлинади. Намуна асосида муқаддас жойлар тўртта гуруҳга бўлинади: 1) Табиий-ландшафт объектлари; 2) археологик ва меъморий ёдгорликлар; 3) муқаддас диний ҳаж жойлари; 4) тарихий шахслар ва сиёсий воқеаларга алоқадор жойлар. Маълум объектининг сакраллигини аниқлаш учун муҳим аҳамиятга эга шартлардан бири унга сиғиниш ва ҳурмат қилиб бориш (ҳурмат қилиб бориш диний сиғиниш объектларигина эмас, шунингдек, муқаддас ҳисобланувчи меъморий ёки тарихий ёдгорликларга ёки табиат объектларига амалга оширилиши сир эмас) ҳисобланади.

Қозоғистоннинг сакрал харитаси

Миллий аҳамиятга эга муқаддас масканлар. Рўйхатга умуммиллий муҳим аҳамиятга эга 100 муқаддас объект киритилган. Айниқса, ҳурматли табиий объектлар гуруҳига Авлиё-Оқмасжид тоғи (Улуғтоғ), Хон Тангри чўққиси, Музтоғ (Белуха, Олтой) тоғи, Шарин дараси, Чимкентга яқин ердаги Қазиғурт тоғи, Абай вилоятидаги Қўнғир Авлиё ғори, Ўтпан тоғ (Манғистау) тоғи, Бекбау Ота (Балхашдан шимолга қараб), Қоратовдаги Йиғлаган Ота киради. Бу ьоғлар унгунлар билан боғлиқ кўплаб халқ ривоятлари бор. Динга эътиқод қилувчилар фикрича, табиблик ва бошқа хусусиятларини эгаллаган бу ерлар ташриф буюриш объектлари ҳисобланади. Бу объектлар ҳақида афсоналар сакраль география асосини ташкил қилиб-дунё мифологик қиёфасини кўрсатади. Масалан, ғорлар ўсиши билан мифологик боғлиқлик унга фарзандсиз ота-оналарнинг, боласи йўқ аёлларнинг муножот қилишини кўриш мумкин (улар бу сакраль объектларга борувчилар орасида жуда кўп). Иккинчи гуруҳга қадимги дунёнинг археологик ёдгорликлари, турар-жой ва некрополлар киради. Улар орасида Бўтой манзилгоҳи, Беғози археологик мажмуаси, Тамғали тошлардаги тасвирлар, Эсик, Бўралдай, Шиликти ва Берел қўрғонлари, туркий даврдаги Мерке ва Жайсан ёдгорликлари ва бошқа жами ўн иккита объект бор. Бу гуруҳга, шунингдек, қадимги ва ўрта асрлардаги Чирик Рабат, Тароз, Жент, Сиғноқ, Ўтрор, Сўзоқ, Саврон, Саройчиқ, Сайрам шаҳарлари ҳам киради. Экибастуз яқинида Оққўл-Яйилма деган жоийда XIV асрга мансуб эски шаҳарнинг ўрни эътиборни тортади. Бу ерда бир замонлар Оқ Ўрда хонларининг ўрдаси бўлган бўлиши мумкин. Албатта, археологик объектларга сайёҳлар ҳам боради, бироқ улар сўнгги йилларда кўчманчилар тамаддунининг ёдгорликлари ва маданий меросининг

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Хан Тангри

бир қисми сифатида ҳурмат қилувчилар борадиган объектларга айланди. Сакраль объектларнинг учинчи гуруҳи ибодат қилиш жойлари ва сиғиниш объектлари ҳисобланадиган, диний ва культ — муқаддас жойлар: мақбаралар, мозорлар, қабр ўринлари, масжидлар, ибодатхоналар ташкил қилади. Бу муқаддас жойлар орасида — Туркистондаги Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси, Арслон Боб, Укаша ота, Қорахон, Айша Биби мақбаралари, тўлиқ қабр ўринлари ва Манғистовдаги ер ости масжидлари мавжуд. Сакралли объектларнинг бу гуруҳи кўп ҳолларда авлиёлар номи билан боғлиқ, улар орасида қадимий мифологик қаҳрамонлар, Қуръон қаҳрамонлари ва ҳаётда аниқ ўтган тарихий шахслар ҳам бор. Ҳар бир муқаддас жой атрофида мифологик, шунингдек, тарихий таснифдаги эътиқод ва афсоналар тўплами шаклланди. Бу гуруҳга муқаддас жой — Алматидаги Вознесенск собри киради.

Сакраль объектларнинг тўртинчи гуруҳи — тарихий ва маданий буюк шахслар: Абилай хон, Абулхайир хон, Есим хон, Қўбиланди ботир, Махамбет, Ф. М. Достоевский, Т. Шевченко, А. Байтурсинов, М. Дулатов ва бошқалар номи билан боғлиқ жойлар. Рўйхатнинг

Қазиғурт тоғи

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

сўнгги обидалари — тарихий ёки сиёсий воқеалар билан боғлиқ жойлар, масалан, қозоқларнинг жўнғорлар билан курашда ғолиб бўлган ерлар (Ўрбулоқ, Буланти, Анғирақай), сиёсий қувғин-сургин қурбонларининг АЛЖИР мемориал мажмуаси, Семей полигони қурбонларига бағишланган "Ўлимдан-да кучлилилар" монументи, Астанадаги "Астана-Байтерак" "Қозоқ эли" ва "Мангу эл" триумф аркаси ва бошқалар. Бу гуруҳ объектлари жанглар, Қозоқ даласи тарихидаги қийин даврлар ва қозоқ халқининг бирдамлиги ҳақида баён қилади. Миллий рўйхатдан ташқари, ҳудудий 500 объект рўйхати ҳам ишлаб чиқарилди; махсус комиссиялар объектларни ҳужжатлантиришни олиб бормоқда.Жуда кенг рўйхатлардан объектларни ажратиш унинг нафақат қадимийлигига, балки жамиятдаги ташкилот роли, миллий муқаддас жой сифатида хизмат қилиш қобилиятига ҳам боғлиқдир.

Қозоғистондаги маънавий муқаддас масканлар — миллий бирдамлик асоси. Миллий муқаддас жойларга қизиқувчанлик миллий бирликка боғлиқ. Миллий бирлик нафақат тилга, балки миллий қадриятларга, жумладан, миллий маънавий муқаддас жойларни ҳурмат қилишга ҳам тегишли. Қозоғистондаги "қозоқий исломнинг" хусусияти — бу аждодларга ("руҳларига") ва авлиё ерларга ибодат қилишнинг ва шунга боғлиқ урф-одатларининг борлигидадир. Кенгаш давридаги қаттиқ атеизм расмий динни, динбошиларни ва диний китобларнигина эмас, шунингдек халқнинг дин соҳасига кирувчи ва урф-одатга айланган қисмининг барчасини йўқ қилишга ҳаракат қилди. Совет даврида муқаддас мозорлар йўқ қилинди, сакраль жойларга ҳажлик қилиш

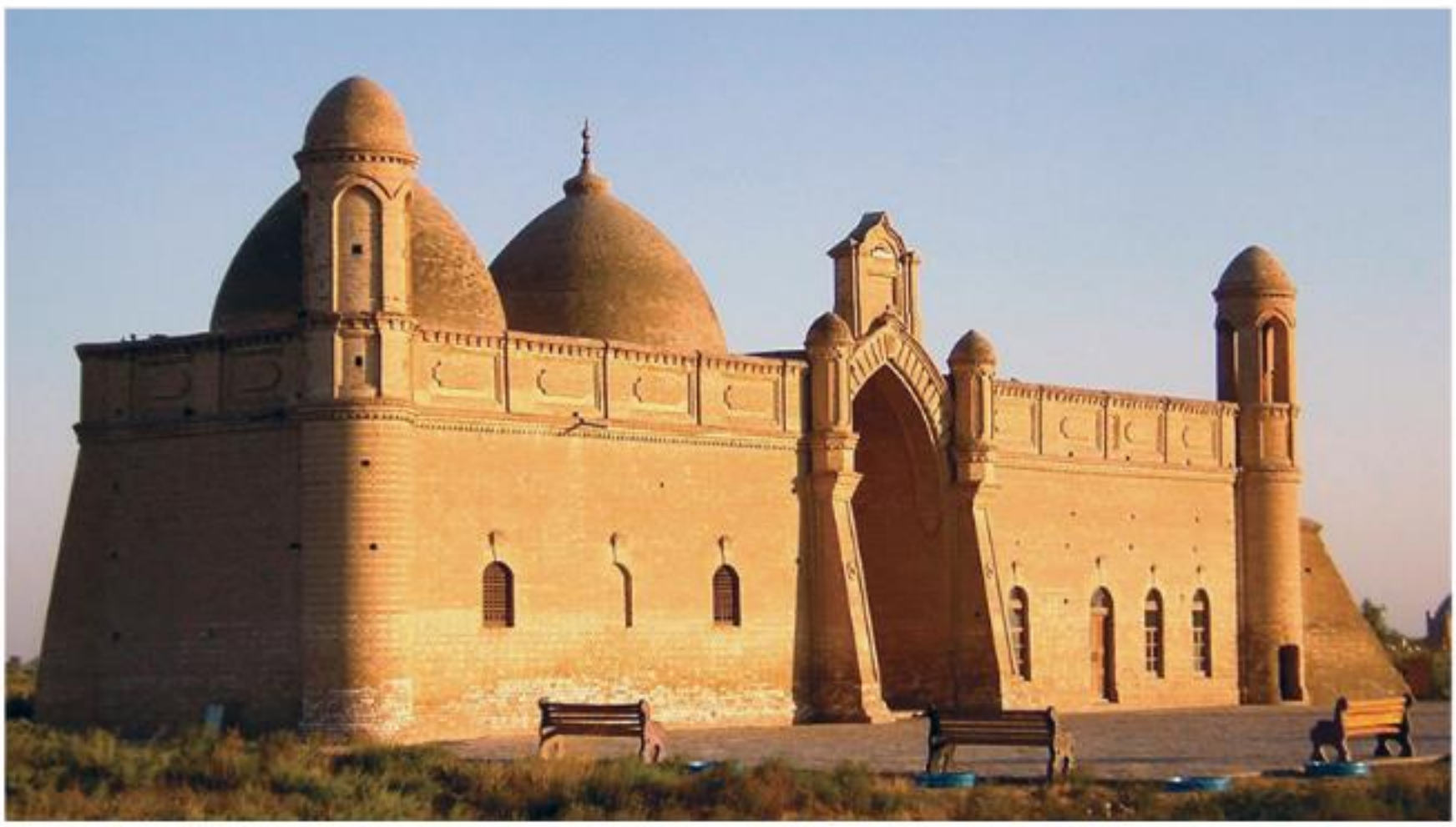

Арслонбоб мақбараси

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

йўллари тўхтатилди. Мустақиллик даврида динга бўлган ҳурматни тиклаш йўлга қўйилди. Бироқ Қозоғистон халқини динга қайтариш кўпинча миллий маънавий анъанага бегона тарғиботчиларнинг кучлари ила ҳам юритилди. Бу қозоғистонлик мусулмонларни бегона маданият тарафдорлари этиб қўйди ва улардан диний бирлик учун миллий бирдамликни ёқтирмасликни талаб қилди. Миллий маънавий муқаддас жойларни диний муҳитга қайтариш аждодлар дини билан узлуксиз алоқани тиклашга ва шундай қилиб, миллий бирдамлик ва миллий маданий-генетик кодни мустаҳкамлашга ва сақлашга ёрдам беради. Миллий диний муқаддас жойларни кодлаш ҳақиқий ватанпарварликни таъминлаш нуқтаи назаридан муҳимдир. Ҳар бир маҳаллий жойда диний муқаддас жойларни излаштириш ва бориш мактаб ўқувчиларининг атроф-муҳит иши каби педагогик аҳамиятга эга бўлиб, туғилган жойга, туғилган ўлкага муҳаббатни тарбиялайди.

Хулоса: Миллий бирликни шакллантириш учун миллий маънавий муқаддас жойлар — анъанавий равишда халқнинг сиғиниш ва ҳурмат қилиш объекти ҳисобланадиган сакраль объектлар катта аҳамиятга эга. Бу сакраль объектлар орасида табиий объектлар, археологик ва тарихий ёдгорликлар, диний ибодат қилиш объектлари, маданий тарихий ёдгорликлар бор. Уларнинг барчаси биргаликда, халқнинг тарихий хоти расининг тўплами ҳисобланади. Миллий диний муқаддас жойларни асраб-авайлаш анъаналар қаторига киради ва авлоддан-авлодга берилади. Ҳозирги кунда элимизда "Қозоғистоннинг сакраль харитасини" яратиш дастури амалга оширилмоқда.

Ўзингизни текширинг.

1. "Қозоғистоннинг сакраль харитаси" лойиҳаси ҳақида гапиринг. У қачон бошланди ва қандай аҳамиятга эга?
2. Сакраль объектларни билиш ва сақлаш нима учун муҳим ҳисобланади? Ушбу объектларнинг халқнинг тарихий хотираси учун қандай аҳамияти бор?
3. Сакраль объектлар рўйхати ҳақида гапиринг. Улар аҳамиятига кўра қандай гуруҳларга бўлинади? Улар намуна асосида қандай гуруҳларга бўлинади?
4. Сизнинг яшаш ҳудудингизда (вилоятда) қандай обидалар мавжуд?

Кичик гуруҳлар учун топшириқлар.

Яшаш жойингиздаги диний муқаддас жойлардан бири ҳақида тақдимот ўтказинг

Мураккаб топшириқлар.

Тарихий-маданий, тарихий-адабий адабиётлардаги ахборотлардан фойдаланиб, Қозоғистоннинг қадимий сакраль объектларидан биттасини ифодалаб ёзинг ва у билан боғлиқ муҳим афсона ёки мифлардан келтиринг.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

СОВЕТ ДАВРИДАГИ ҚОЗОҒИСТОН МАДАНИЯТИ

58-§. Совет даврида маданият соҳасидаги ютуқлар ва қарама-қаршиликлар (1920–1930 йиллар)

Ушбу дарсда:

- СССРда ислом аҳволи;
- Совет даврида мактаб ва илм;
- Совет даврида қозоқ адабиёти;
- Қозоқ санъати;
- СССРда маданиятнинг ривожланишига доир муаммолар билан танишамиз.

Калит сўзлар:

- Маънавий маданият
- Янгиланиш
- Ислоҳот
- Халқ марифи
- Мактаб
- Миллий зиёлилар гуруҳи
- Қозоқ адабиёти
- Социалистик реализм
- Театр
- Опера
- Санъат

Совет даврида маънавий соҳа бутунлай "янгиланишга" учради. Динга, билим беришга, юқори ва оммавий санъатга тегишли ҳамма нарса ўзгартилди.

СССРда ислом динининг аҳволи. Кенгаш Иттифоқи дунёвий мамлакат бўлди, унда диндан юз ўгириш устуворлик қилди: дин мамалакатдан, мактаб эса — диндан бутунлай бўлинди. Дин, шунинг ичида ислом динига қарши кураш олиб борилди, диний мактаблар ёпилди, мачитлар йўқ қилинди, диний хизматкорларни сайлов ҳуқуқидан айирди, сургун қилинди ва қувғин қилинди. Диний китоблар йўқ қилинди. Араб, форсий ёзувига асосланган алифбе лотин алифбесига, ундан кейин 1940 йилда — кириллицага алмаштирилди. 1930 йиллари Маккага ҳажга бориш тақиқланди. Мусулмон байрамлари расмий турда нишонланмади, мусулмонлик маросимларини ўтказишга рухсат берилмади. Атеистик тарғиботлар олиб борилди. Бу ҳаракатларнинг барчаси исломни унинг иқтисодий, маънавий ва ижтимоий ўзагидан айирди. Кенгаш ҳокимияти диний нуқтаи назарини ишончини бутунлай йўқ қила олмади. Лекин динни яшириб, "халқ усуллари" билан эътиқод қилишга тўғри келди.

Совет мактабларининг ташкил топиши ва 1920—1930 йилларда мактабларда таълим тизимининг ривожланиши. Кенгаш даврининг ютуқларининг бири халққа билим беришни тезлатиб ривожлантириш бўлди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Саводсизликни тугатиш жараёнига қадар билим бериш

Саводсизлик билан оммавий кураш, ҳаммага бирдай бошланғич, ундан кейин тўлиқ бўлмаган ўрта билим беришни киритиш шу йўлдаги босқичлар бўлди. Билим бериш саноатлаштиришнинг муҳим шарти бўлди ва шу билан бирга муҳим ғоявий қурол хизматини бажарди. Катта ёшдагилар орасида саводсизликни тугатиш Кенгаш ҳокимиятининг дастлабки қадамларидан бошланди. Ҳамма ерларда "Саводсизликни тугатиш!" жамиятининг бўлимлари ташкил этилди. Уларда минглаб катта ёшли одамлар ўқишга ва ёзишга ўргатилди. 1930-йилларнинг охирида 50 ёшгача халқ орасида саводхонлик 83,6%-ни ташкил этди. 1918 йили икки босқичдан иборат кенгаш умуммеҳнат мактаби ташкил этилди: биринчи бочқичи (5 синф) 8 дан 13 ёшгача болалар, иккинчи бочқичи 14 дан 17 ёшгача болаларни ташкил этди. Ўғил ва қиз болаларни бирга ўқитиш, барча миллат болаларининг тенглиги киритилди.

Миллий туманларда билим бериш миллий тилларда олиб борилди. Мактаб мутлақо бепул эди; кам таъминланган оилалар фарзандлари дарслик, нонушта, кийим — кечаклар билан таъминланди. "Ўлик" тилларни ўрганиш (лотин ва қадимги грек) ва диний фанларни ўрганиш йўқ қилинди. Мактаб меҳнат мактаби деб номланган, чунки меҳнат қобилиятларини ўрганишни таъминлади. Кўчманчи ва ярим кўчманчи халқнинг орасида мактаб — коммуналари шаклланди. 1920—1921

Дастлабки мактаблардан бири

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Абай номидаги ҚозПУ иморати

Ал Форобий номидаги ҚозМУ иморати

ўқув йилида Қозоғистонда 2410 мактаб мавжуд эди. Аммо 1929 йилда биноларнинг, ўқитувчиларнинг етишмаслиги сабабли мактаб ёшидаги болаларнинг фақат 40% и борди. Иккинчи даражали мактаблари, хусусан қозоқ мактаблари кам бўлди. Қишлоқ мактабларида тўлиқ ўрта билими йўқ одамлар дарс берди.

1930 йили СССРда ҳаммага бирдай бошланғич билим бериш киритилди, педагогик кадрлар муаммоси хал қилина бошлади. Натижада, 1937 йилда болаларнинг 96% и бошланғич билим бериш билан таъминланди (7,5 минг мактаб). 1936 йили дастлабки 11 бола қозоқ ўрта мактабини тугатди.

Қозоғистонда олий таълимнинг ривожланиши. Кенгаш ҳокимиятининг дастлабки ўн йиллигида Қозоғистонда олий ўқув юртлари бўлмади. Лекин шу вақтнинг ўзида кўплаб қозоқ йигит ва қизлари Россиянинг олий ўқув юртларида ва техникумларида ўқиди. 1928 йили Алматида биринчи олий ўқув юрти — Абай номидаги ҚозПИ (ҳазирги ҚозМПУ) очилди. Кўп ўтмай қишлоқ хўжалик, мол шифокорлик ва медицина институтлари, 1934 йили эса Киров номидаги ҚозМУ (ҳозирги ал — Фараби номидаги ҚозМУ) очилди. Техникумлар ва училишелар хунар касб, транспорт, қурилиш ва алоқа учун мутахассислар тайёрлади.

Қозоғистон таълимининг шаклланиши. Замонавий моделдаги дастлабки қозоқ олимлари XX асрнинг бошида касб, илмий ва ижтимоий — сиёсий хизматни қатор олиб борган маърифатпарлар бўлди.

Масалан, А.Бўкейханов иқтисодиёт тўғрисида, А.Байтурсинов — тилшунослик, М.Тинишбаев — тарих, Ж.Аймауитов психология ва педагогика, Х.Дўсмуҳамедов медицина, зоология, адабиёт ҳақида асарлар яратган. 1920 йиллари қадимги алашўрдачилар дарс берди, қозоқ мактабларига дарсликлар яратишда қатнашди (1920 йиллардаги дастлабки қозоқ дарсликлари таржима эмас, оригинал дарсликлар бўлди).

1920 йили Қозоғистон ҳудудини ўрганиш жамияти ташкил этилди. Шу вақтда Қозоғистонда дастлабки илмий-тадқиқот институтлари

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Алихан Бўкейханов

Ахмет Байтурсинов

М.Дулатов

пайдо бўлган. С.Асфендияровнинг (шифокор профессор, тарихчи), ёзувчи ва адабиётшунос М. Ауезов, филолог Қ. Жубанов (биринчи қозоқ профессор тилшуноси), геолог Қ. Сатбаевлар 1920 йилларнинг иккинчи ярмида машҳур бўлди. 1932 йили СССР Фанлар Академиясининг Қозоғистонда базаси ташкил этилди, у зоология, ботаника, география ва бошқа секторларни ташкил этди. 1938 йили у СССР Фанлар Академиясининг Қозоқ филиали бўлиб қайта ташкил этилган.

1920—1930 йиллар қозоқ адабиёти. Қозоқ адабиёти янги жанрлар ва баён этиш усулларини излади. Қозоқ драмаси, новелласи, повести, романи пайдо бўлди. Инқилобгача А.Бўкейхановнинг, А.Байтурсиновнинг, М.Сералиннинг, С.Торайғировнинг публицистикаси прозанинг ривожланишига ёрдам берди. Биринчи қозоқ романининг муаллифи М.Дулатов бўлди (“Бахтсиз Жамол”, 1910). Аёлларнинг ҳуқуқсиз ҳолати мавзусини С.Кўбеев “Қалин мол” романида (1913), С.Торайғиров “Қамар сулу” (прозада) ва “Ким айбдор?” (шеър билан) романларида кўтарди. Адабиётнинг бу янгиланиш жараёни инқилобдан кейин давом этди.

Бу муҳим! 1920-йилларда қозоқ адабиётида хилма — хиллик шаклланди. Бу адабиёт ва хунардаги тажриба ва эркин фикрлаш даври бўлди. 1930- йиллар маданиятнинг кўплаб вакллари қувғин — сургунга учраб, маданият эса социалистик реализм доирасига киритилди.

1920-йилларда миллий оғзаки анъанага боғлиқ шоирлар уни янги мазмун билан тўлдиришни ва ривожлантиришни давом эттирди (ёрқин мисоли — Жамбул ижодкорлиги). Шоирларнинг халқ орасида машҳур эканлигини билган Кенгаш ҳокимияти уларни ўз тарафларига тортишга ҳаракат қилди. Баъзи машҳур шоирлар Кенгаш ҳокимиятини қабул қилмади ва жим бўлишни тўғри ҳисоблади. XX асрнинг бошида миллий зиёли вакиллари Кенгаш ҳокимиятини мақташдан бош тортиб, халққа фойда келтириш ниятида, у билан халқ таълими соҳасида иттифоқлашди. Бу гуруҳнинг ичида энг катта муаллифи реалистик “Қартхўжа” (1926), “Ақбилак” (1928) романларининг, “Шернияз”

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

пьесасининг (1925) муаллифи Ж.Аймауитов бўлди. Шу даврда энг катта лирик шоир шеърлари кенг тарқалган Мағжан Жумабаев эди.

М.Тинишбаев

Бошқа гуруҳни инқилобий демократик истеъдодли ёзувчилар ташкил этди. Бу шоир ва прозаик "Тор йўл, тойғоқ кечиш" романининг (1926) муаллифи ва Қозоғистон Ёзувчилар уюшмасининг асосчиси (1934) С.Сейфуллин, шоир, носир ва драматург Б.Майлин ("Раушан коммунист", "Култой бўлис", "Зайнапнинг қасами" повестлари ва ҳикоялари); шоир И.Жансугировлардир. Коммунист ёзувчилар инқилоб билан янги турмушни романтика билан куйлади. Лекин социализмга ишонч уларнинг кўзларини боғлади. 1920 йилларнинг охири — 1930 йилларнинг бошида Сталинча қайта қуришлар уларда норозиликлар туғдирди. Буни И.Жансугиров "Қулагер" поэмаси (1937) исботайди, унда шоир қийратилган кўчманчи тамаддунни йўқлайди. Миллий зиёлиларнинг барча вакиллари — олимлар ва ёзувчилар, алашўрдаликлар ва коммунистлар 1930 йилларда қувғин — сургунга учради.

Социалистик реализм. Кенгаш даврида қозоқ адабиёти ва санъатининг ривожланиши социалистик реализм стили ва усулини киритиш билан боғлиқ бўлди.

Социалистик реализм — социализм билан коммунизм қурувчиларнинг дунёқарашини эстетик томондан кўрсатадиган бадиий усул. Социалистик реализм услубида асарларнинг мазмуни ва шакли социализм давридаги ҳаётий муродларни (Коммунистик партия билан ишчи синфининг етакчилик ролини, меҳнат фаолиятини, душманларга қарши нафратни, янгиланиш эстетикаси ва ташаббусни қўшганда) тасвирлайди.

1930-йилларнинг ўртасидан бошлаб социалистик реализм кенгаш ёзувчиси ва рассом учун рухсат берилган, ижодкорликнинг фақат битта "социалистик" мазмуни талаб қилинди. Бу "тор йўл, тойғоқ кечишдан" ўтган ва энг охирида "коммунизм қурувчиларининг" қаторига қўшилган (классик мисолларнинг бири сифатида Сабит Муқановнинг "Бўтакўз" (1938) романини айтиш мумкин) "оддий одамлар" тўғрисида асарлар бўлиши шарт бўлди. Октябрь инқилобини, Ленин ва Сталинни мақтаган шеърлар, поэмалар, пьесалар ва романлар бўлиши шарт эди. Адабиётдан "тури бўйича миллий ва маъносига кўра социалистик" бўлиши талаб қилинди.

С.Муқанов

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

А.Қастеев номидаги санъат музейи

Қазақфильм

Санъат соҳасининг янгиланиши қозоқларда профессионал театрнинг, мусиқа санъатининг янги турлари (симфония ва камер мусиқа, опера, балет), рассомлик ва ҳайкалтарошлик санъатининг пайдо бўлишига олиб келди. Қозоқ драма театри 1926 йилда Қизилўрдада (1928 йилдан бошлаб Алматида) М.Ауезовнинг "Энглик — Кебек" трагедияси билан очилди. Ўттизинчи йилларда республикада яна бир неча театр пайдо бўлди. 1934 йили композитор А.Жубанов қозоқ мусиқа асбоблар оркестрини, филармония ва Қозоқ мусиқа театрини қурди. Қозоқ халқ мусиқасини ёзиб олишнинг асосида халқ руҳига тўла дастлабки қозоқ опералари саҳналаштирилди. 1934 йилда биринчи қозоқ операси "Қиз Жибек" (композитор Е.Брусиловский) қўйилди. Бу қозоқ ва европа анъаналарининг узаор оҳангдошлиги бўлди. Қозоқ совет маданиятининг танлови сифатида 1936 йил Москвада қозоқ санъати ва адабиётининг ўн кунлиги бўлди. Бу ерда "Қиз Жибек" ва "Жалбир" опералари кўрсатилди. Қиз Жибек партиясини ажойиб қозоқ қўшиқчиси, "қозоқ бубули" номини олган. Кулаш Байсейитова ижро этди.

Қозоқ тавирий санъатининг асосчиси А.Қастеев бўлди, ҳозирги вақтда унинг исми билан Алматидаги Давлат санъат музейи аталган. Бу музейда қозоғистонлик рассомларнинг картиналари ва ҳайкалтарошлик ишлари, шу билан бирга Алматида 1935—1967 йилларда ҳаёт кечирган С.Калмиковнинг ишлари ҳам қўйилган. Санъатнинг янги турларининг ичида кино ҳам бўлди. 1929—1931 йиллари Алмати шаҳрида ҳужжатлили қисқа метражли киноларни суратга олган биринчи киностудия ишлади. 1934 йил кинохроника студияси очилди. Москвада эса фильмларни қозоқ тилига дубляж этиш бошланди. 1938 йили "Ленфильмда" қозоқнинг биринчи бадиий фильми "Амангелди" (бош ролда — Е.Ўмирзақов) туширилди, бу катта маданий воқеага айланди.

Хулоса: Маънавий маданият соҳасида тубдан янгиланиш намоён бўлди. Дунёвий мактаб шаклланди, ҳаммага бирдай бошланғич таълим

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

киритилди, қозоқ техникумлари ва олий ўқув юртлари пайдо бўлди. Ижодий зиёлилар санъатнинг замонавий жанрлари ва турларини яратди. Динга қарши кураш ва атеистик ташвиқот шароитларида исломнинг жамиятнинг маънавий ҳаётига таъсири заифлашди. 1930 йилларда кенгаш мамлакати ёзувчилар ва рассомларни қатъий назорати остига олди: шундан кейин уларнинг ижодлари "тури бўйича миллий, маъносига кўра социалистик" бўлиши шарт эди (социалистик реализм). Миллий зиёлиларнинг энг ёрқин вакиллар қувғин — сургунга учради.

Ўзингизни текширинг.

1. Кенгаш ҳокимиятининг исломга боғлиқ сиёсати қандай бўлди? Алифбенинг ислоҳоти нима учун ислом билан кураш усули бўлди?
2. Янгиланиш ва саноатлантирш нима учун хар доим билим беришни ривожлантириш билан бир қаторда юрди? Қозоқ КСР — да билим бериш тизмининг ривожланиши ҳақида гапиринг.
3. 1920—1930 йилларда қозоқ маданиятининг ҳолати нимаси билан ажралиб турди?
4. 1920—1930 йиллардаги қозоқ ёзувчиларининг қандай икки гуруҳга бўлиш мумкин?
5. *Социалистик реализм* усули деганимиз нима? "Турига кўра миллий, маъносига кўра социалистик" деган сўзни қандай тушунасиз?
6. 1920—1930 йиллари қозоқ адабиёти ва санъатида қандай янги жанрлар пайдо бўлди?

Кичик гуруҳлар учун топшириқ.

1920—1930 йилларда қозоқ маданиятининг атоқли вакиллари тўғрисида тақдимот тайёрланг.

Мураккаб топшириқлар.

Автоном, кейин иттифоқдош кенгаш республикаси мартабасини олгандан сўнг Қозоғистонда бу мартабага мос келадиган "миллий" атрибутлар пайдо бўлди. Матнни диққат билан ўқинг ва суҳбатнинг қандай атрибутлар хақидалигини тушунтиринг.

59-§. Совет даврида Қозоғистон маданияти (1940–1980 йиллар)

Ушбу дарсда:

- Мухтор Авезов ижоди;
- Тарихий роман қозоқ адабиётининг асосий жанри сифатида;
- Қозоғистоннинг мусиқий санъати;
- Кенгаш даврининг ютуқлари ва зиддиятлари.

Мухтор Ауезов ижоди — қозоқ совет адабиётининг чўққиси. Мухтор Авезов (1897—1961) қозоқ адабиётининг тарихида ўзгача ўрин эгаллайди. М.Авезов ижодига Ғарб ва Шарқ адабиётининг турли оқимларини бошидан ўтказди ва унинг ижодкорлиги социалистик реализм доирасидан чиқиб, модерн сифатида бўлди, унинг пьесалари қозоқ драма-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Калит сўзлар:

- Маданият
- Социалистик реализм
- Тарихий роман
- Опера
- Халқ асбоблари оркетри
- Театр
- Кино
- Архитектура
- Шаҳарлаштириш
- Ижодий уюшма
- Руслаштириш

тургиясининг классикасига айланди. “Абай йўли” роман — эпопеяси (1954 йилда битган) — қозоқ адабиётининг асосий эпик ва реалистик романи, қозоқ ҳаётининг бадиий энциклопедияси бўлди. Тарихий — биографик роман жанри М.Авезовга замонавий ҳаёт тўғрисида тўғридан — тўғри ёзмасликка ва XX асрнинг ўртасига томон йўқолиб анъанавий маданият образини тақдим этишга имкон берди. Бу назоратсиз қолмади: М.Авезов қувғинга учради ва фақат ““илиқликнинг”” бошланиши билан (1950 йилларнинг ўртасида) ҳаётлигида классик сифатида танилди.

1960—1980 йиллардаги тарихий роман. Кейинги кенгаш даврида ҳам кўплаб ёзувчилар социалистик реализм методида ижод қилишни давом эттирди. Ишлаб чиқариш илғорлари ва ривожланиши ҳақидаги романлар ва повестлар адабиётнинг ўзига хос жиҳати бўлди. Лекин бу асар одатда китобхонлар орасида машҳур бўлмади. “Илиқлик” даврида (1950 йилнинг иккинчи ярми — 1960 йилларнинг биринчи ярми) ноқонуний қувғин-сургунга дучор бўлган ёзувчиларни оқлаш адабиётдаги вазиятга ўз ҳиссасини қўшди. Жангчи ёзувчилар (Бауржон Мўмишўғли, Қ.Қайсенов каби) ижодкорлиги, психологизм ва янгиликка йўналтирилган “олтмишинчи йилги” ёзувчи ва шоирларнинг пайдо бўлиши социалистик реализм доирасидан чиқишга имкон берди. Носирлар ўзларининг ҳақиқий фикрлари ва ҳиссиётларини етказишга ҳаракат қилди. Шундай жанрлардан бири тарихий роман бўлди. Қозоқ ёзувчилари тарихий романларида, кўчманчи ҳаёт ва Қозоқ даласининг буюк шахслари ҳақида халқнинг тарихий хотирасини қайта тиклашга ҳаракат қилдилар. Масалан, С.Муқанов Чўқон Уалиханов тўғрисида “Оққан юлдуз” трилогиясини ёзди. А.Нурпейисов XX асрнинг бошида Орол балиқчилари тўғрисида “Қон ва тер” трилогиясини ёзди. Социалистик реализмнинг устаси Ғ.Мусирепов “Ўлпон” тарихи романини нашр этди. С.Жунисов Ақан сери тўғрисида дилогия ёзди. И.Есенберлиннинг кўчманчилар

Мухтор Ауезов

Ғ.Мусирепов

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

тамаддунининг “олтин асри” тўғрисида романлари китобхонлар орасида муваффақиятли бўлди. “Кўчманчилар” трилогияси фақат рус тилида (таржимаси М.Семашконики) жами 1,5 млн дон бўлиб, 12 марта чоп этилди. А.Алимжановнинг “Дала садоси” трилогияси машҳур бўлди.

М.Мақатаев

Тарихий жанрдан ташқари кичик психологик проза, болалар адабиёти ривожланди, биринчи қозоқ детективлари ва илмий фантастика жанрининг асарлари яратилди. Ушбу босқичда қозоқ лирик шеърияти юксак обрўга эришди (Қ.Мирзалиев, Т.Молдагалиев, М.Мақатаев).

Т.Мўлдағалиев

Кўп миллатли Қозоғистонда фақат қозоқ адабиёти ривожланиб қўйгани йўқ. Қозоғистонлик рус ёзувчиларининг ичидан И.Шухов, М.Зверев, Д.Снегин, Н.Анов номларини ёдга олиш мумкин. Алматида туриб, кўп йиллар давомида сургунда бўлган истеъдодли ёзувчи Ю.Домбровский (“Кўҳналик ҳимоячиси” ва “Кераксиз буюмлар факультети” романлари) ижоди Қозоғистон билан боғлиқ. Қозоғистонда рус тилида ижод этадиган кўплаб яхши шоирлар чиқди. Уларнинг ичида Қозоқ даласи ва қозоқ тилининг тарихий қадриятларини фикр элагидан ўтказган О.Сулейменов бўлди. Унинг “АзиЯ” китоби етмишинчи йилларда энг машҳур китабларнинг бири бўлди. У ўтган даврдаги туркий — славян маданиятларнинг ўзаро таъсири ва маданиятининг ўзаро таъсири ва этнолингвистик муносабатларига қизиқиш уйғотди. Мавзу совет раҳбариятига итоатсизлик бўлиб кўринди, муаллиф миллатчиликда айбланиб, китоб вақтинча тақиқланди.

О.Сулейменов

Мусиқа санъати. 1944 йили Алмати консерваторияси очилди, у “классикларни” ҳам, “халқчилларни” ҳам тайёрлади. Қозоқ опера санъатининг чўққиси А.Жубанов ва Л.Хамидининг “Абай” операси (1944) ва М.Тўлебаевнинг “Биржан — Сара” операси (1946) бўлди. Урушдан кейинги вақтда Абай номидаги театрда қозоқ ва чет эл операларида СССР Халқ артистлари — Бибигул Тўлегенова, Роза Жаманова ва Эрмак Серкебаев каби истеъдодлар ўз санъатлари билан ярқиради. Бошқа мусиқий жанрлар: симфония,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

камера, эстрада, қўшиқ мусиқаси ривожланди; хорлар ва оркестрлар иш олиб борди. Уларнинг ичида энг йириклари ўз вақтида А.Жубанов қурган Қурманғази номидаги халқ чолғу оркестри, композитор ва дирижер Н.Тилендиевнинг бошқарувидаги — "Ўтрор сози" оркестри бўлди. Халқ торли ва пуфлама асбобларнинг мослашиши, оркестр куйлари ва халқ қўшиқ мусиқасини қайта ишлаб чиқиш қозоқ мусиқасида янги йўналиш бўлди. Совет даврида халқ орасида шу кунгача машҳур кўплаб қозоқ мусиқалари яратилди.

Театр ва кино. 1945 йили Алматига сургун қилинган Наталья Сацнинг саъй — ҳаракатлари билан болаларнинг кўнглидан ўрин олган. Ёш томошобинлар театри Қозоғистон пойтахтида пайдо бўлди. Етакчи қозоқ театри 1961 йилда М.Ауезовнинг номи берилган Алматидаги академик қозоқ драма театри бўлди. Ушбу саҳнада Ш.Аймановнинг ёрқин актёрлик ва режиссерлик истеъдоди танилди. Қирқ йил давомида театрнинг бадиий раҳбари А.Мамбетов бўлди, унинг "Она — Ер она" (Ч.Айтматовнинг повестига кўра), "Қон ва тер", "Қоракўз", "Абай", "Кўктўбедаги учрашув" ва бошқа спектакллари қозоқ санъатини юксак чўққиларга чиқарди. Алматидаги М.Ю.Лермонтов номидаги Рус драма театри, Уйғур ва Корейс мусиқа комедия театрлари барча республика бўйича ўнлаб туман театрларининг томошабинларини сифатли спектакллари билан қувонтирди.

1941 йили сентябрь ойида Алмати бадиий фильмлар студияси (1960 йилдан бошлаб — "Қозоқфильм") ташкил этилди. Унда уруш бошланиши билан Қозоғистон пойтахтига кўчирилган, кўплаб обрў қозонган киноматографчилар ишлади. Уруш вақтида туширилган кўплаб совет фильмлари Алматида туширилди. Урушдан кейин "Қозоқфильмда" тамошобинлар авлодининг севимли кинолари туширилди: Ш.Аймановнинг "Қиз ва йигит", "Бизнинг севимли шифокор" ва "Тақияли фариштa" комедиялари, "Қиз Жибек" эпик фильми (режиссери С.Қожиқов), А.Ашимов тушган, саргузаштли "Атаманнинг охири" (реж. Ш.Айманов) ва "Транссибирь экспреси" (реж. Э.Уразбаев), "Кўксерак" драмаси (М.Ауезовнинг ҳикоясига кўра, реж. Т.Ўкеев), болаларга аталган А.Қарсақбаевнинг фильмлари ("Менинг исмим Хўжа" ва "Алпомиш мактабга боради").

Совет даврида маданий аҳволнинг ўзига хос хусусиятлари. Маданият соҳаси атаб ўтилган ижодлар билан тугаб қолмади. Уларнинг мутлақо янги меъморчилик саньати билан қурилган, мактаблар, университетлар, кутубхоналар, театрлар, филармония, кинотеатрлар, маданият уйлари, стадионлар, спорт саройлари, цирк, ботаника боғлари, хиёбонларни, ("маданий дам олиш ўринлари" деб аталадиган) қамрайдиган шаҳар ижтимоий — маданий марказни ташкил этиши шаҳар кўринишини

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ғ.Мусирепов номидаги болалар ва ёш ўспиринлар театри

ўзгартирди. Элнинг барча ҳудуларини газеталар ва журналлар билан, радио ва телевизорлар билан таъминлаш одамларнинг турмуш тарзини бутунлай ўзгартди.

Бу муҳим! Совет даврида билим бериш, маданий маърифат, адабиёт ва касб хунар, унинг ичида "тури жиҳатидан миллий" санъат соҳасидаги ютуқлар таъсирли бўлди. Мамалакатнинг маданий сиёсати Қозоғистонда юқори маданий ва эстетик сўровлари мавжуд, европалаштирилган шаҳарликлар авлодининг шаклланишига олиб келди.

Ютуқлари билан бир қаторда камчиликлар ҳам бўлди. Биринчидан, КСРИ да ҳар қандай руҳий изланишларга тўсқинлик қиладиган атеизм мавжуд эди. Иккинчидан, давлат томонидан ўрнатилган ягона фикрлаш ижодкорлик эркинлигини чеклаб ва уларни қаттиққўл доирага олди.

"Илиқлик" даврида илм ва маданиятни ғоявий назорат қилиш сталин даври билан солиштирганда босилса ҳам О.Сулейменов мисоли кенгаш цензурасининг ҳатто адабий фикридан ва адабиётшунослик изланишларидан ҳам "ғоявий диверсиянинг" топилиши мумкинлигини кўрсатди.

Учинчидан, кенгаш давлати ижодийликни қўлламади: яъни бадиий изланишга эмас, доимо тасдиқланган асосда бўлиши шарт эди (бу адабиётда ҳам, рассомликда ҳам, меъморчиликда ҳам кўринди).

Тўртинчидан, ижодий уюшмаларнинг (Ёзувчилик уюшмаси, Рассомлар уюшмаси ва бошқалар) яратилиши нафақат давлат ижодкорларини кузатишга, балки уларнинг садоқати учун яхши пул тўлашга олиб келди: уюшмаларга аъзолик кўплаб афзалликлар берди. Бу вақтда

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

М.Ауезов номидаги қозоқ драма театри

уюшмага аъзо бўлмаган ёзувчилар ўз асарларини нашр эта олмади, рассомлар ўз расмларини кўргазмаларда намойиш эта олмадилар; агар ижодкор (суратчи, олим, ёзувчи) "партия йўналишига қарши" бўлса, у ҳаётда ижодкор камбағалликка учради.

Руслаштириш муаммолари. Совет ҳукумати ўзининг мавжудлигининг дастлабки йилларида миллат таълимини миллий тилларда тарғиб қилиш учун жуда кўп ишлар қилди. Лекин кейинчалик билим бериш ва ижтимоий ҳаётни интернационаллаштириш деб аталадиган жараён бошланди. У КСРИ-нинг миллий четки атрофларини руслаштиришни амалга оширди. Бундан ташқари, Қозоғистон рус казаклари ва деҳқонлардан ер ўрганувчилар ва 70-йилларда "комсомол қурилиш" лойиҳасининг иштирокчиларигача кўплаб кўчиб қўниш оқимларининг тўхташ нуқтаси бўлди. Бу республика халқига славян халқи фоизининг тез кўпайишига олиб келди. КСРИ нинг руслаштириш сиёсати қозоқ тилидаги мактабларни ёпишга, рус тилининг расмий тил, олий билим ва илмнинг тили сифатида устунликни эгаллашига олиб келди. Ўз болаларига яхши таълим беришни истаган қозоқлар болаларини рус мактабларига беришга (шу билан бирга шаҳарларда қозоқ мактаблари жуда кам бўлди) мажбур бўлди ва бу қозоқ тилини ночор ўзлаштирган шаҳарлик қозоқларнинг келиб чиқишига олиб келди. Бу миллий маданият учун катта муаммо бўлгани аниқ. Унинг таъсири шу кунгача сезилмоқда.

Хулоса: урушдан кейинги даврда қозоқ адабиётининг чўққиси М.Ауезовнинг ижодкорлиги ва тарихий роман бўлди. Мусиқа, театр санъати, кино, архитектура ва рассомлик санъатлари сезиларли

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ютуқларга эришди. Шунингдек, маданият коммунистик идеологиянинг тепкисида бўлди, ижодий зиёлилар "тури жиҳатидан миллий, маъносига кўра социалистик" асарлар ясашга мажбур бўлди. Бу маънавий ва интеллектуал изланишларни, қийинлаштирди. Бундан ташқари, миллий маданият руслаштиришга олиб келадиган билим бериш ва ижтимоий ҳаётни интернационаллаштириш томонидан доимий таҳдид остида эди.

Ўзингизни текширинг.

1. Мухтор Ауезов қозоқ адабиёти тарихида қандай ўрин эгаллайди?
2. Ёзувчилар ва рассомлар ҳатто коммунизмга ишонмаса ҳам, нима сабабдан социалистик реализм руҳида асарлар яратишда давом этди?
3. Совет даврида мусиқий санъат соҳасидаги ютуқлари тўғрисида гапиринг.
4. Ўз шаҳрингизда ёки туман марказида қайси меъморчилик ва монументал ёдгорликлар кенгаш даврига хос?
5. Маданиятнинг эркин ривожланишига тоталитар мамлакатнинг акс таъсири нимадан кўринди?

Кичик гуруҳларга мўлжаллангантопшириқлар.

1940—1980 йиллардаги совет маданиятининг атоқли намояндалари, севимли шоирларингиз, бастакор ёки актёрларингиз тўғрисида тақдимот тайёрланг.

Мураккаб топшириқлар.

1. СССРда диний қарашлар қаттиқ назорат остига олинган. Лекин Улуғ Ватан уруши вақтида у юмшарди. Масалан, Мусулмонларнинг ўрта осиёлик маънавий бошқармаси (САДУМ = МОАБ) қурилди. Сизлар қандай ўйлайсизлар, бу нима сабабдан бўлди?
2. Қозоқ тарихий романи нима сабабдан социалистик реализмга қарши норозиликнинг тури бўлди? Ўз фикларингизни ўқиган романларингиз асосида далилланг.
3. Сизга совет фильмлари ёқадими? Сиз қандай ўйлайсиз, совет кинолари ҳақиқий ҳаётни тасвирлайдими? У бўйича КСРИ ҳаёти тўғрисида тушунча бериш мумкинми?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

МИЛЛИЙ ЯНГИЛАНИШ ДАВРИДАГИ МАДАНИЯТ

60-§. Маданиятнинг ҳозирги даврга хос тараққиёти

Ушбу дарсда:

- Таълим ва маданият соҳасидаги ислоҳотлар;
- Қозоқ тили ва миллий маданиятнинг қайта тикланиши;
- Замонавий Қозоғистоннинг маданий ҳаёти;
- Жаҳон маданияти билан интеграция.

Калит сўзлар:

- Мустақиллик
- Марказсизлаштириш
- Қозоқ тили
- Миллий маданий мерос
- Ғоясизлантириш

Мустақилликка эришгандан кейин Қозоғистон маданиятининг ривожланиши. Миллий давлатчиликни қайта тиклаш миллий маданиятнинг янгиланиши ва ривожланиши билан давом этди. Давлатнинг бу соҳадаги устувор йўналишлари: қозоқ миллий маданияти ва Қозоғистоннинг бошқа этнослари маданиятларини сақлаш ва ривожлантириш; тарихий-маданий меросни сақлаш; қозоқ миллий маданиятининг энг яхши ютуқларини тарғиб қилиш.

Бу муҳим! Истиқлол даврида маданиятнинг ривожланишига таъсир қилувчи учта асосий омил: мафкуравий норозилик (адабиётда ва санъатда социалистик реализмни рад этиш), миллий манбаларга қайтиш ва ғарб маданияти билан кенгроқ алоқалар.

Қозоқ тилини сақлаб қолиш ва ривожлантириш бўйича чора-тадбирлар. Миллий маданиятни тиклаш учун қозоқ тилини сақлаш ва ривожлантириш бўйича чора-тадбирлар катта аҳамиятга эга. 1989 йилдан буён қозоқ тили давлат тилидир. Мустақил Қозоғистонда мактабларда қозоқ тилини ўргатиш сезиларли даражада кўпайди, кўплаб қозоқ мактаблари ва болалар боғчалари очилди. Қозоқ тилидаги телевизион ва радиоэшиттиришлар кўпайтирилди. Қозоқ тилига таржима қилинган сўзлар қадимги қозоқ сўзлари билан алмаштирилди.

Қозоғистонда муҳим тил сиёсати мавжуд. Қонунга кўра, фуқароларга ўзларининг тил белгиларини таъқиб қилиш тақиқланади. Бироқ давлат тилини билиш олий давлат лавозимлари ва баъзи касбларни эгаллаш учун мажбурийдир. 2010 йилдан бери Қозоғистонда расмий ҳужжатлар икки тилда юритилади. 2007 йилда “Учта тил бирлиги”

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

давлат лойиҳаси бошланди, келажакда ҳар бир Қозоғистонликнинг уч тилни ўрганиш имконини беради — қозоқ, рус ва инглиз. Аммо қозоқ тили Қозоғистоннинг кўп миллатли тил муҳитининг негизи бўлиб қолмоқда. Яқин келажакда қозоқ тили билими туфайли барча мамлакат фуқаролари қозоқ тилини ўргандилар. Қозоқ тилини янгилаш бўйича муҳим воқеа — Қозоқ ёзувини 2025 йилгача лотин ёзувига ўтказишдир.

Дин ва инсонларнинг диний қадриятларини ҳурмат қилиш. Мустақил Қозоғистон дин давлатдан ажратилган дунёвий давлатдир, аммо атеизм энди давлат ғояси эмас. Қозоғистонда инсон диний ҳиссиётларга ва руҳонийларга ҳурмат кўрсатишади. Мустақиллик йилларида кўпгина масжидлар ва ибодатхоналар қурилиб реконструкция қилинди. Асосий диний байрамлар нишонланади, диний адабиёт нашр этилади (экстремистик адабиётлардан ташқари). Дин билан боғлиқ барча урф-одатлар сақланади. Бундан ташқари, муқаддас жойлар энг муҳим миллий анъаналардан биридир.

Совет давридан кейинги Қозоғистонда илм-фан тараққиёти. Мустақил Қозоғистонда мажбурий ва бепул ўрта билим сақланди. Олий таълим барча қобилиятли ёшлар учун очиқ. Бироқ мактаб дастурлари қайта кўриб чиқилди ва янги дарсликлар чоп этилди. Қозоғистон олий ўқув юртлари абитуриентлари ўқув юртларига қабул қилиш учун 2004 йилдан буён МЯТ синовдан ўтадилар. Энг аълочи абитуриентлар “Келажак” дастури доирасида хорижий олий ўқув юртларида ўқишга қабул қилинади. Олий таълим тизимидаги ислоҳотларга беш йиллик олий таълим тизимининг ўрнини босувчи Болонья тизимини (тўрт йиллик бакалавр ва магистратура икки йил) жорий этиш киради.

Нашр ишларига доир сиёсатдаги ўзгаришлар. Бозор иқтисодиётининг ривожланиши кўп хусусий нашриётларнинг пайдо бўлишига олиб кел-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ди (уларнинг ҳозирги сони 1500гача). Давлат нашриёт дастурларида иштирок этади ва ижтимоий аҳамиятли адабиётларни нашр этади. Янги миқдордаги энциклопедия нашрлари чоп этилди. Китоб бозорида дарсликлар, болалар китоблари, қозоқ классиклари ва замонавий ёзувчиларнинг нашрлари, жаҳон адабиётининг қозоқ тилидаги таржималари мавжуд.

Номларни қайтариш. Совет мафкурасининг оқибатларини бартараф этиш усулларидан бири СССР даврида унутилган қаҳрамонлар ва ўтмишнинг буюк ёзувчилари номларини қайтариш эди. Маҳбуслар, ёзувчилар ва шоирлар оқланди. Рус ва кенгаш номлари бор шаҳарларга қишлоқлар ва кўчаларга қозоқ шахсларининг исмлари берилди ёки дастлабки қозоқча номлари қайтарилди. Қозоғистон пойтахти (1997 йилгача) руслаштирилган Олма-Ота номи Алмати, Жамбул-Тараз, Целиноград-Оқмўла (1998 йилдан Астана) Шевченко-Ақтау ва б.қ. алмаштирилди.

Қозоқ ва Қозоғистон маданиятининг буюк ёзувчилари, шоирлари, бастакорлари ва ҳурматли инсонлар юбилейларини нишонлаш муҳим воқеа бўлди. Юбилейларда аждодлар маънавий меросига эътибор қаратди ва уларни машҳур қилишга сабабчи бўлди. Эсда қоларли тарихий сана байрами жамоатчилик эътиборини мустаҳкамлашга хизмат қилади. 2004 йилдан "Маданий мерос" давлат дастури амалга оширилди. Унинг мақсади — миллий онгни маданий мерос орқали мустаҳкамлаш. Тарих ва археология ёдгорликларини сақлаб қолиш ва қайта тиклаш учун катта маблағ ажратилди. 25 минг ёдгорликдан юзга яқини ҳозирги кунда тўлиқ тикланган. Қозоғистон ўзининг машҳур

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

«Азия дауиси» фестивали

ёдгорликларини (Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси ва Тамғали петроглифларини) жаҳон миқёсида намойиш этишда фаол иштирок этди. “Қозоғистон сакраль харитаси” лойиҳасига боғлиқ маънавий маданият ёдгорликларини сақлашга янада кўпроқ эътибор қаратилди.

Янги маданий муассасаларнинг очилиши. Пойтахт Астанага кўчирилгандан сўнг, у мамлакатнинг маданий маркази бўлди.

1998 йилда Астанада Миллий мусиқа академияси ташкил этилди (ҳозир Қозоқ Миллий санъат университети. Ўз меъморчилиги асосида “Қозоғистон” концерт зали, “Астана-Опера” опера ва балет театри, “Астана-Балет” театри, Хореография академияси очилди. 2000 йили Алматида Т. Жургенов номидаги Қозоқ давлат (2001 йилдан миллий) санъат академияси ташкил топди. Музей ва галерея ҳаракати ривожланмоқда: кенгаш даврида қурилган кўргазма заллари ва музейлар билан бирга, янги галереялар — “Тангри Умай”, “Улар”, “Арт нават”, “Қулончи” замонавий санъат маркази ва бошқалар иш олиб бормоқда.

Мусиқа — қозоқ санъатининг асосий тури. Қозоғистода санъатнинг энг талабга эга тури мусиқа. Бу мусқий анъананинг қадимдан келаётганлиги ва абадийлиги, ёш талантларнинг янги тўлқиннинг кўпайиши билан боғлиқ. Замонавий Қозоғистонда анъанавий халқ мусиқаси ҳам, шунингдек ғарб маданияти анъаналаридан келиб чиққан симфоник ва камера мусиқа ривожланмоқда. Ҳар кун бутун Қозоғистон бўйича тўлган концерт майдонларида катта ва кичик мусиқа жамоаларининг, жумладан, симфоник оркестрлар ва халқ асбоблар оркестрлари концертлари бўлади. Эстрада мусиқаси ҳам ривожланмоқда, янги юлдуз-ижрочилар пайдо бўлмоқда (Д. Қудайберген ва бошқалар).

Фестиваль ва мусобақалар ўтказиш. Мустақил Қозоғистонда кўплаб мусиқий, театр ва турли фестиваллар, мусобақалар ва совринлар,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

«Ўторнинг қулаши» фильмини суратга олиш гуруҳи. 1991 йил.

жумладан халқаро совринлар пайдо бўлди. Бу туркий анъанавий мусиқасининг "Астана-арқау" фестивали, Алматидаги пианиночилар мусобақаси, "AstanaPianoPassion" ва "Опералия" фестиваллари, "Шакен юлдузлари" кинофестивали, Марказий Осиё халқларининг театр фестивали, "Тарлан", "Дарин" совринлари ва бошқалар. Фестиваль ва мусобақалар замонавий Қозоғистоннинг маданий ҳаётини ёрқин ва ранг-баранг этди. Республика "Мустақиллик тўлқини" ижодкорлик мусобақаси санъатнинг янги асарларига аталган ва ички рассомлар ҳамда чеварларни қўллаб-қувватлашга, санъатнинг миллий объектларини ривожлантиришга йўналтирилган.

Қозоғистон киноси. "Қозоқфильм" киностудиясида янгиланиш ишлар олиб борилди ва энди компания турли форматдаги фильмлар туширишга имкон берувчи замонавий ускуналарга эга. Қозоғистон кинолари халқаро кинофестивалларда иштирок этади. А. Амирқуловнинг "Ўторнинг парчаланиши" ва "Хайр, Гулсари!", Д. Ўмирбаевнинг "Ғайрат", "Кардиограмма" Р. Абдрашевнинг "Қайта тикланиш ороли" ва "Сталинга совға", Е. Турсуновнинг, "Чол" ва "Дайди", Э. Байғазиннинг "Уйғунлик сабоқлари" халқаро даражада машҳур бўлди. Қозоқ тижорат фильми "Кўчманчи" ва "Мўғул" (режиссери Сергей Бодров) каби тарихий блокбастерлар, Қозоқ киноси биографик "Мустафо Чўқай" ва "Омонат" фильмларини ишлаб чиқиш билан мақтана олади.

Адабиёт. Миллий қайта тикланиш қозоқ адабиётининг мафкуравий ва бадиий янгиланишига олиб келди. Бироқ услуб янгиланиши секин борди. Ғарб адабиёти билан таниш ёзувчиларнинг бир қисми

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1990 йилларда постмодерн тажрибалар қилишга мажбурлади. Бу изланишлар кўп даражада рус тилли шеърият ва насрни ташкил қилди. Бу вақтда қозоқ адабиётида тил ва турга "ҳужум" қилишга қаршилик билдирди. Замонавий қозоқ адабиётида социалистик реализмнинг бузилмас қоидаларидан тўлиқ воз кечиш, мафкуравий парчаланиш, ҳаёт ҳодисаларига тарихий усулни чуқурлаштириш, олдинги қаторга миллат манфаатлари чиқариш хос. Шу билан бирга кўплаб қозоқ ёзувчилари услуб ва тажриба эркинлиги учун курашмоқда.

Санъатдаги янги йўналишлар ва жанрлар. СССР парчалангандан сўнг "темир чимилдиқнинг" қулаши туфайли Қозоғистон санъати ғарб санъатидаги замонавий жараёнлар ҳақида маълумот ола бошлади. Кўп аҳборотлилик оқим ўзининг бир силкинишига ва рассомларнинг тўлиқ муҳим соҳаларга кетишига олиб келди. Рассомлар социалистик реализмни рад этди ва санъатдаги янги жанрларни, услуб ва йўлларни излай бошлади. Иккинчи тарафидан, миллий қайта тикланиш анъана ва халқ санъатига, қозоқ фольклорли ва тарихига кучли қизиқиш уйғотди. Кўплаб қозоқ рассомлари қозоқларнинг анъанавий тушунчаларига суянди, аждодлар қадимги санъатининг қадриятларига қайтмоқда, бунинг устига миллий ғоя олдинги қаторли санъат асарларидан ўрин олмоқда.

Халқаро маданий майдонга интеграциялашиш. Қозоғистон маданияти халқаро даражада фаол ривожланмоқда. Халқаро мусобақалардан ташқари, қозоғистонлик ижодий жамоалар ва санъаткорларнинг чет элларда иш сафарларининг, шунингдек, чет эл ижрочиларининг бизнинг элимизда иш-сафарлари муҳим аҳамиятга эга. А. Жубанов ва Л. Хамидийнинг "Абай" операсини 2012 йилда Жанубий Тюрингия (Германия) опера театрининг тарихий саҳнасида кўриш муҳим воқеа бўлди: қозоқ операси биринчи марта Ғарбий Европа театр саҳнасида олиб борилди. Қозоқ этник мусиқаси ҳам ғарб мусиқачиларига қизиқарли бўла бошлади. Масалан, Алмати симфоник оркестри қозоқ мавзусига сюиталарни британиялик бастакор К. Дженкинснинг ишлов бериши билан ижро этади.

Жаҳон маданий майдонга интеграциялашувнинг ташқи ва ички объекти бўлди. Ташқи тури-бу фестиваллар, гасроллар, кўргазмалар, уларнинг изланишлари ва натижаларини кўрсатиш. Бошқа халқларнинг ютуқлари билан ва санъатининг дунё миқёсидаги жараёнлари билан танишиш муҳим. Ички тури — бу жаҳон маданият ютуқларини ўрганиш.

Бу муҳим! Расм, ҳайкалтарошлик, опера, балет, симфоник мусиқа, меъморчилик, кино — бу қозоқлар учун санъатнинг янги ва одатдан ташқари турлари,уларни қозоқ халқи жуда мукаммал ўрганди ва миллий таснифлаб берди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

“Ташкил топадиган умумқозоғистонлик маданий ҳаёт бизнинг мамлакатимиз чегараларида ёпиқ маданий тизим бўлмаслиги лозим. Унинг асосий белгилари- қоида томонидан очиқлиги ва бошқа маданий оқимлар билан суҳбатга йўналтирилганлиги”

Н.А. Назарбаев

Умуман олганда, мустақил Қозоғистоннинг маданий ҳаёти ҳар томонламадир. Миллий билим тил, мусиқа декоратив-амалий санъат, миллий одатлар, анъана ва байрамлар (масалан, миллий байрамига айланган Наврўз), миллий спорт турлари қайта янгиланмоқда. Бу маданият соҳасида муаммоларнинг (руслаштириш натижасида, қишлоқ мактабларининг шаҳар мактабларидан ортда қолиши, олий таълим ва илм-фан муаммолари ва б.қ) йўқлигини билдирмайди, бироқ улар аста-секин ечим топади.

Хулоса: Мустақиллик йилларида Қозоғистон маданияти жуда муваффақиятли ривожланмоқда, элимизда ҳар томонлама маданий ҳаёт юритилмоқда. Маданиятнинг ривожланиши миллий қайта тикланиш билан қатор юритилади ва унга таъсир кўрсатади. Мафкуравий парчаланиш, ғарб маданияти билан муносабатлар, янги жанрлар ва услублар пайдо бўлишининг халқ маданияти ва қозоқ тилининг қайта тикланиши билан бир вақтда бўлиши, уларнинг мамлакат томонидан қўллаб-қувватланиши Қозоғистон маданиятининг замонавий аҳволини акс эттиради.

Ўзингизни текширинг.

1. Мустақиллик йилларида таълим бериш ва маданият соҳаларида юритилган ислоҳотлар ҳақида гапиринг.
2. Қозоғистоннинг замонвий маданиятининг ривожланишини аниқловчи асосий учта омилни атанг.
3. Мустақиллик йилларида Қозоғистонда қандай янги маданият марказлари пайдо бўлди?
4. Қозоғистон учун санъатнинг асосий тури нима учун мусиқа ҳисобланади?
5. Шаҳрингизда (вилоятда) мана шу йили қандай маданий чора-тадбирлар бўлиб ўтди? Сиз иштирок эта олдингизми? Шу ҳақида гапиринг.

Мураккаб топшириқлар.

Берилган мавзуларнинг бирига эссе ёзинг: “Менинг севимли фильмим”, “Менинг севимли ёзувчим”, “Менинг севимли рассомим” (мустақиллик давридаги фильмлар ва авторлар).

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ЛУҒАТ

«Авесто» — зороастризмнинг муқаддас китоблар тўплами, энг қадимий эронлик ёзма манба.

Автономия — ўз-ўзини бошқариш. Мамлакат таркибидаги ҳудудий (миллий-ҳудудий) автономия-қайсидир миллатнинг ўзига бўлинган ҳудудда мустақил бошқариш ҳуқуқини эгаллаши.

Автохтон халқ — ҳудудни мигрантлар пайдо бўлгунча дастлаб эгаллаган этнослар.

Антик — қадимги юнонлар ва римликларнинг тарихи ва маданиятига боғлиқ нарсалар.

Антропогенез — одам пайдо бўлиши.

Антропология (табиий антропология) — одам ва унинг наслининг биологик табиати, келиб чиқиши ва эволюцияси ҳақида илм.

Археология — қадимий халқларнинг ҳаёти ва маданиятини омон қолган ёдгорликлар орқали ўрнагадиган фан.

Археологик маданият — бир ҳудуд ва даврга мансуб умумий белгилари бор моддий ёдгорликлар мажмуи.

Ассимиляция (этнология) — бир этноснинг бошқа, кучсиз ва сони оз этносни ўзига қўшиб олиши.

Аждодларга сиғиниш — диннинг қадимги ва кенг тарқалган рамзларидан бири, унинг асосида вафот этган ота-боболар ва қариндошларга сиғиниш ва аждодлар авлодларининг ҳаётига сеҳрлилик билан иштирок этиши ҳақида ишонч.

Атеизм — Худога ишонишни йўққа чиқаришга асосланган дунё таниш..

Анъана — тарихий шаклланган ва авлоддан авлодга бериладиган урф-одатлар, қоидалар ва тартиблар.

Анъана — авлоддан-авлодга бериладиган ва жамият муносабатларини тартибга солувчи тушунчалар ва урф-одатлар тўплами.

Анъанавий жамият — анъанавий равишда тартибга солинадиган жамиятдир.

Анъанавий маданият (янгилаш назарияси) — аграр (индустриягача) жамиятга хос маданият.

Анъанавий турмуш тарзи — инсон ҳаётининг асосий босқичлари (туғилиш, ўсиш, уйланиш, кўмиш) билан боғлиқ урф-одатлар.

Босқоқ (мўғулча, даруға) — солиқ йиғувчи.

Босмачилар — Фуқаролар уруши пайтида Марказий Осиёдаги кенгаш ҳукуматига қарши чиққан мусулмон жамоасининг номланиши.

Бек — уруғ ёки қабила раҳбари (туркийларда).

Бекларбеги — бош қўмондон.

Бий (қоз. Би, туркча — бек) — қозоқлардаги уруғ ёки қабиланинг маъмурий ҳарбий ва суд ҳукмдорлигига эга бўлган раҳбар.

Бирпартиявий тизим — бу вақтда жамоат қурилиши ҳукмрон партиядан бошқа партияларга тақиқланган (масалан КСРИ-да).

Биликлар — Чингизхоннинг Мўғул империясида ҳуқуқий тартибни белгилаган сўзлари.

Бўдин(будин) — қабилавий иттифоқ (туркийларда).

Большевиклар — Россияда 1917 йилда октябрь ойида ҳукумат раҳбариятини босиб олган В. И. Ленин бошчилигида Россия социал-демократик ишчи партиясининг (кейинчалик компартиянинг) инқилоб франкцияси (бўлаги). “Коммунистлар” сўзининг синоними.

Буржуазия — капиталистлар, ишчилар меҳнатидан фойдаланувчи, капиталистик корхоналар хўжайинлари.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Буюк Дашт — Евроосиё қитъаси ўртасидаги дала.

Бронза даври — милодгача III мингйилликнинг охири-I мингйиллик боши, бу вақтда темир металлургияси бошланиши, ғилдиракли транспрот воситаларидан фойдаланилиши, фермани ўрнатиш билан бошланган ўзгаришлар.

Вазир (ўрта асрлар мусулмон давлатларида) — биринчи министр;солиқлар билан шуғулланадиган ҳокимият (двеоннинг) бошчиси.

Вассал давлат — суверен давлатга бўйсунадиган,бироқ ўз ҳукмдорини сақлайдиган давлат.

Генеалогия — оила тарихи.

Гуруҳ курашлари — жамият гуруҳларининг кураши ва қарама- қаршилиги. Марксизм-ленинизмда тарих ҳаракатлантирувчиси ҳисобланади.

Демократия — давлат сиёсий қурилишининг тури, бу вақтда халқ ҳукуматнинг қонуний ва ижрочи функцияларини тўғридан-тўғри ёки ўз вакиллари орқали амалга оширади.

Депортация — аҳолининг мажбурий кўчиши.

Дастлабки жамоат ташкилоти (формация назариясида) — тарихий томонидан дастлабки ижтимоий-иқтисодий ташкилот, унга ишлаб чиқиш кучларининг ривожланишининг паст даражаси, гуруҳларнинг йўқлиги ва уруғ жаоати хос.

Дуализм (фалсафада) — ҳақиқатни тушунтириш учун бошқарилмайдиган ва ҳар хил (гетерогенли) иккита ташаббусдан фойдаланиш.Дуализм мисоллари Худо ва дунё материя ва руҳ, тана ва онг, ҳақиқат ва ёлғон, яхши ва ёмондир.

Евроцентризм — европача ривожланиш йўлини бутун жаҳон учун бир хил ва умумий йўл деб ҳисобловчи назариялар тизими.

Ёзма манбалар — тарихий манбалар сифатида фойдаланилган ҳужжатлар, йилномалар, тарихий ўрганишлар, обидалар, бошқа бадиий асарлар.

Жадидчилик — XIX аср охири — XX асрнинг бошида Россия империясидаги мусулмонлар орасидаги ижтимоий сиёсий, таълим, ислоҳотлар ҳаракати.

Жуз — қозоқлар таркибидаги қўшимча этник, этник ҳудудий бирлашма (қабилалар иттифоқи).

Жамоалаштириш — СССРдаги якка хўжаликларини жамоа хўжаликларига бирлаштириш жараёни.

Жамоа — колхозчиликнинг кооператив шакли, якка тартибдаги хўжаликни жамоаларга бирлиштириш.

Зардуштийлик — қадимги эронликлар дини.

Ижтимоий эволюция — вақт ичида ижтимоий объект ёки тузилишни ўзгартиришнинг босқичма-босқич жараёни бўлиб, у бошқа сифат ёки тузилиш пайдо бўлишига олиб келади.

Иерархия — жамоат гуруҳлар ёки унвонларнинг энг пасткиларидан юқорига қараб, уларнинг бўйсиниш кетма-кетлиги билан жойлашуви.

Империя — раҳбар император ёки унга тенг (масалан, буюк хон ёки шоҳаншоқ) обрўси бор, кучли монархиялик давлат.Империя империяни ташкил этувчи халқ (империя халқи) босиб олган (бўйсундирган) кўплаб ҳар хил эллар ва халқларни бирлаштиради.

Интеграция (иқтисодий) — бу давлатлараро иқтисод ва сиёсат асосида миллий иқтисодий тизимларни бирлаштириш ва уйғунлаштириш жараёни.

Интернационализм — халқлар орасида дўстлик ва ҳамкорликни ривожлантиришга қаратилган мафкура.

Ислом — VI асрда Муҳаммад пайғамбар томонидан пайдо бўлган, жаҳон монотеист динларидан бири. Ислом тарафдорлари фақат Худога — Аллоҳга ишонади.

Исломлаштириш — исломни қабул қилиш жараёни.

Ишлаб чиқарувчининг ишлаб чиқариш усули — бу деҳқончилик, чорвачилик; Кейинчалик — ер ҳайдашга асосланган деҳқончилик.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Иқтисодий детерминизм (формацион назарияда) — ижтимоий тузилишларнинг ўзгариши кучларининг ривожланиши натижасида бўладиган, бунинг босимликка интиладиган янги жамоат гуруҳларининг пайдо бўлишига олиб келиши ҳақида тушунча.

Иқтисодий сиёсат — макроиқтисодий даражада иқтисодий қарорларни танлаш ва амалга ошириш бўйича ҳукуматнинг ҳаракатлар ва ҳаракатлар мажмуи.

Юрт (қозоқча жўрт) — маълум бир қабиланинг ёки қабилалар гуруҳларининг кўчиб юриш ҳудудлари; улус ҳудуди.

Яссавия — асосчиси Хожа Аҳмад Яссавий бўлган сўфий биродарлиги(тарикат).

Совет ҳукумати — Советларнинг халқ ҳурмат қиладиган вакиллар органларининг ҳукмдорлиги (Россияда, КСРИ-да). Аслида Кенгашлар халқнинг эркинлиги эмас, ҳукмдорлик қилувчи коммунистик партия эркинлигини англатади.

Совет даври — Россияда (КСРИ-да) ҳокимиятда Кенгашлар ва компартиянинг — 1917 йилнинг октябрь ойидан — 1991 йил декабрь ойигача (КСРИ-нинг тарқалиши) бўлган давр.

Кадетлар — XX асрнинг бошларида Россиядаги либерал конституциявий-демократик партиянинг аъзолари.

Капиталистик тузум (капитализм) — (формация назариясида) учинчи босқичдаги формация, унинг асосий гуруҳлари — капиталистлар(буржуазия) билан уларга ишлайдиган ишчилар(пролетариат).

Коммунизм — коммунистик жамият (тўлиқ ижтимоий тенглик ва ишлаб чиқариш воситаларига асосланган назарий жамиятлар) яратиш мақсадини тасвирлайдиган мафкурадир.

Коммунистик — жамият ёки ғоя сифатида коммунизм билан боғлиқ нарса.

Компартия — коммунистик партия.Коммунизм ғояси билан қуролланган ва коммунистик жамият тузишни мақсад этган сиёсий жамоат.КСРИ-да компартия ягона ва устувор партия бўлди.

Конституция — давлат асосий қонуни, энг юқори қонуний кучга эга бўлган махсус норматив-ҳуқуқий акт.

Кўп векторли ташқи сиёсат — барча давлатлар билан ўзаро дўстона муносабатларни ривожлантириш.

Кўп партиявий тизим — бу жамоат қурилиши, кўплаб мафкуравий жиҳатдан сайловчилар овози учун сиёсий курашда яшаётган турли партиялар.

Кўчманчилар тамаддуни — чўл тараққиёти, Евроосиё даштлари кўчманчиларининг (Буюк Дашт) уйғунлиги.

Кўчманчилик (номадизм) — яйловлар алмашувига қараб, кўчиб юришга асосланган, чўпонлар турмуш тарзи.

Кўчманчи ишлаб чиқариш усули — иқтисодиёт намунаси, асосий ишлаб чиқарувчи чорвачилик молни йил мобайнида яйловда боқиб, тўдалар билан биргаликда халқнинг кўп бўлаги иштирок этиши.

Либерализм — инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг дахлсизлигини, шу жумладан хусусий мулкка бўлган ҳуқуқни эълон қилган мафкура.

Макроэкономика — иқтисодиёт фанининг бир бўлими бўлиб,умумий иқтисодий кўрсаткичлар (умумий ички маҳсулот, миллий даромад ва бошқалар) пул айланиши, аҳоли бандлиги, инвестициялар ва бошқалар билан алоқаларидан фойдаланиб, бутун иқтисодиётни, шунингдек, унинг таркибий қисмларини ўрганади.

Мактаб — мусулмонлар диний мактабининг биринчи босқичи.

Моддий маданият — бошпана, кийим-кечак, заргарлик буюмлари, қурол, декоратив амалий санъат буюмлари, мусиқа асбоблари ва б.қ., шунингдек озиқ-овқат ва идиш-товоқ.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Маданий антропология — инсон жамиятлари қиёсий тадқиқотлари билан шуғулланадиган фан. Этнологикадан фарқи жамиятнинг этникасига катта эътибор бермайди.

Маданий-генетик код — бир этнос, миллат ёки бир-биридан кўринмас тўқима билан боғлайдиган тил ва рамзлар ёрдамида авлоддан-авлодга узатиладиган маънавий қадриятлар, тушунчалар, амалиётлар ва урф-одатлар.

Маданият — моддий ва маънавий ижод махсулоти томонидан ифодаланадиган, одамнинг табиатни, жамият ва инсоннинг ўзини қайта қуриш бўйича тирикчилик учун ҳаракат воситасидир; қадриятлар, меъёрлар, маъно ва рамзлар орқали авлоддан авлодга узатиладиган ижтимоий аҳамиятга эга маълумотлар.

Маданият генезиси — маданиятнинг пайдо бўлиши.

Маданиятшунослик — 1) халқ маънавий маданияти, маданият ва жамиятнинг ўзаро таъсири ҳақидаги фан; 2) маданий тадқиқотлар мажмуаси тизимли бирлик сифатида.

Маданий-тарихий намуна (тамаддун назариясида) — Н.Данилевскийнинг "Россия ва Европа" китобида баён қилинган цивилизация, концепциянинг ўзига хослиги; руҳга ва тилга яқин бўлган аҳоли, маданий, психологик ва бошқа омиллар билан тавсифланган муносабатлар тизими.

Маданий-иқтисодий модель (рус этнографиясида) — яқин атрофдаги ривожланиш даражасига эга бўлган турли хил халқларнинг маданиятлари ва ўхшаш табиий-географик шароитларнинг хусусиятлари ва маданиятидаги хусусиятлар мажмуи. Турлар (намуна) ўртасидаги асосий ажратиш элементи ишлаб чиқариш усули ҳисобланади.

Давлат — маълум бир худудда сиёсий ҳукумат тизими.

Давлат Думаси — Россияда биринчи парламент.

Менталитет — бу ақлий, маданий ва ҳиссий жиҳатлар мажмуаси, дунёқараши.

Миграция (кўчиш) — аҳолининг кўчиши, кўчиб-қўниш.

Миф — олам ва унинг яратилиши, худолар ва ботирлар ҳақида тушунчаларни акс эттирувчи афсона.

Монархия — ҳукмронлик рамзи, бу вақтда мамлакатда бир ҳокимият, одатда меросхўрлик йўли билан бериладиган ҳукмдорга тегишли бўлади.

Маъмурий тизим — СССРда ўрин олган, давлат мулки асосида марказлашган, иқтисодий эркинликнинг йўқлиги ва партиявий номенклатура устунлиги билан тавсифланган жамоатчилик билан алоқаларни ташкил этишнинг бир йўли.

Модернизация — замонавий талабларга жавоб берадиган қайта қуришлар жараёни, жамият хаётининг турли хил томонларининг янгилиниши.

Модернизация назарияси — жамиятдаги янгиланиш жараёнини тушунтиришга аталган ва тарихни аграр жамиятдан индустриявий жамиятга ўтиш жараёни сифатида кўриб чиқиладиган назария.

Манбашунослик — тарихий манбаларни ўрганиш ва фойдаланиш усуллари ҳақида ёрдамчи тарихий илм.

Мустақиллик — давлат ички ишларида мустақиллиги ва ички ишларда мамлакат ҳукуматининг юқорилиги.

Мулкчилик (тамаддун назариясида) — инсоннинг иқтисодий ва маданий тарихининг энг қадимги босқичига мос келадиган овчилар ва казакларнинг иқтсиодий фаолияти шаклидир.

Марказлаштирилган давлат — ягона бошқарув ва қонунчилик, молия ва солиқ тизими,мунтазам армия бўлган давлатдир.

Мустамлака — чет давлат ҳукуматида (метрополиянинг), мустақил сиёсий ва иқтисодий ҳокимияти йўқ, мустамлака ҳудуд.

Мустамлакачилик — XVI—XX асрларда ривожланган халқлар (метрополиялар) гуруҳининг ўзга юрт устидан ҳукмронлик қилиши тизими.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Мустамлака қилиш — янги ерларни ўрганиш ва эгаллаш.

Мустамлакачи — уни мустамлакага айлантириш мақсадида маълум бир элни ёки ҳудудларни босиб олиш сиёсатини юритиш, амалга оширувчи шахс.

Мустамлака сиёсати — ҳарбий, сиёсий ва иқтисодий усуллар билан халқларни, биринчи навбатда иқтисодий жиҳатдан заиф халқларни, давлатларни ва ҳудудларни босиб олиш ва эксплуатация қилиш сиёсати.

Миллат — 1) Маданиятнинг умумий бирлигида акс эттирилган тил, ҳудуд, иқтисодий ҳаёт ва менталитетларнинг умумийлиги асосида шаклланган халқларнинг барқарор жамоаси; 2) эл, давлат.

Миллий идентификатор — инсоннинг маълум бир миллатга тегишлилигини англаши.

Миллатчилик — сиёсат ва мафкура йўналиши, унинг асослари миллат бирлашувининг энг юқори шакли сифатида миллатнинг ҳурмати, давлат қуриш жараёнидаги назарийлиги.

Маънавий маданият — таълим ва дунёқараш ғоялари тизими, у адабий, бадиий ва архитектура ва бошқа ёдгорликлардан тасвир топади.

Нарком — халқ комиссари (министр).

Наркомат — халқ комиссариати. Советлар Россияси ва СССРдаги 1917—1946 йилларда вазирлик аналоги.

Неолитик инқилоб — инсоният жамиятини цивилизация бўйлаб ўтадиган фуқаролик иқтисодиётига кўчиши.

Нумизматика — пул ва пул муомаласинининг тарихини ўрганувчи, тарихий интизом.

Номадистика (кўчманчиликшунослик) — кўчманчи молчилик турмушни, кўчманчилик турмуш тарзи ва кўчманчи жамиятни ўрганадиган, кўчманчилар ҳақида мураккаб илм.

Ономастика — тилшуносликнинг аниқ номларини (жумладан, антропонимлар, топонимлар, этнонимлар, соционимлар) тадқиқ қилувчи илм. Тарих учун жуда қимматли маълумотлар беради.

Оддий қонун — урф-одатга асосланган нормалар (хулқ-атвор қоидалари) тизими.

Орийлар — ҳинд-эрон тил оиласига мансуб шевалардан бири.

«Оқ суяк» — қозоқларда ортиқчиликларга эга табақа, унга Чингизхон авлодлари — султонлар ва хўжалар киради.

Оқ Ўрда — Ўрда (Жўжининг иккинчи ўғли) улуси, Жўжи улусининг Шарқий қаноти.

Оқсоқол — ёши туфайли хурматли ва нуфузли мавқега эга бўлган кекса киши.

Оқлаш (сиёсий) — адолатсиз судланиб кетганларни жиноят таркиби йўқ бўлганлиги учун тўлиқ оқлаш ва уларнинг сиёсий ҳуқуқларини тиклаш.

Олтой тил оиласи — тунгус- маньчжур, мўғул ва туркий халқлар.

Олтин Ўрда — Жўчи (Чингиз хоннингкатта ўғли) улуси.

Оғзаки тарихий илм — тарихий билимлар ёрдамида оғзаки сўзлашувнинг феномени.

Панисламизм — ижтимоий, миллий ёки давлат қарамлигига қарамасдан, бутун жаҳон мусулмонларининг диний бирдамлиги ҳақида тушунчалар киради.

Пантуркизм — туркий халқлар маконлаган давлатларда тарқалган маданий ва сиёсий оқим, унинг асосида уларнинг этник, маданий ва лингвистик умумийлиги асосида сиёсий гуруҳлашиш лозимлиги ҳақида ғоялар киради. XIX аср охирида пайдо бўлди.

Патриархал — 1) патриархал даврга тегишли, у билан боғлиқ нарсалар; 2 анъанавий, кўҳна, кўҳна замонда умр сурган.

Патронимия (патронимик гуруҳ) — бошланишини эркак томонидан умумий аждодлардан олувчи ва генеологик жиҳатдан қариндошлик ила бирлашган гуруҳ, уруғ-қабила бўлими.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Петроглиф — тошдаги тасвирлар, ёзувлар, тамғалар.

Политогенез — давлатчилик ва давлат пайдо бўлиши ва ривожланиши.

Патриархал асосида қабила тизими — эркак (нисбий ёки афсонавий) асосга эга бўлган тизимдир.

Инқилоб — тубдан ўзгариш.

Республика — давлат бошқарув тизими, барча давлат органлари муайян вақтга сайланади ёки вакиллик органлари томонидан белгиланади ва фуқаролар шахсий ва сиёсий ҳуқуқларга эга.Республика раҳбари лавозими ҳам сайланади, меросликка қолдирилмайди (монархиядан фарқи). Мамлакат ҳукмронлиги қонун чиқарувчи, бажарувчи, суд органларига бўлинади.

Сакраль — муқаддас.

Сакраль объект (диний муқаддас маскан) — мифология, анъанавий дин ва ишонч билан болиқ, алоҳида ҳурматга эга, муқаддас объект, шунингдек маданий меросниング, архитектура ёки тарихнинг ҳурматга сазовор ёдгорлиги, табиий ландшафт.

Секулярлантириш — диний институтлар ва умуман олганда дин кучидан озод қилиш.

Симбиоз — ўзаро фойдали яшаш, этнослар ва тамаддунлар ўзаро фойдали ҳаёт кечириши.

Синкретизм — алмашиниш, маълум бир нарсанинг ноорганик қўшилиши.

Социализм (марксизмда) — капитализмдан коммунизмга қараб кўчув фаза; СССР ва бошқа социалистик давлатлардаги жамият тузилиши, унга мулкнинг жамоалаштирилиши (аслида давлатга ўтиши) ва пролетариат (аслида-компартиялар) ҳукумати хос бўлди.

Социалистик — социализмга алоқадор ёки социализм қоидаларига асосланган зотлар.

Стратегия — узоқ вақтни ўз ичига олган мураккаб ва кенг кўламли мақсадларга эришишнинг бир усули, ҳар қандай хизматнинг умумий, ўзгартилган режасини ўз ичига олади.

Субстрат (лингвистикада) — маҳаллий халқ тилининг босқинчилар тилига таъсир кўрсатиши.

Султон (қозоқларда) — Чингизхон авлоди.

Саноатлаштириш — аграр жамиятдан индустриал, иқтисодий ва саноат ишлаб чиқариш устувор бўлган жамиятга агрессия жараёни ҳисобаланади.

Саноат-аграр давлат — иқтисодиётда қишлоқ хўжалигига сезиларли таъсир кўрсатадиган давлат.

Совет — Совет ҳукумати ёки Совет Иттифоқи (КСРИ) билан боғлиқ нарсалар.

Совхоз — совет иқтисоди-КСРИдаги давлат қишлоқ хўжалик корхонаси.

Тудин — маҳаллий ҳоким, мулкка эга улуш бошчиси (туркийларда).

Туман — 10000 жангчи.

Тарихий география — 1) тарихнинг географик ҳудуд ва унинг аҳолисини ўрганадиган тармоғи; 2) унинг ривожланишида маълум тарихий даврдаги қайсидир бир ҳудуднинг географияси (мамлакат ва унинг вилоятлари, шаҳарлари, йўллари ва ҳ.к. чегараларини аниқлаш).

Тарихий манбалар — содир бўлган воқеаларни акс эттирадиган ҳужжат ва моддий маданиятнинг қисмлари бўлиб, улар асосида баъзи тарихий даврни тушуниш қайта тикланади.

Тарихий хотира — авлоддан-авлодга бериладиган, халқнинг салбий тажрибасини ҳисобга олганда, ўтган замон воқеалари ҳақида тарихий афсона ва афсоналар тўплами.

Тарихий-маданий ёдгорлик — тарихий ва сиёсий воқеалар ва оғзаки тарихий билим билан, халқ маданияти билан боғлиқ ёдгорлик.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Тарихнинг тараққиёт кўриниши — бу инсоният ўзларининг қонунлари билан ривожланадиган цивилизациялар мажмуаси бўлган тушунчадир.

Тарихнинг чизиқли кўриниши — бутун инсониятнинг барча жамияти ва халқлари учун умумий, маълум бир ривожланиш босқичидан ўтиб, қандайдир қонунлар орқали ривожланиши ҳақида тушунча.

Тангри — самовий Отага ибодат қилиш (Тенгри)-туркий-мўғул халқларининг қадимий дини.

Топонимика (айниқса, гидронимика-яъни, дарё ва кўллар номлари) — кўпинча йўқолиб кетган тиллар ва халқлар ҳақида ягона манба ҳисобланади.

Тоталитаризм — давлатнинг жамият ва инсон хаётининг барча томонларига тўлиқ назорат қилишига интиладиган сиёсий режим.

Толерантлилик (Бағрикенглик лот. Tolerantia — сабрлилик, қабул қилиш) — ижтимоий тушунча, бошқа дунёқарашга, турмуш тарзига,хулқ-атвор ва урф-одатларига сабр-тоқатни англатади.

Тўра — қозоқлардаги Чингизхон авлодини билдирадиган тушунча.

Туркийлашиш — туркийларнинг туркий бўлмаган (эрон, мўғул) халқларни ассимиляция қилиши ва унинг туркий тилга кўчиши.

Урф-одат — рамзий аҳамиятга эга гуруҳларнинг иш-ҳаракат қатори.

Унитар давлат — давлат тузилишининг бир шакли бўлиб, унинг таркибий қисмлари маъмурий-ҳудудий бирликлар бўлиб, давлат тузилмалари мақомига эга эмас.

Урбанизация — шаҳарлар сонининг кўпайиши ва уларда давлат сиёсий,иқтисодий ва маданий хаётининг тўпланиши.

Улус — туркий ва мўғул давлатларида улуши, эгалик.

Федерация — мустақил давлатлардан иборат бўлган давлатдир.

Феодал тузум/феодализм (формацион назарияда) — бу иккинчи босқич формация унинг асосий синфлари ер эгалари бўлиб феодал қарам бўлган ва эзилган деҳқонлардир.

Формацияли назария — немис файласуфи ва иқтисодчиси К. Маркс ишлаб чиққан назария. Бу назарияга асосан, инсоният ишлаб чиқариш кучларининг даражасига қараб, бир-бирини алмаштирувчи қул эгаллаш, феодал ва капиталистик формациялар босқичидан ўтиб, "дастлабки жамоат формациядан" "коммунистик формацияга" қараб ривожланади.

Фуқаролар уруши — бир мамлакатдаги фуқаролар (бўйсинувчилар) орасидаги уруш.

Фуқаролик жамияти — одамлар орасида алоқалар тўплами, уларнинг даврида одамлар мамлакат чегарасидан ташқари бир-бири билан боғлиқ бўлди ва ўзаро ҳаракатланди.

Хусусийлаштириш — давлат мулкини шахсий қўлларга бериш-сотиш (тўлиқ ёки қисман) жараёнини англатувчи, мулкни қайта қуриш объекти.

Хоқон — турк империясининг (хоқонликнинг) энг юқорги ҳукмдори.

Хоқонлик — империя, держава (туркийларда).

Ҳаж — диний мақсадлар ила муқаддас объектларга одатий бориш.

Ҳаж — Маккага хажликка бориш (мусулмонларда).

Хўжа — тўрт халифнинг (мусулмон жамиятининг Муҳаммад пайғамбардан кейинги биринчи раҳбарлари) ёки VIII асрда Марказий Осиёни босиб олган араблар авлоди.

Хон — қозоқларда энг олий ҳукумдор.

Ҳанафий мазҳаби — суннизмдаги тўртта ҳуқуқий мактаблардан бири бўлиб, ҳуқуқ манбаларидан бири бўлиб, анъанавий ҳуқуқни тан олади. Шу туфайли ҳанафий мазҳаби кўчманчилар орасида тарқалди.

Хонтайчи — ойротларнинг (жўнғорлар) олий ҳукмдори.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Шомон — диннинг энг қадим объекти, унинг асосида руҳоний-шомоннинг транс ҳолатида арвоҳлар билан гаплашишига ишониш.

Шиор — қозоқларнинг ҳарбий шиорлари.

Шаньюй — хунларнинг олий ҳукмдори.

Шариат — мусулмонларнинг эътиқоди ва ахлоқий қадриятларни белгилайдиган ва мусулмонларнинг кундалик ҳаётининг барча жиҳатларини тартибга соладиган Қуръон ва Суннатга асосланадиган қоидалар ва таърифлар мажмуи.

Шажара — қозоқларда келиб чиқишини аниқловчи, уруғ тарихи.

Шовинизм — ирқий ортиқчиликларни тарқалиши ва миллий душманлик ва миллий нафратни қўзғовчи, исёнчи миллатчилик пропагандасидир.

Эл (иль) — улуснинг кўчманчи халқи.

Эл/иль — улус халқи.

Эволюция (тарихда) — қора, ижтимоий эволюция.

Эволюцион модернизация — бу миллатнинг маданий-генетик кодексига зудлик билан сакрашсиз, босқичма-босқич янгиланиш.

Экзогамия — бир уруғ аъзолари ўртасида никоҳ муносабатларига тақиқ.

Эскпансия — янги ҳудудларни босиб олиш, кенгайиш, тарқалиш.

Эльтебер- қабилалар йирик иттифоқи етакчиси (туркийларда).

Эндогамия — уруғ ёки этник келиб чиқиши билан никоҳланиш учун норматив талаб.

Энеолит (мис даври) — милодагча IV—III мингйиллик даври, бу вақтда одамлар дастлаб металл-мисни қандай қуриш ва дастаклашни ўргандилар.

Этник ҳудуд — бу этник гуруҳлар яшайдиган ҳудуд.

Этник тушунча — инсон ўзининг маълум бир этносга тегишли эканлигини англашидир.

Этногенез — этноснинг келиб чиқиши, этник тарих.

Этнография (совет фанида) — халқлар этносларни ва бошқа этник ташкилотларни, уларнинг келиб чиқиши, таркиби, тарқалиб жойлашишини, маданий турмуш хусусиятларини, моддий ва маънавий маданиятини ўрганадиган фан.

Этнология — этник жараёларни (этнослар, ҳаётнинг турли жиҳатларини) ўрганадиган фан.

Этноним — этнос ёки этник гуруҳ номи.

Этнос — умумий хусусиятлар билан (келиб чиқиши,тили, маданияти,чорвачилик хизмати намунаси, ҳудуди, ташқи тури, менталитети ва онги) бирлашган халқнинг тарихий, барқарор мажмуи.

Этносиёсий тузилма — давлатдир.

Юрисдикция — ҳар қандай суд ёки ҳукуматнинг бошқа органлари ваколатларининг чегаралари ҳисобланади.

Яса — "Қонун" — Чингиз хоннинг қонунлар ва кўрсатмаларининг ёзма тўплами.

Ябғу — қабилалар иттифоқи раҳбари (туркийларда).

Ўрхун-Энасой ёзувлари (қадим туркий руна ёзувлари) — VIII—X асрларда туркий тиллардаги ёзмалар учун Марказий Осиёда қўлланилган ёзув.

Ўтроқ — деҳқончилик тамаддуни-деҳқончиликка асосланган; унинг асосий белгилари ўтроқ турмуш тарзи, хунармандчилик, савдонинг, шаҳарлар ва давлатлар ривожланиши.

«Қора халқ» — уруғ-қабила тизими асосида бирлашган, кўчманчи қозоқлар.

Қайта қуриш — КПСС МҚ бош котиби М. С. Горбачев ташаббуси бўлган 1985 йилда бошланган ва 1991 йил СССР парчаланиш жараёнини бошлаган ислоҳотлар ва ижтимоий-иқтисодий қайта қуришлари.

Қўрғон — дафн ёдгорликларининг тури, унга қабр устидаги мустаҳкам тупроқ (баъзан тош) уюми хос.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қурултой — халқ мажлиси (туркийлар ва мўғулларда).

Қуллик тузуми (формация назариясида) — инсоният тарихида инсонни экплуатация қилишга асосланган биринчи гуруҳ шаклидир. Асосий гуруҳлар қул эгалари ва қуллар бўлди; қул эгалари кулларни фойдаланди.

Ҳакамлик — мансабдорларга хос бўлган (номенклатурага) бошқарув тизими.

Ҳарбий демократия — бу қарорни қабул қилиш жараёнида катта роль ўйнаган ҳарбий раҳбарлар кучи. Ҳарбий демократия тушунчасига раҳбарлик тушунчаси яқин.

Ҳукумат вертикали — бўйсунишнинг қатъий тизими бор, ҳукумат органларининг иерархия тузилиши.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Фойдаланилган адабиётлар рўйҳати

1. *Асфендияров С.* Қазақстан тарихы. — Алматы, 1993.

2. *Аяган Б.F., Әбжанов Х.М., Махат Д.А.* Қазіргі Қазақстан тарихы: Жоғары оқу орындарының тарихшы емес мамандықтарына (бакалавриат) арналған оқулық. / Б.F. Аяғанның жалпы редакциясымен. — Алматы: Раритет, 2010. — 448 бет.

3. *Аманжолова Д.А.* Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш. — М., 1994.

4. Голод в Казахской степи. Сб. документов. — Алма-Ата, 1991.

5. Гражданская война в Казахстане: летопись событий (сб. документов). — Алма-Ата, 1974.

6. Қазақстан тарихы ежелгі дүниеден бүгінгі күнге дейін: Бес томдық. 3-том. — Алматы: «Атамұра», 2002. — 768 бет.

7. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. 4-том. — Алматы: «Атамұра», 2010, 752 бет.

8. Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін (Очерк): Оқу құралы. — Алматы: Дәуір, 1994. — 446 бет.

9. Қазақстан тарихы: Лекциялар курсы. Редакциясын басқарған тарих ғылымдарының докторы, профессор Қ.С. Қаражан. — Алматы: Заң әдебиеті, 2009.

10. Қазақстан тарихы: Оқулық / Жұмақаева Б.Д. — Алматы, ТОО «Издательство LEM», 2010.

11. Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты «Тар жол, тайғақ кешу...» (1917—1937 жж.) Құжатты көрменің проспект — жоспары. — Алматы, 2008 ж.

12. Қазақстан. Фотошежіре. Казахстан. Фотолетопись. Том 1. — Алматы: RUAN, 2005. — 128 бет.

13. Қазақтар, казахи: Тоғыз томдық анықтама. — Алматы, 1998.

14. Казахстан сегодня / Под ред. Б.К.Султанова. — Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2009. 416 с.

15. *Козыбаев М.К.* Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. — Алматы, 2000. — С.256.

16. *Қозыбаев М.Қ., Қозыбаев І.М.* Қазақстан тарихы, қазақ мектептерінің 10-класс оқушыларына аранлған оқулық. Алматы, «Атамұра-Қазақстан», 1993 ж.

17. *Мұхамедов М.Б., Сырымбетұлы Б.* Қазақстан тарихы, оқу құралы. — Алматы: «Қарасай», 2009.

18. *Назарбаев Н.А.* На пороге XXI в. — Алматы, 1996.

19. *Назарбаев Н.А.* В потоке истории. — Алматы, 1999.

20. Новейшая история Казахстана. Сб. документов и материалов. Т.1 (1917—1939 гг.). Сост. Каражанов К.С., Такенов А.С. — Алматы: Санат, 1998.

21. *Нұрпейісов К.* Алаш һәм Алашорда. — Алматы: «Ататек», 1995. — 256 б.

22. *Тәтімов М.* Қазақ әлемі. — Алматы: Атамұра, 1993.

23. *Төлентаева К.* Қазақстан тарихы. Оқу құралы. — Алматы: «Зият Пресс», 2006. 168 бет.

24. *Төлеубаев Ә.Т., Қойгелдиев М.Қ., Қасымбаев Ж.Қ., Қалиева Е.Т., Далаева Т.Т.* Қазақстан тарихы: Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 11-сыныбына арналған байқау оқулығы. — Алматы: «Мектеп» баспасы» ЖАҚ, 2003. — 336 бет.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

МУНДАРИЖА

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ТАМАДДУНИ: ТУРЛИ — ТУМАНЛИГИ ВА МАДАНИЙ АЛОҚАДОРЛИГИ

1–2-§. “Марказий Осиё” тушунчасининг тарихий ва географик асослари.....4
3-§. Марказий Осиё тамаддуни тадқиқоти тарихи.....10
4-§. Марказий Осиёда тамаддуннинг пайдо бўлиш омиллари 17
5–6-§. Марказий Осиё тамаддунининг қадимий ўчоқлари.....22
7-§. “Буюк Дашт” тушунчасининг тарихий — географик таснифи.....28
8-§. Буюк Дашт кўчманчилик тамаддунига мансуб манбалар ва шаклланишига хос хусусиятлар (энеолит, бронза даврлари) 32
9-§. Қозоғистон ҳудудида бронза даврига хос археологик маданиятнинг хусусиятлари 37
10-§. Илк кўчманчи халқлар даврида Буюк Дашт тамаддуни 43
11-§. Марказий Осиё қадимий маданиятининг узвийлиги ва ўзаро таъсири 49
12-§. Қадимдаги кўчманчиларнинг жаҳон тарихий тенденцияларига таъсири...54
13–14-§. Марказий Осиё халқларининг жаҳон моддий маданиятига қўшган ҳиссаси 58
17-§. Антропогенез ва этногенез.....71
18–19-§. Қадимги даврда Қозоғистон ҳудудидаги этногенез ва этник жараёнлар 75
21–22-§. Мўғуллар даврида Қозоғистон ҳудудида этногенез ва этник жараёнлар 84
23-§. Маданий-генетик код — миллат асоси.....88
25-§. Қозоқларда уруғ-қабила тузилиши.....97
26-§. Анъанавий қозоқ жамиятининг ижтимоий таснифи хусусиятлари 100
27-§. Қозоғистон ҳудудидаги дастлабки давлатларнинг сиёсий тузилиши 105

БУЮК ДАШТ КЎЧМАНЧИЛАРИНИНГ ИМПЕРИЯЛАРИ

28–29-§. Туркийлар империяси — кўчманчи халқлар давлатининг классик намунаси 110
30-§. Турк империясининг меросхўрлари 115
31-§. Чингизхон империяси ва унинг ворислари. Чингизхоннинг жаҳон тарихида тутган ўрни 121
32-§. Қозоғистон ҳудудида улус тизимнинг ривожланиши.....127
33–34-§. XIII—XV асрларда давлатларнинг геосиёсий фаолликлари ва уларнинг Евроосиёдаги тарихий жараёнларга таъсири.....132
35-§. Қозоқ хонлигининг тузилиши тарихий жараёнларнинг қонуний натижаси 138
36-§. Қозоқ хонларининг Қозоқ хонлигини ташкил этиш ва мустаҳкамлашда тутган ўрни 143
37–38-§. Қозоқ хонлиги: давлатнинг сиёсий институтлари 148
39–40-§. Муқаддас заминни ҳимоя қилиш ва асрашда аждодларимизнинг ўрни 153
41-§. Давлат мустақиллигини йўқотиш 160
44–45-§. XIX аср охирлари — XX аср бошларида Қозоғистонда миллий-озодлик ҳаракати 171
46–47-§. XX аср бошларида Қозоғистонда ижтимоий-сиёсий тафаккурнинг ривожланиши 178
48–49-§. Қозоқ давлатчилигининг советларча шакли 183
50-§. Миллий давлатчиликни модернизация қилиш 188

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

51–52-§. Давлат стратегиялари ва Қозоғистон Республикасининг тараққиёт дастурлари 197

ҚОЗОҚ ХАЛҚИНИНГ АНЪАНАВИЙ МАДАНИЯТИ — ДАШТ ТАМАДДУНИ МЕРОСИ

53-§. Қозоқ халқининг моддий маданияти ва амалий хунармандчилик.....203
54–55-§. Қозоқларнинг анъанавий дунёқарашлари 208
56-§. Қозоқ халқининг анъанавий мусиқа ва маънавий мероси.....214
57-§. Дашт тамаддуни тарихи ва маданий ёдгорликлари 219

СОВЕТ ДАВРИДАГИ ҚОЗОҒИСТОН МАДАНИЯТИ

58-§. Совет даврида маданият соҳасидаги ютуқлар ва қарама-қаршиликлар (1920–1930 йиллар).....225
59-§. Совет даврида Қозоғистон маданияти (1940–1980 йиллар) 231

МИЛЛИЙ ЯНГИЛАНИШ ДАВРИДАГИ МАДАНИЯТ

60-§. Маданиятнинг ҳозирги даврга хос тараққиёти 238
Луғат 245
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати 254

Учебное издание

Джандосова Заринэ Алиевна

ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА

Учебник для 10 классов общеобразовательных школ

(*на узбекском языке*)

Муҳаррир: *Е. Жайнаков*. Бадиий муҳаррир *Ж. Болатаев*
Техник муҳаррир: *Л. Садықова*. Компьютерда саҳифалаган *Ж. Бекбосынова*

Нашриётга 2003 йил 7 июлда Қозоғистон Республикаси Таълим ва фан министрлигининг № 0000001 сонли давлат лицензияси берилган

ИБ № 6086

Нашрга 03.09.19 рухсат этилди. Ҳажми 70·100 $^{1}/_{16}$. Офсет қоғози. Ҳарф тури "SchoolBook Kza". Офсет нашри. Шартли босма табоғи 20,64. Шартли бўёқ тамғаси 83,21. Нашр ҳисоб табоғи 15,6. Адади 7500 дона. Буюртма №

"Мектеп" нашриёти, 050009, Алмати шаҳри, Абай шоҳ кўчаси, 143-уй
Факс: 8(727) 394-37-58, 394-42-30
Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34
E-mail: mektep@mail.ru
Web-site: www.mektep.kz

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217